

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ

ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ - ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
(Δ.Π.Μ.Σ.) "ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ"

ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ
ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ
ΚΑΙ
ΣΥΓΧΡΟΝΟΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

Μαρία Σαράφη

Μεταπτυχιακή Εργασία η οποία υποβάλλεται
για μερική εκπλήρωση των απαιτήσεων
για το Διεπιστημονικό - Διατμηματικό
Δίπλωμα Ειδίκευσης
του Δ.Π.Μ.Σ. του Ε.Μ.Πολυτεχνείου
«Περιβάλλον και Ανάπτυξη»

Αθήνα, Οκτώβριος 2007

Επιβλέπων: Καθηγητής Δ. Ρόκος

Επιτροπή Παρακολούθησης:
Καθηγητής Δ. Ρόκος
Αν. Καθηγητής Δ. Καλιαμπάκος
Επ. Καθηγητής Κ. Χατζημπίρος

**Περιβάλλον
και
Ανάπτυξη**

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ

ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ - ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
(Δ.Π.Μ.Σ.) "ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ"

ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ
ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ
ΚΑΙ
ΣΥΓΧΡΟΝΟΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

Μαρία Σαράφη

Μεταπτυχιακή Εργασία η οποία υποβάλλεται
για μερική εκπλήρωση των απαιτήσεων
για το Διεπιστημονικό - Διατμηματικό
Δίπλωμα Ειδίκευσης
του Δ.Π.Μ.Σ. του Ε.Μ.Πολυτεχνείου
«Περιβάλλον και Ανάπτυξη»

Αθήνα, Οκτώβριος 2007

Επιβλέπων: Καθηγητής Δ. Ρόκος

Επιτροπή Παρακολούθησης:
Καθηγητής Δ. Ρόκος
Αν. Καθηγητής Δ. Καλιαμπάκος
Επ. Καθηγητής Κ. Χατζημπίρος

**Περιβάλλον
και
Ανάπτυξη**

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιβλέπων καθηγητή κύριο Δημήτρη Ρόκο ο οποίος αποτέλεσε καταρχήν την αφορμή για αυτή τη διπλωματική εργασία. Θα ήθελα να τον ευχαριστήσω για τη συνεισφορά του, την κριτική του και την κατανόησή του για την ολοκλήρωσή της. Εκτίμησα ιδιαίτερα την ελευθερία που μου έδωσε να ακολουθήσω τις δικές μου ιδέες.

Επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω τους καθηγητές κύριο Κίμωνα Χατζημπίρο και κύριο Δημήτρη Καλιαμπάκο για την επίβλεψή τους.

Ευχαριστώ γενικότερα όλους όσους συμμετείχαν και συνέβαλαν σε αυτή την ιδιαίτερη για εμένα εμπειρία φοίτησής μου στο μεταπτυχιακό αυτό πρόγραμμα, καθώς και για την όμορφη συνεργασία που είχαμε, και για τη βοήθεια που μου προσέφεραν.

Θα ήθελα να αναγνωρίσω την υποστήριξη και την βοήθεια της Διεύθυνσης Πληροφορικής του Υπουργείου Οικονομίας και Οικονομικών, στην οποία εργάζομαι, και των συναδέλφων μου, ώστε να μπορέσω να συμμετάσχω στο μεταπτυχιακό αυτό πρόγραμμα.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένειά μου για την υποστήριξη και την κατανόηση που έδειξαν στην προσπάθειά μου.

Πρόλογος

Η σχέση ανθρώπου και φύσης περνάει ίσως σήμερα τη σημαντικότερη κρίση στην ιστορία της. Το φαινόμενο του θερμοκηπίου, η κλιματική αλλαγή, η μείωση του στρώματος του όζοντος στην ατμόσφαιρα, οι όξινες βροχές, τα βιομηχανικά λύματα, η καταστροφή τεράστιων δασικών εκτάσεων, η εξάντληση των φυσικών πηγών ενέργειας, η απάνθρωπη ζωή στις περισσότερες σύγχρονες μεγαλουπόλεις, αποτελούν μερικές μόνο από τις συνέπειες της ανθρώπινης ανάπτυξης όπως αυτή συντελέστηκε. Πώς όμως ο άνθρωπος κατέληξε να υιοθετήσει αυτή την κυριαρχική και καταστροφική στάση απέναντι στη φύση;

Στόχος της παρούσας διπλωματικής εργασίας με θέμα «*Ανάπτυξη και Περιβάλλον. Ιστορική Αναδρομή και Σύγχρονοι Προβληματισμοί*» είναι η κατανόηση, η κριτική ανάλυση και αιτιολόγηση της σημερινής σχέσης ανθρώπου και φύσης, ανάπτυξης και περιβάλλοντος, καθώς και η παρουσίαση προτάσεων για αλλαγή της σχέσης αυτής. Ως απώτερο σκοπό η εργασία έχει την ανάλυση της αναπτυξιακής κρίσης και των συνεπειών της στο φυσικό και κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον, και τη διαπίστωση της επιτακτικής ανάγκης επαναπροσδιορισμού της ανάπτυξης. Είναι αναγκαία η ύπαρξη ενός ενιαίου ορισμού της, αποδεκτού και κατανοητού από όλους, μέσα από μία διεπιστημονική μεθοδολογία, που θα σέβεται την ιδιαιτερότητα της κάθε περιοχής και θα βασίζεται στη διαλεκτική και αλληλεπιδραστική σχέση ανθρώπου και φύσης, φυσικής και κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας, προκειμένου να διασφαλιστεί μια αξιοβίωτη ζωή.

Προκειμένου να επιτευχθούν τα παραπάνω γίνεται καταρχήν μια ιστορική αναδρομή στις αντιλήψεις της αρχαίας ελληνικής, της χριστιανικής και της δυτικής διάνοησης που επικράτησαν όσον αφορά στη σχέση ανθρώπου-φύσης. Στη συνέχεια εξετάζονται τα βασικά ιδεολογικά ρεύματα τα οποία αναλύοντας την κοινωνία των ανθρώπων, την ανθρώπινη φύση και την έννοια της ανθρώπινης προόδου, επηρέασαν βαθιά τη σύγχρονη κοσμοαντίληψη καθώς και την ίδια την ανάπτυξη. Επίσης, παρουσιάζονται κάποιες βασικές θέσεις ενός σημαντικού στοχαστή, του Μαρξ, για τη σχέση ανθρώπου και φύσης και παρουσιάζεται η διεισδυτική ανάλυσή του για τις συνέπειες της ανθρώπινης επέμβασης στη φύση αλλά και γενικότερα των συνεπειών του κεφαλαιοκρατικού μοντέλου ανάπτυξης στο φυσικό και κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον, οι οποίες αντανακλούν σε μεγάλο βαθμό και τη σημερινή κατάσταση. Τέλος, γίνεται μια παρουσίαση της εξέλιξης στη σύγχρονη αντίληψη περί ανάπτυξης και περιβάλλοντος, γίνεται κριτική ανάλυση της σημερινής αναπτυξιακής κρίσης,

των αιτιών και συνεπειών της, αλλά και η παρουσίαση προτάσεων και προοπτικών για ένα καλύτερο μέλλον.

Έναυσμα για τη διπλωματική αυτή εργασία ήταν η συνεργασία μου με τον καθηγητή κύριο Δημήτρη Ρόκο στο πλαίσιο της φοίτησής μου στο Διεπιστημονικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου «Περιβάλλον και Ανάπτυξη», το οποίο πρεσβεύει μια προσπάθεια για την ολιστική προσέγγιση των διαλεκτικών σχέσεων της ανάπτυξης με το περιβάλλον, με τα επιστημονικά εφόδια των ειδικοτήτων των συνεργατών του, τη μεθοδολογία της διεπιστημονικότητας και τη συνειδητή επιλογή για την ανάγκη ολοκληρωμένης θεώρησης, έρευνας, ανάλυσης, μελέτης και αντιμετώπισης των αντικειμενικά πολυδιάστατων θεμάτων και προβλημάτων ανάπτυξης και περιβάλλοντος. (Ρόκος 2005β) Η συμμετοχή μου στο συγκεκριμένο μεταπτυχιακό πρόγραμμα και η επαφή μου με την παραπάνω ολιστική αντίληψη της ανάπτυξης αποτέλεσε αφορμή αναθεώρησης κάποιων προσωπικών αντιλήψεων σχετικά με έννοιες όπως το τρίπτυχο ανταγωνιστικότητα, επιχειρηματικότητα και καινοτομία, σύνθημα της αειφόρου/βιώσιμης ανάπτυξης το οποίο έχει κυριαρχήσει σε μεγάλο βαθμό και στην ειδικότητα της πληροφορικής, αλλά αποτέλεσε και την αφορμή για μια συνειδητή πλέον αναζήτηση πάνω στην εξέλιξη της ανθρώπινης σκέψης πέρα δηλαδή από το περιορισμένο και εξειδικευμένο γνωστικό πεδίο της εκπαίδευσής μου και της εργασίας μου ως μηχανικού ηλεκτρονικών υπολογιστών.

Όσον αφορά στην προσωπική μου εμπειρία από την ενασχόλησή μου με το συγκεκριμένο θέμα της διπλωματικής εργασίας, η έρευνα της ιστορικής εξέλιξης των αντιλήψεων όσον αφορά στη σχέση ανθρώπου και φύσης προκειμένου να κατανοηθεί η σημερινή σχέση Ανάπτυξης και Περιβάλλοντος ήταν πραγματικά μια μοναδική και αποκαλυπτική εμπειρία για έναν «άπειρο» αναγνώστη, όπως ήμουν εγώ. Μου αποκάλυψε τη μοναδικότητα της ανθρώπινης διανόησης. Ήταν εκπληκτικό να διαπιστώνει κανείς πώς κυρίαρχες και αυτονόητες σήμερα αντιλήψεις και επιστημονικές θεωρίες πρωτοδιατυπώθηκαν και στη συνέχεια μέσα από το συνδυασμό τους και με άλλα στοιχεία συνέθεσαν αυτό που πιστεύουμε σήμερα, πώς η αλληλεπίδραση διάφορων θεωριών από διαφορετικά πεδία γνώσης οδηγούσε κάθε φορά σε κάτι καινούργιο. Ήταν μοναδικό να διαπιστώνει κανείς την ευρηματικότητα, τη φαντασία της ανθρώπινης σκέψης όταν χωρίς εμπειρικά δεδομένα προσπαθούσε να ερμηνεύσει τον κόσμο και έθετε τις βάσεις για μελλοντικές φιλοσοφικές και επιστημονικές θέσεις. Αρκεί να κάνει κανείς μια αναδρομή στις κοσμογονικές αντιλήψεις των

προσωκρατικών ή στην έννοια της δυναμικής αρμονίας και της ενότητας των αντιθέτων του Ηρακλείτου για να κατανοήσει τη σύνδεσή τους με το σήμερα. Επίσης, ήταν πολύ ενδιαφέρον να ανακαλύπτει κανείς πώς διάφορα σημαντικά κινήματα οραματίστηκαν ένα καλύτερο μέλλον και πώς προφανώς επηρέασαν τις αντιλήψεις του σήμερα. Είναι επίσης εκπληκτικό πώς κάποιοι στοχαστές, διέβλεψαν τις αντιφάσεις που ενέχει το κεφαλαιοκρατικό πρότυπο ανάπτυξης. Η διεισδυτική ματιά τους και η κριτική ανάλυση των φαινομένων περιγράφει σε μεγάλο βαθμό και τη σημερινή κατάσταση. Έδωσαν ιδιαίτερη έμφαση και στην επίδραση της ανάπτυξης στο περιβάλλον. Επίσης κατέστησαν με την ανάλυσή τους προφανή την αλληλεπίδραση των διάφορων πτυχών της πραγματικότητας.

Μέσα από την έρευνα της σημερινής κατάστασης και κάποιων σύγχρονων αντιλήψεων κατέστη προφανές ότι η οικονομική μεγέθυνση, ως απώτερος στόχος της αναπτυξιακής δράσης του ανθρώπου, είχε και έχει τις συνέπειές της σε όλους τους τομείς και φυσικά και στο περιβάλλον. Οποιαδήποτε δράση έχει αποτελέσματα που επηρεάζουν την πραγματικότητα στην ολότητά της, για αυτό και ο σχεδιασμός της ανάπτυξης οφείλει να λαμβάνει υπόψη του όλες τις πτυχές της πολυδιάστατης πραγματικότητας, τις διαλεκτικές και αλληλεπιδραστικές τους σχέσεις, τον ολικό χαρακτήρα οποιασδήποτε αλλαγής ακόμη και σε τοπικό επίπεδο αλλά ταυτόχρονα και τη μοναδικότητα της κάθε περιοχής, με στόχο την ουσιαστική βελτίωση της ζωής της ενότητας φύσης και ανθρώπου και όχι απλά την επιβίωση του πλανήτη μας.

Πίνακας Περιεχομένων

Ευχαριστίες	3
Πρόλογος.....	4
Περίληψη.....	8
Abstract	12
1 Η Ιστορία της σχέσης Ανθρώπου και Φύσης.....	16
1.1 Η Αρχαία Ελληνική φιλοσοφία.....	16
1.2 Ο Ιουδαϊκός και Ελληνικός πολιτισμός ως αφετηρία του Χριστιανισμού	24
1.3 Χριστιανικές και Μεσαιωνικές απόψεις	26
1.4 Από τον Μεσαίωνα στην Αναγέννηση και στην Επιστημονική Επανάσταση.....	31
1.5 Η φιλοσοφία της φύσης κατά τον 18 ^ο αιώνα	39
1.6 Η διαλεκτική αντίληψη για τη φύση κατά τον 19 ^ο αιώνα	46
1.7 Οι απόψεις για τη φύση στον 20 ^ο αιώνα	51
2 Η Κοινωνία των Ανθρώπων και η Πρόοδος	54
2.1 Η διπλή επανάσταση	54
2.2 Διαφωτισμός.....	55
2.3 Ουτοπικός Σοσιαλισμός και Επαναστατικός Κομμουνισμός	60
2.4 Κλασική Πολιτική Οικονομία.....	67
2.5 Η διαλεκτική του Hegel	71
2.6 Η απάντηση του Feuerbach στο Hegel	75
3 Karl Marx	77
3.1 Οι βασικές επιρροές του.....	77
3.2 Άνθρωπος και Φύση.....	80
3.3 Ανάλυση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου ανάπτυξης.....	84
3.4 Κριτική στο έργο του Μαρξ.....	94
4 Περί Ανάπτυξης και Περιβάλλοντος.....	99
4.1 Ανάπτυξη.....	99
4.1.1 Οι ποικίλες έννοιες της ανάπτυξης.....	102
4.2 Περιβάλλον	104
4.2.1 Η έκθεση Brundtland και η αειφόρος ή βιώσιμη ανάπτυξη.....	108
4.3 Βασικά προβλήματα και αιτίες της σημερινής κατάστασης.....	110
4.4 Σχέση τεχνολογίας και ευημερίας.....	116
4.5 Η βιώσιμη ή αειφόρος ανάπτυξη σε αριθμούς.....	121
4.6 Μελλοντικές προοπτικές και προτεινόμενες αλλαγές.....	128
4.7 Η αξιολογική ολοκληρωμένη ανάπτυξη.....	134
Συμπεράσματα.....	140
Βιβλιογραφία.....	148

Περίληψη

Στην εργασία αυτή επιχειρείται η ερμηνεία και ανάλυση της σημερινής κρίσης στη σχέση ανθρώπου και φύσης, όπως αυτή προέκυψε μέσα από την εξέλιξη των ιδεών και της νοηματοδότησης της κοινωνικής προόδου και μέσα από την αναπτυξιακή δράση του ανθρώπου. Η προσπάθεια αυτή εντάσσεται στο πλαίσιο μιας γενικότερης συζήτησης που κυριαρχεί πλέον σε παγκόσμιο επίπεδο σχετικά με τη σχέση Ανάπτυξης και Περιβάλλοντος και τον τρόπο αντιμετώπισης των καταστροφικών συνεπειών που έχουν οι ανθρώπινες δράσεις στο περιβάλλον, ενόψει του παγκόσμιου οικολογικού προβλήματος που έχει προκύψει. Αυτό αποτελεί μέρος του γενικότερου προβληματισμού και αμφισβήτησης σχετικά με τους προσδοκώμενους στόχους της ανάπτυξης και την ίδια την έννοια της ανάπτυξης. Η φτώχεια, η πείνα, η αμάθεια, η ανισότητα αποτελούν μόνο κάποια από τα προβλήματα σε συνδυασμό πάντα με το πρόβλημα της υποβάθμισης του περιβάλλοντος, που καλείται να αντιμετωπίσει η ανθρωπότητα σήμερα και τα οποία παραμένουν άλυτα παρά την άνοδο των οικονομικών δεικτών ανάπτυξης. Σκοπός της εργασίας είναι να ενισχυθεί η αντίληψη που υποστηρίζει το ριζικό επαναπροσδιορισμό της έννοιας, των αξιών και των στόχων της ανάπτυξης, την αναθεώρηση του τρόπου σχεδιασμού και υλοποίησης των αναπτυξιακών δράσεων και την ενίσχυση του ρόλου που αναλαμβάνει ο κάθε πολίτης στη λήψη και εφαρμογή αποφάσεων. Η βαθύτερη κατανόηση των αιτιών και συνεπειών ενός προβλήματος που επιχειρείται μέσα από την εργασία αυτή, οδηγεί και στην συνειδητή αναζήτηση νέων προοπτικών και μεθόδων επίλυσης του προβλήματος, κάποιες από τις οποίες άλλωστε παρουσιάζονται στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας.

Στο 1^ο κεφάλαιο, «*Η Ιστορία της σχέσης Ανθρώπου και Φύσης*», παρουσιάζονται οι διάφορες αντιλήψεις που κυριάρχησαν στη δυτική σκέψη από το χώρο της φιλοσοφίας, της θρησκείας, των επιστημών, όσον αφορά στη σχέση ανθρώπου και φύσης από την αρχαιότητα έως σήμερα. Παρουσιάζεται η εξέλιξη και η αλληλεπίδρασή τους που οδήγησε άλλοτε στην άποψη της ενότητας ανθρώπου και φύσης και άλλοτε στο διαχωρισμό πνεύματος και ύλης, στην άποψη της ανωτερότητας του ανθρώπου έναντι της φύσης και του δικαιώματος για τη χρήση της προς όφελός του. Στη συνέχεια στο 2^ο κεφάλαιο, «*Η Κοινωνία των Ανθρώπων και η Πρόοδος*», παρουσιάζονται κάποιες βασικές απόψεις των ιδεολογικών κινημάτων του διαφωτισμού, της πολιτικής οικονομίας, του ουτοπικού σοσιαλισμού και επαναστατικού κομμουνισμού και της γερμανικής φιλοσοφίας, με βασικό εκπρόσωπο το Hegel, που αφορούν

στην ανθρώπινη φύση, στην πρόοδο της κοινωνίας και στην έννοια της ιστορίας, της εξέλιξης, της αλλαγής. Οι απόψεις αυτές επηρέασαν σε σημαντικό βαθμό τις αρχές και την πορεία της ανάπτυξης όπως έχει σήμερα. Επηρέασαν όμως και στοχαστές όπως ο Μαρξ οι αντιλήψεις του οποίου, σε συνδυασμό με τις αντιλήψεις του πιστού συνεργάτη και φίλου του Engels, παρουσιάζονται στο 3^ο κεφάλαιο, «*Karl Marx*». Ο Μαρξ και ο Engels υπεραμύνθηκαν της ενότητας ανθρώπου και φύσης και αναγνώρισαν τις μακροπρόθεσμες συνέπειες της ανθρώπινης επέμβασης στη φύση. Παρουσιάζεται επίσης η κριτική ανάλυση του Μαρξ για το κεφαλαιοκρατικό μοντέλο παραγωγής αλλά επιχειρείται και μία κριτική στις απόψεις του. Το 4^ο κεφάλαιο, «*Περί Ανάπτυξης και Περιβάλλοντος*», αναφέρεται αρχικά στην εξέλιξη της έννοιας της ανάπτυξης και του περιβάλλοντος και στον τρόπο που αυτή συνδέεται με συγκεκριμένες πολιτικές που έλαβαν χώρα, καταλήγοντας στο σημερινό ορισμό της αειφόρου/βιώσιμης ανάπτυξης που αποτελεί παγκόσμιο στόχο σήμερα. Επίσης παρουσιάζονται οι βασικές αιτίες και προβλήματα της αναπτυξιακής δράσης που υιοθετήθηκε, διερευνάται η σχέση τεχνολογίας και ευημερίας και παρουσιάζονται κάποια ενδεικτικά στατιστικά στοιχεία των Ηνωμένων Εθνών από εκθέσεις των τελευταίων χρόνων. Τέλος, παρουσιάζονται κάποιες εναλλακτικές προτάσεις για μια νέα αναπτυξιακή προοπτική κλείνοντας με μια αναλυτική παρουσίαση της αξιολογούμενης ολοκληρωμένης ανάπτυξης.

Η βασική βιβλιογραφία που χρησιμοποιήθηκε κυρίως για το 1^ο κεφάλαιο ήταν το βιβλίο του Ευθύμη Παπαδημητρίου «*Για μια νέα Φιλοσοφία της Φύσης. Η πρόκληση της Οικολογίας και οι απαντήσεις της Φιλοσοφίας*» (1999), το βιβλίο του Ιωάννη Ζηζιούλα «*Η κτίση ως ευχαριστία. Θεολογική προσέγγιση στο πρόβλημα της οικολογίας*» (1992), το κείμενο των Φωτεινή Ζήκα και Βάσω Κιντή «*Η φύση της Φύσης*» από το βιβλίο «*Η φύση στην Οικολογία*» (1999), και το κείμενο του Θεόδωρου Βότση «*Οι σχέσεις φυσικών και κοινωνικών επιστημών στα πλαίσια της οικολογικής προβληματικής*» (2001). Για το 2^ο και 3^ο κεφάλαιο χρησιμοποιήθηκαν τα βιβλία των Isaiah Berlin «*Καρλ Μαρξ. Η ζωή και η εποχή του*» (1995) και Alex Callinicos «*The Revolutionary ideas of Marx*». Για το 3^ο κεφάλαιο χρησιμοποιήθηκε προφανώς και βιβλιογραφία των Μαρξ και Engels όπως «*Η Διαλεκτική της Φύσης*» (1876), «*The Economic and Philosophic Manuscripts*» (1844), «*Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*» (1847-48) και «*Capital*» (1^{ος} τόμος 1867). Για το 4^ο κεφάλαιο χρησιμοποιήθηκε το βιβλίο με επιμέλεια του καθηγητή Δημήτρη Ρόκου «*Περιβάλλον και Ανάπτυξη. Διαλεκτικές Σχέσεις και Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις*» (2005), το κείμενο του καθηγητή Δημήτρη Ρόκου «*Πολιτικές Ανάπτυξης και Περιβάλλοντος. Από τις Θεωρίες στην Πράξη*» (2005), το βιβλίο του Wolfgang Sachs «*The Development Dictionary*» και στοιχεία από τις εκθέσεις του United

Nations Development Programme που εξέδωσε τα έτη 2003, 2005 και 2006. Επίσης χρησιμοποιήθηκε υλικό από τις διαλέξεις του καθηγητή Δημήτρη Ρόκου των μαθημάτων «Εισαγωγή στις Επιστήμες της Ανάπτυξης και του Περιβάλλοντος» και «Μέθοδοι και Τεχνικές Παρατήρησης και Παρακολούθησης του Περιβάλλοντος» του Διεπιστημονικού Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου «Περιβάλλον και Ανάπτυξη» (2005).

Όσον αφορά στη μεθοδολογία της εργασίας, γίνεται προσπάθεια να αποκτηθεί καταρχάς γενική γνώση για το γενικότερο θέμα της σχέσης ανθρώπου και φύσης. Στη συνέχεια πλέον το αντικείμενο μελέτης εξειδικεύεται περισσότερο και αφορά στην έννοια της κοινωνικής προόδου και της επιθυμίας του ανθρώπου για αλλαγή, για βελτίωση των κανόνων που πρέπει να διέπουν το οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό σύστημα. Οπότε τελικά η εργασία καταλήγει στο πιο συγκεκριμένο θέμα της ανάπτυξης και του περιβάλλοντος·η αναφορά στην κριτική ανάλυση του Μαρξ λειτουργεί ως εισαγωγή σε αυτό το θέμα. Δίνεται έμφαση στον αλληλεπιδραστικό χαρακτήρα της ανάπτυξης για αυτό και η ανάλυση δεν περιορίζεται μόνο στο περιβάλλον αλλά και στις υπόλοιπες διαστάσεις της πραγματικότητας. Επίσης, δίνεται έμφαση στην αλληλεπίδραση παρελθόντος παρόντος και μέλλοντος για αυτό και η όλη έρευνα συλλέγει στοιχεία τόσο από το παρελθόν όσο και από το παρόν προκειμένου να καταγραφεί και να αποτιμηθεί η υφιστάμενη κατάσταση, και να προταθεί μια λύση για το μέλλον.

Αποτελέσματα αυτής της έρευνας αποτελούν η καταγραφή της εξέλιξης των αντιλήψεων για τη σχέση ανθρώπου και φύσης, για την έννοια της κοινωνικής προόδου και κατά προέκταση για τη σχέση ανάπτυξης και περιβάλλοντος, γεγονός που βοηθάει στην κατανόηση και ερμηνεία της σημερινής κατάστασης. Επίσης, ένα άλλο βασικό αποτέλεσμα αποτελεί η κριτική ανάλυση του οικονομικού μοντέλου ανάπτυξης σύγχρονων αλλά και προγενέστερων στοχαστών, η εμβάθυνση στα προβλήματα και τις αιτίες τους, η «ποσοτική» παρουσίαση της αναπτυξιακής κρίσης στην ανθρώπινη ανάπτυξη και τέλος η παρουσίαση κάποιων εναλλακτικών οδών. Σίγουρα η έρευνα δεν μπορούσε να είναι πλήρης λόγω του πλουραλισμού των απόψεων και της συνεχούς εξέλιξής τους, και επιπλέον δεν μπορούσε να απουσιάζει το προσωπικό φίλτρο στην επιλογή της βιβλιογραφίας άρα και στην επιλογή των θέσεων που παρουσιάστηκαν. Μια πρόταση για περαιτέρω έρευνα αποτελεί ο αναλυτικός συσχετισμός πολιτικών που υιοθετήθηκαν σε παγκόσμιο επίπεδο και σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης και των αποτελεσμάτων τους προκειμένου να αξιολογηθεί η βιώσιμη ανάπτυξη.

Επίσης, η διερεύνηση των αντιλήψεων άλλων πολιτισμών, η παρουσίαση των απόψεων των διάφορων οικολογικών κινημάτων καθώς και η παρουσίαση των απόψεων σύγχρονων οικονομολόγων – τεχνοκρατών θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμη.

Από την παρούσα εργασία προέκυψαν τα εξής βασικά συμπεράσματα: Η σχέση ανθρώπου και φύσης αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης από την αρχαιότητα. Ο μεσαιωνικός χριστιανισμός ήταν αυτός που καλλιέργησε σε μεγάλο βαθμό την αντίληψη της ανωτερότητας του ανθρώπου έναντι της φύσης. Στη συνέχεια οι τεράστιες προοπτικές ανάπτυξης που προέκυψαν από τα επιτεύγματα της επιστήμης και της τεχνικής δημιούργησαν μια υπεραισιόδοξη στάση του ανθρώπου για το μέλλον του. Τα αποτελέσματα όμως της ανάπτυξης που βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό στην πρόοδο της επιστήμης ήταν αντιφατικά. Η οικονομική μεγέθυνση συνοδεύτηκε από τη διόγκωση των κοινωνικών προβλημάτων και κοινωνικών ανισοτήτων και από την υποβάθμιση του περιβάλλοντος. Παρόλα αυτά, ακόμη και σήμερα με την υιοθέτηση της έννοιας της αειφόρου ανάπτυξης η οικονομική διάσταση διαδραματίζει πρωταγωνιστικό ρόλο με κυρίαρχες αρχές την επιχειρηματικότητα, την ανταγωνιστικότητα και την καινοτομία. Το ιδεολογικό υπόβαθρο των διάφορων αναπτυξιακών θεωριών συνδέεται πάντως με την ιστορική εξέλιξη των ιδεών για τη σχέση ανθρώπου και φύσης και για την κοινωνική πρόοδο. Υπάρχει μια ποικιλία απόψεων σχετικά με το πώς θα πρέπει να είναι η ανάπτυξη, πολλές από τις οποίες συγκλίνουν στην ιδέα του επαναπροσδιορισμού της έννοιάς της, της αναγνώρισης της ολότητας και των αλληλεπιδραστικών και διαλεκτικών σχέσεων των διαστάσεων που συνθέτουν την πραγματικότητα, και στην ιδέα της αφύπνισης και ενεργοποίησης των πολιτών. Η αλλαγή για μια αξιόβιωτη και όχι απλά βιώσιμη ανάπτυξη είναι επιτακτική και αφορά όλους μας.

Abstract

This thesis aims at interpreting and analysing the current crisis in the relation between man and nature, as a result of the evolution of ideas, the meaning given to the social progress and the human development activity. This effort belongs to a general discussion that prevails today at a global level, regarding the relation between Development and Environment and the way the destructive consequences of human actions to the environment are encountered, while facing the global ecological problem that has arisen. This is a part of a general questioning and dispute concerning the anticipated development goals and the concept of development itself. Poverty, hunger, illiteracy and inequality and in parallel the issue of environmental degradation are only some of the problems, which the humanity is obligated today to confront with and which remain unsolved despite the increase of the economical development indexes. This thesis aims at enforcing the perception which supports the radical redefinition of the concepts, the values and the goals of development, at reviewing the way development activities are designed and implemented and at reinforcing the citizens' role in the decision making process. The deeper understanding of the causes and consequences of the problem, conducted in this thesis, leads to the conscious investigation of new perspectives and methods for resolving the problem, some of which are presented within the frames of this essay.

The 1st chapter, "*The history of Man and Nature relationship*", presents various perceptions from the ancient years until now dominating the western philosophy, religion and science concerning the man and nature relationship. It illustrates their evolution and interaction, which led either to the belief of the unity of man and nature or otherwise to the separation of spirit and matter, to the belief of man's superiority over nature and his right to use nature for his own benefit. Consequently the 2nd chapter, "*Human's Community and Progress*", demonstrates some fundamental aspects of the ideological movements of enlightenment, political economy, utopian socialism, revolutionary communism and German philosophy with Hegel as its basic representative, concerning human nature, community's progress and the concept of history, evolution and change. These aspects influenced significantly the concept and the course of development as is today. They influenced also thinkers like Marx whose perceptions in combination with Engels' perceptions, are presented in the 3rd chapter, "*Karl Marx*". Marx and Engels supported the unity of man and nature and recognized the long-term consequences of human intervention on nature. There are also illustrated his critical analysis

on the capitalistic production model but also a critic on his perceptions. The 4th chapter, “*About Development and Environment*”, begins with a reference to the evolution of the development concept and the environment concept and the way this evolution is connected to the specific policies taken, leading in today’s definition of sustainable development, a global goal nowadays. The basic causes and problems of the development activity, which has been adopted, are also presented, and the relation between technology and prosperity is examined together with some indicative statistical elements of United Nations’ last years reports. Finally, alternative suggestions for a new development prospect are demonstrated concluding with a detailed presentation of the concept of worth-experiencing integrated development.

The bibliography that was mainly used for the 1st chapter was based on the following books: the book of Efthymis Papadimitriou “*On a new Philosophy of Nature. The challenge of Ecology and the answers of Philosophy*” (1999), the book of Ioannis Zizioulas “*The creation as an Eucharist. Theological approach in the ecology problem*” (1992), the writing of Fotini Zika and Vaso Kinti “*The nature of Nature*” from the book “*The nature in Ecology*” (1999), and the writing of Theodoros Votsis “*The relations of natural and social sciences in the frames of the ecological questioning*” (2001). For the 2nd and 3rd chapter were used the books of Isaiah Berlin “*Karl Marx. The life and his era*” (1995), and of Alex Callinicos “*The Revolutionary ideas of Marx*”. For the 3rd chapter obviously, was also used bibliography of Marx and Engels as “*The Dialectic of Nature*” (1876), “*The Economic and Philosophic Manuscripts*” (1844), “*Manifesto of the Communist Party*” (1847-48) and “*Capital*” (1st volume 1867). For the 4th chapter were used the book edited by professor Dimitris Rokos “*Environment and Development. Dialectic Relations and Interdisciplinary Approaches*” (2005), the writing of professor Dimitris Rokos “*Development and Environment Policies. From theories to practice*” (2005), the book of Wolfgang Sachs “*The Development Dictionary*” and elements from the reports of United Nations Development Programme published in the years 2003, 2005 and 2006. In this thesis was also used material from the lectures of professor Dimitris Rokos on the subjects “*Introduction to the Sciences of Development and Environment*” and “*Environment Observation and Monitoring Methods and Techniques*” of the Interdisciplinary Programme of Postgraduate Studies of the National Technical University of Athens “*Environment and Development*”.

Regarding the methodology of this thesis, the effort was initially focused on acquiring general knowledge on the more general subject of the man and nature relationship.

Consequently the object of study gets henceforth more specific with reference to the concept of social progress and human's desire for change and the improvement of the rules that should govern the economical, social and political system. Hence the essay finally leads to the most specific subject of development and environment; the reference on the critical analysis of Marx serves as an introduction to this topic. Emphasis is given to the interactive character of development therefore the analysis is focused not only on the environment but also on the other dimensions of reality. Emphasis is also given to the interaction of past, present and future, therefore the whole research manages to collect elements not only from the past but also from the present in order to define and evaluate the existing situation, and to propose a solution for the future.

The results of this research consist of the identification of the evolution in the perceptions on the man and nature relationship, the social progress concept and the relation between development and environment, which assist to the comprehension and interpretation of the current situation. Another major achievement is also the critical analysis from modern but also former thinkers on the economical model of development, the thorough examination of the problems and their causes, the "quantitative" presentation of the developmental crisis in human development and finally the presentation of certain alternative roads. Surely, the research could not be exhaustive because of the pluralism of opinions and their continuous evolution. Moreover the personal filtering on the choice of the bibliography and consequently the choice of aspects presented could not be absent. A suggestion for further research could be the analytical correlation between the policies that were adopted at global level and from the European Union and their results, in order to evaluate the sustainable development. Also the examination of the perceptions of other cultures, the presentation of the concepts of various ecological movements as well as the illustration of the opinions of modern economists - technocrats would be particularly useful.

This thesis resulted to the following conclusions: The man and nature relationship has been from the antiquity a subject of study. The medieval Christianity was encouraging to a large extent the perception of the man's superiority over nature. Subsequently the enormous prospects of development as a result of the scientific and technical achievements created an overoptimistic attitude towards man's future. But the results of the development, based to a large extent on the progress of science, were contradictory. The economic growth was accompanied by the inflation of social problems and social inequalities and by the

environmental degradation. Nevertheless, even today with the adoption of the concept of the sustainable development, the economic dimension plays a leading role through its dominating concepts of competition, entrepreneurship and innovation. The ideological background of various development theories is related, in any case, to the historical development of ideas on the man and nature relationship and social progress. A variety of opinions exist, regarding how development is supposed to be, many of which converge to the idea of the redefinition of its concept, to the recognition of the totality and interactive and dialectical relations of the dimensions composing reality, and to the idea of citizens' awakening and activation. The change for a worth-experiencing and not simply for a sustainable development is essential and concerns us all.

1 Η Ιστορία της σχέσης Ανθρώπου και Φύσης

1.1 Η Αρχαία Ελληνική φιλοσοφία

Κεντρικό ζητούμενο της **προσωκρατικής διανόησης** (6^{ος} – τέλη περίπου 5^{ου} αιώνα π.Χ.) αποτέλεσε η αναζήτηση της προέλευσης του κόσμου και η ερευνητική διεξόδυση στη θεμελιώδη δομή του. Όλοι οι διανοητές της πρώτης περιόδου της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας **διατύπωσαν απόψεις «Περί Φύσεως»**. (Παλαμιώτου, Παπαδημητρίου 1999)

Αξίζει να σημειωθεί ότι, πριν τους προσωκρατικούς φιλοσόφους, ο Ησίοδος (8^{ος} - 7^{ος} αιώνας π.Χ.) έκανε το πρώτο βήμα απομυθοποίησης και μετάβασης από θεικές προσωποποιήσεις προς αντίστοιχες αφηρημένες έννοιες. Είναι εκείνος που έθεσε για πρώτη φορά τα βασικά ερωτήματα για την «αλήθεια», για την «απαρχή» και για τη «συνοχή του κόσμου». Δίνοντας μια φυσιοκρατική απάντηση στην κοσμογονία του, φωτίζει ήδη τον δρόμο που θα ακολουθήσει ο ελληνικός στοχασμός. Όμως, το αποφασιστικό βήμα προς τη φιλοσοφία και την επιστήμη αποτελεί επίτευγμα των προσωκρατικών φιλοσόφων. (Βαμβακάς 2001)

Ολόκληρη η περίοδος της λεγόμενης προσωκρατικής φιλοσοφίας χαρακτηρίζεται από την **θεώρηση της φύσης στην ολότητά της ως μιας αδιάσπαστης ενότητας**, χαρακτηρίζεται δηλαδή από την ενότητα φύσης και ανθρώπου, φύσης και κοινωνίας. Η έννοια της φύσης περικλείει τόσο τον εξωτερικό κόσμο γενικά, όσο και κάθε συγκεκριμένο ατομικό «ον», ως υποκείμενο του «Είναι» και του «Γίνεσθαι»¹. Οι προσωκρατικοί διερεύνησαν τα βασικά κοσμολογικά ερωτήματα, τα οποία ακόμη και σήμερα απαιτούν νέες απαντήσεις: (Παλαμιώτου, Παπαδημητρίου 1999)

- Ποιας υφής είναι η οργάνωση του σύμπαντος;
- Πώς προέκυψε το σύμπαν;
- Από τι αποτελείται το σύμπαν;
- Γιατί και πώς λειτουργούν οι φυσικοί νόμοι;

---

¹ Ανάγκη να διευκρινίσουμε τις έννοιες *είναι*, *γίνεσθαι*, *ον*. Ως *ον* νοείται μία πραγματικότητα που συνοψίζει κάθε είδους πραγματικότητα, η οποία συναντάται σε όλα τα επίπεδα τα οποία η φιλοσοφία εξετάζει, είναι ένα σύστημα αποτελούμενο από ποιότητες οι οποίες είναι δυνατόν να αναγνωρισθούν και να αποδοθούν σε αυτό. Το *είναι* συνιστά μία κατάσταση στην οποία διατελεί μία ύπαρξη απόλυτα θετική (όντως *ον*). Απόλυτα αρνητική (όντως *μη ον*) και καθ' όλες τις άλλες ενδιάμεσες οντολογικές βαθμίδες, κάθε δε βαθμίδα αποτελεί και έναν τρόπο του είναι. Το *γίνεσθαι* σημαίνει τη μεταβολή, τη μετάβαση από τη μία κατάσταση σε άλλη. Ο Ηράκλειτος δίδασκε ότι δεν υπάρχει πάγιον *ον*, αλλά το παν γίγνεται, «πάντα ρει». Αντιθέτως ο Παρμενίδης πρέσβευε ότι το γίνεσθαι είναι απάτη των αισθήσεων και μόνο το ακίνητο και αμετάβλητο *ον* υπάρχει. (Δαμασκός)

Όπως κατέγραψε και ο Αριστοτέλης στα «ΜεταΦυσικά», «οι πρώτοι φιλόσοφοι θεωρούσαν ότι οι αρχές των όντων είναι μόνο υλικές. Τα στοιχεία, εκ των οποίων συντίθενται τα όντα και στα οποία τελικώς αποσυντίθενται, είναι τα μόνα δομικά στοιχεία και οι μόνες αρχές των πραγμάτων, η δε ουσία τους παραμένει αιώνια παρόλο που αδιάκοπα αλλάζει ιδιότητες. Τίποτε δε δημιουργείται και τίποτε δεν χάνεται, έλεγαν, και η αρχική αυτή οντότητα διατηρείται απεριόριστα». (Δαμασκός)

Ως τέτοιο ουσιώδες στοιχείο ζωής, μεταβλητό και κοινό σε όλα τα όντα, ο πρώτος των Μιλησίων, ο **Θαλής** (624 - 546 π.Χ.), θεώρησε **το νερό**. Ο **Αναξίμανδρος** (610 –546 π.Χ.), θέτει ως αρχή των πάντων – ως περιβάλλον και κινητήρια δύναμη – το **άπειρο**², «ως μία, χωρίς πέρας, χωροχρονική υλοζωική μάζα, ομογενή υποδομή, φυσική και μεταφυσική βάση των πάντων». Από αυτό το απροσδιόριστο άπειρο ο μαθητής του Αναξίμανδρου, ο **Αναξίμενης** από τη Μίλητο (588 – 525 π.Χ.), οδηγήθηκε στη **σύλληψη της έννοιας του άπειρου αέρα** από τον οποίο δια της πύκνωσης και της μάνωσης προέρχονται τα πάντα. Τα σύμπαντα του Αναξίμενη είναι άπειρα προεκτείνοντας κατ' αυτό τη διδασκαλία του Αναξίμανδρου για άπειρους κόσμους. Μία επίσης σημαντική παρατήρηση είναι ότι το σύμπαν, κατά τον Αναξίμανδρο, είναι θνητό και οι κόσμοι που το αποτελούν υπόκεινται σε φθορά. Ενδιαφέρουσα είναι επίσης η άποψή του για τον όρο ψυχή ως προερχόμενο εκ του ψύχω, ως πνεύμα, δηλαδή αέρας. Ο Αναξίμενης επίσης, επεκτείνοντας την παρατήρησή του για την ανθρώπινη ψυχή, στον κόσμο, αντιλήφθηκε αυτόν ως έμψυχο, του οποίου η κανονικότητα οφείλεται στον έμψυχο, άπειρο αέρα που περιβάλλει, ρυθμίζει και κυβερνά τον κόσμο. (Παλαμιώτου)

Οι παραπάνω θέσεις αποτελούν υλοζωικές τοποθετήσεις επί της κοσμολογίας, όπου η **έννοια της Φύσης ταυτίζεται με την έννοια της «Αρχής»**.

Και στους **Πυθαγόρειους φιλόσοφους**, όπως και στους παραπάνω Ίωνες φιλόσοφους, η φύση έχει την έννοια της Αρχής αλλά το περιεχόμενο είναι τελείως διαφορετικό. Σύμφωνα με το δόγμα των Πυθαγορείων, **οι αριθμοί είναι η αρχή**, η πηγή και η ρίζα των πάντων. Ύπατη αρχή είναι το Εν, που κλείνει μέσα του όλους τους αριθμούς και υψώνεται υπεράνω όλων

² «Το άπειρο δεν έχει αρχή, αλλά αποτελεί αυτό το ίδιο αρχή. Επειδή δεν έχει αρχή, δεν μπορεί να έχει ούτε τέλος, ούτε υπόκειται σε φθορά. Ασκεί την εξουσία του στα πεπερασμένα όντα καθώς περιέχει το σύνολό τους». (Αριστοτέλης, *Φυσικά*).

των αντιθέτων: είναι ο αριθμός των αριθμών. Οι καθεαυτοί αριθμοί συνιστούν το ίδιο το είναι, το είναι σε όλες του τις δυνατές κατηγορίες. Οι αριθμοί αποτελούν ταυτόχρονα την ουσία, την ύλη και την αρχή της κίνησης αυτών των όντων. Οι αρχές αυτές ενυπάρχουν στα πράγματα και, εφόσον είναι ταυτόχρονα ύλη και μορφή, είναι αδιάσπαστα συνδεδεμένες με αυτά. Αν και αδιαχώριστοι, οι αριθμοί φαίνονται ωστόσο διακριτοί από τα πράγματα, κι αυτό γιατί προηγούνται κάθε φυσικού όντος: είναι λοιπόν ταυτόχρονα «υπερβατικοί και εμμένεις»³. Ο αριθμός αποτελεί ένα αληθινό οντολογικό διάστημα, που ρόλος του είναι η καθοδήγηση του στοχασμού προς την έννοια της αρμονίας. Σχέση ατόμου και Είναι, πολλαπλού και Ενός-όλου, ο πυθαγόρειος αριθμός δεν είναι μια απλή ποσότητα: είναι ένα αρμονικό διάστημα. (Pireas.com 2007)

Ο **Ηράκλειτος** (535 - 475 π.Χ.), διαφέρει από τους προγενέστερους του φιλοσόφους, γιατί **ενδιαφέρθηκε για το γίνεσθαι και την αλλαγή** στην οποία υπόκεινται όλα τα πράγματα. «Φύση για τον Ηράκλειτο σημαίνει την κίνηση, τη διαλεκτική που σχηματίζει την αληθινή ποιότητα των πραγμάτων καθώς και την αιώνια Αρχή που προκαλεί αυτό το Γίνεσθαι». Τα όντα, στην Ηρακλείτεια φιλοσοφία, **βρίσκονται ταυτόχρονα σε μία δυναμική αρμονία, σε πόλεμο, αλλά και σε μία ενότητα των αντιθέτων**. Εντός των όντων ενυπάρχουν αντίθετες δυνάμεις και ο σιωπηλός αγώνας μεταξύ τους είναι η γενεσιουργός δύναμη όλων όσων υπάρχουν. (Δαμασκός, Παπαδημητρίου 1999)

Αντίθετα με τη φιλοσοφία των Ιώνων, βασικό χαρακτηριστικό της οποίας σύμφωνα με το βιβλίο του Ευτύχη Μπιτσάκη «Η φύση στη διαλεκτική φιλοσοφία» είναι η «αυθυπαρξία και η εξέλιξη»⁴, η έννοια της φύσης για την Ελεατική σχολή δηλώνει την πεποίθηση ότι **υπάρχει μόνο το Είναι**, ενώ το νοητικό του αντίθετο, το Μη-Είναι, ούτε υπάρχει ούτε είναι δυνατόν να νοηθεί. Κατά συνέπεια, το γίνεσθαι είναι μια αυταπάτη. Για τους **Ελεάτες** η έννοια της φύσης χάνει τη σημασία του γίνεσθαι και της αλλαγής και αποκτά το **νόημα του όντος καθεαυτού** και της ύπαρξής του στην κάθε συγκεκριμένη περίπτωση. Σύμφωνα με τον **Παρμενίδα**, (ακμή 480 π.Χ.), ο **υλικός εξωτερικός κόσμος** δεν πρέπει να εκληφθεί ως μία δεδομένη πραγματικότητα, καθότι είναι **προϊόν των αισθήσεων**, μία εικόνα δηλαδή την οποία παρέχουν οι αισθήσεις στο σκεπτόμενο υποκείμενο, αφού και η γνώσια πραγματικότητα τοποθετείται στο υποκείμενο της γνώσης δηλαδή εντός της ανθρώπινης

³ Αριστοτέλης, *ΜεταΦυσικά*

⁴ «Η φιλοσοφία αυτή δέχεται την αρχή, αλλά τη θεωρεί υλική. Δέχεται τους «αθανάτους», αλλά οι θεοί αποτελούν και αυτοί μέρος της φύσης. Βεβαιώνει, λοιπόν, την ενότητα του υλικού και του πνευματικού, στη βάση της πρωταρχικότητας της ύλης». (Δαμασκός)

σκέψης. Η αρχή και το τέλος, η γένεση και ο θάνατος, ο σχηματισμός και η καταστροφή είναι σχήματα μόνο, διότι τα πάντα είναι μία ύπαρξη, ένα, «το έστιν είναι». Η αλλαγή, το γίνεσθαι, είναι μία ψευδής επίφαση. (Δαμασκός)

Τη σύνδεση της διδασκαλίας των Ελεατών και του Ηράκλειτου, του Είναι και του γίνεσθαι επιχειρεί ο **Εμπεδοκλής** (495 – 435 π.Χ.). Το **Είναι λαμβάνει διάφορες μορφές**, με τη μεσολάβηση των **τεσσάρων στοιχείων-ριζωμάτων**, πυρ, ύδωρ, αήρ, γη, από την ένωση και το χωρισμό των οποίων γίνεται ή χάνεται κάθε συγκεκριμένο ον. Δύο είναι οι **κυρίαρχες δυνάμεις**, η «**φιλότης**» και το «**νείκος**», με τη δύναμη των οποίων δημιουργείται «μείζεις» και «διάλλαξις». Για τον Εμπεδοκλή **δεν υπάρχει «γένεσις εκ του μηδενός»**, τα πάντα είναι «μείζεις», ενώ η «γένεσις» τους, η «φύσις», είναι ένας απλός χαρακτηρισμός που χρησιμοποιούν οι άνθρωποι. Για τον Εμπεδοκλή η διάσπαση ύλης και ενεργείας ήταν γεγονός καθώς οι κοσμογονικές δυνάμεις «νείκος»-«φιλότης» ήταν χωρισμένες από τα φυσικά στοιχεία. (Δαμασκός, Παπαδημητρίου 1999)

Την πρώτη ξεκάθαρη διάκριση ανάμεσα στην ύλη και το πνεύμα τη συναντάμε στον **Αναξαγόρα** (500 – 428 π.Χ.), ο οποίος μπορεί να χαρακτηριστεί ως **ο πρώτος δүйιστής**. Και σ' αυτόν διαπιστώνουμε, όπως και στον Εμπεδοκλή, ισχυρή ελεατική επίδραση αφού υποστηρίζει την άποψη ότι **δεν είναι δυνατή γένεση εκ του μηδενός**. Αυτή η βασική θέση τον οδηγεί στην παραδοχή ότι «όλα θα πρέπει να περιλαμβάνονται σε όλα». «Και ενώ για όλα τα άλλα όντα ισχύει ο κανόνας να μετέχουν στη μοίρα του παντός, μόνον ο «**νοῦς**» αποτελεί εξαίρεση και χαρακτηρίζεται ως η **δύναμη που αποτελεί την αιτία κάθε μεταβολής και τάξης στον κόσμο**».

Μεταγενέστερος του Αναξαγόρα, ο **Δημόκριτος** (460 – 370 π.Χ.), που συνδέεται με την εποχή των Σοφιστών, φαίνεται να χρησιμοποιεί μια έννοια της φύσης που να μην είναι θεμελιωμένη αποκλειστικά στη φυσική επιστήμη αλλά που να δέχεται τα ερεθίσματά της από την **αντίθεση Νόμος – Φύση**, σύμβαση – αλήθεια. Για το Δημόκριτο φύση σημαίνει τα άτομα που κινούνται στον κενό χώρο⁵, άλλοτε ως ριζώματα κάθε όντος, άλλοτε ως το αληθινό σε αντίθεση προς το συμβατικό. «*Στην έννοια της φύσης του Δημόκριτου κίνηση και πνεύμα συνάγονται από την ύλη, με έναν τρόπο που επιτρέπει να βρουν την έκφρασή τους η φυσική και η κοινωνική σκέψη της εποχής, συνεχίζοντας την Ιωνική παράδοση που είχε*

⁵ «Με την παραδοχή του κενού βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση προς τους Ελεάτες, γιατί έκανε δεκτή την ύπαρξη του μη – όντος». (Παπαδημητρίου 1999)

επιχειρήσει μια ενιαία εξήγηση του κόσμου με τη βοήθεια της έννοιας της φύσης». (Παπαδημητρίου 1999)

Όλα τα παραπάνω συνηγορούν στην άποψη ότι έως την ολοκλήρωση της «Χρυσής Πεντηκονταετίας» της Αθήνας (480 - 431 π.Χ.) κυρίαρχο φιλοσοφικό ρεύμα ήταν η μελέτη της φύσης, το Είναι και Γίνεσθαι του φυσικού κόσμου. Όμως, από τα μέσα κυρίως του 5^{ου} αιώνα πληθύνονται τα προβλήματα κοινωνικής, ηθικής ζωής, ως αποτέλεσμα των μεγάλων κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών αλλαγών που έχουν λάβει χώρα, με τα οποία ασχολούνται όλο και περισσότερο οι στοχαστές. Ο στοχασμός πλέον κινείται περισσότερο προς την κατεύθυνση της **Φιλοσοφίας του Ανθρώπου**, της κοινωνίας των Ανθρώπων, παρά της Φιλοσοφίας της Φύσης μέσω των Σοφιστών.

Οι **Σοφιστές** λοιπόν, στρέφουν το ενδιαφέρον τους από τη μελέτη των φυσικών φαινομένων στην ανθρώπινη κοινωνία και τα προβλήματά της. Οι νέες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες έδιναν λαβή στην όξυνση των κοινωνικών αντιθέσεων και τροφοδοτούσαν την τάση είτε της νομιμοποίησης είτε της αλλαγής των συνθηκών που επικρατούσαν. Οι Σοφιστές βλέπουν την **έννοια της φύσης στην αντίθεσή της προς την έννοια του Νόμου**, προετοιμάζοντας το έδαφος για τη θεωρία του φυσικού δικαίου που θα ακολουθήσει. Η έννοια της φύσης χάνει το ειδικό της περιεχόμενο και ανάλογα με τη χρήση της δηλώνει άλλοτε το αρχέγονο, το κακό σε σχέση με τη σύγχρονή τους αναπτυγμένη κατάσταση, είτε αντιθέτως, το αληθινό, το καλό σε αντιδιαστολή προς την αδικία και τη διαφθορά της υπάρχουσας κοινωνικής κατάστασης. Πάντως και στις δύο περιπτώσεις η έννοια της φύσης σημαίνει κάτι το αρνητικό, τον Μη – νόμο, που λαμβάνει θετικό ή αρνητικό περιεχόμενο, ανάλογα με τη χρήση του όρου. Για τον **Πρωταγόρα** (480 – 411 π.Χ.) η δικαιοσύνη, ο αντικειμενικός διαχωρισμός του δίκαιου και του άδικου, ήταν ανύπαρκτη σαν έννοια. Ο νόμος, υπέρτατος ρυθμιστής της ζωής της πολιτείας, ήταν αυτός που καθόριζε κατά περίπτωση το άδικο και το δίκαιο: η ίδια πράξη που ήταν άδικη όταν στρέφονταν κατά του συμπολίτη γινόταν δίκαιη όταν αφορούσε τον εχθρό. Ακολουθώντας αυτή τη γραμμή σκέψης φτάνει στο συμπέρασμα ότι επειδή οι νόμοι θεσπίστηκαν εξ' ανάγκης, τότε αντιτίθενται στη φύση. Συνεπώς η **φύση είναι «χωρίς τάξη»** ενώ ο νόμος εισάγει αμεροληψία και δικαιοσύνη για όλους. (Φιλοσοφία της Επιστήμης 2007)

Ο Πλάτωνας (427 - 348 π.Χ.), **χώρισε τον κόσμο στον πραγματικό και στον φαινόμενο**. Ο Δημιουργός-Θεός, έχοντας «προ οφθαλμών» το άριστο πρότυπο, τον ιδεατό κόσμο ή **Ιδέες**⁶, δημιούργησε τον αισθητό κόσμο, ο οποίος είναι «εικόνα των Ιδεών, αντίγραφο, ψυχρή αντανάκλαση του πραγματικού κόσμου, επί της ουσίας φαινόμενο, σφαίρα σε κυκλική κίνηση, δημιούργημα και είδωλο του νου, ο οποίος, όμως, αναδεικνύεται σε ένα ζωντανό οργανισμό τάξεως, αρμονίας και ωραιότητας». Επομένως η φύση δεν θεωρείται δημιουργική δύναμη, αλλά πρότυπο σύμφωνα με το οποίο ο Δημιουργός έφτιαξε τον κόσμο των πραγμάτων, αποκτά δηλαδή κανονιστικό χαρακτήρα για τον κόσμο των φαινομένων, τα οποία τη μιμούνται απλώς. (Δαμασκός, Παπαδημητρίου 1999)

Με τον Πλάτωνα η **έννοια της φύσης** χάνει την παλιά σημασία της, της αύξησης και του γίνεσθαι, και **μετατίθεται σε ένα υπερβατικό πεδίο**. Η ουσία των πραγμάτων δεν βρίσκεται πια μέσα τους αλλά έξω και πάνω από αυτά. Η πλατωνική θεωρία για την ύλη αποτελεί κατά κάποιο τρόπο σύνθεση των ιδεών που είχαν διατυπώσει ο Εμπεδοκλής, ο Πυθαγόρας και οι ατομικοί φιλόσοφοι. (Παπαδημητρίου 1999)

Η **έννοια της φύσης** του Πλάτωνα **έχει στατικό χαρακτήρα**, τόσο στο οντολογικό όσο και στο κοινωνικοφιλοσοφικό επίπεδο. Η κοινωνική πρόοδος κατά τον Πλάτωνα δεν υφίσταται αφού προσδίδει στην κοινωνική κατάσταση φυσική υπόσταση. Η Πολιτεία θεωρείται μία «κατά φύσιν οικισθείσα πόλις» και ο νόμος εμφανίζεται ως κάτι το αναλλοίωτο, αιώνιο, δηλαδή «κατά φύσιν». Έτσι ξεπερνιέται η αντίθεση Νόμος – Φύση. Στόχος του Πλάτωνα, άλλωστε, ήταν η επαναφορά των παλαιών χρηστών ηθών, που πίστευε ότι είχαν κλονιστεί από τη διαφωτιστική δραστηριότητα των Σοφιστών.

Αντίθετα με τον δάσκαλό του τον Πλάτωνα, όπου φύση και ιδέα ταυτίζονται με τρόπο ώστε η φύση όπως και η ιδέα να αποτελούν τη βαθύτερη ουσία των πραγμάτων, ο Αριστοτέλης (384 – 322 π.Χ.) μπορεί να ταυτίζει τη φύση με την ουσία ενός πράγματος, αλλά **η φύση παραμένει εγκόσμια**. Αποτελεί την εσωτερική αρχή που διέπει την ύλη και της προκαλεί την τάση για πραγματοποίηση της μορφής.

«Η έννοια της φύσης του Αριστοτέλη αποδίδει όλα τα περιεχόμενα που είχαν διατυπωθεί μέχρι την εποχή του στην ελληνική φυσική φιλοσοφία». Η φύση είναι η αρχή που κυριαρχεί πάνω

⁶ Οι Ιδέες είναι αιώνιες οντότητες, με πραγματική υπόσταση, έξω από κάθε σωματικότητα, αδέσμευτες από την ανθρώπινη σκέψη. (Δαμασκός)

στην ύλη και της επιτρέπει να ολοκληρώσει τον προορισμό της. **Αποτελεί** το τέλος, το «ου ένεκα», την **τελική αιτία** που βρίσκεται κρυμμένη μέσα στα πράγματα. Η έννοια της φύσης έχει και μια αιτιακή σημασία και δηλώνει την ποιητική αιτία, ως «αρχή κινήσεως». Μια άλλη χρήση της έννοιας της φύσης είναι η αντιπαράθεσή της προς την έννοια της τέχνης. Η τέχνη καλείται να τελειοποιήσει αυτά που δεν μπορεί να κάνει η φύση, ή να τα μιμηθεί. Τα έργα της τέχνης εξυπηρετούν ένα σκοπό, όπως και τα έργα της φύσης. Η φύση θεωρείται μια σκόπιμα δρώσα δύναμη. (Παπαδημητρίου 1999)

Η σκέψη του Αριστοτέλη ήταν τελεολογική. Όλα τα πράγματα έχουν ένα σκοπό ή ένα τέλος για το οποίο έχουν διαμορφωθεί. Όταν ένα πράγμα εκπληρώνει το σκοπό του είναι χρήσιμο και όμορφο. Για το λόγο αυτό, κανένα ζώο δε στερείται ομορφιάς, αφού όλα τα όντα σχηματίστηκαν για κάποιο δικό τους σκοπό. Ο τελικός σκοπός τους είναι το να υπηρετούν το ανθρώπινο γένος. **Όλα τα όντα και τα άλλα πράγματα υπάρχουν για το ανθρώπινο καλό.** Για αυτό θεωρούνται κατάλληλα όργανα για ανθρώπινη χρήση. Τα υπόλοιπα όντα κατέχουν μια κατώτερη βαθμίδα στην ιεραρχία των όντων.

«Οι διδασκαλίες του Αριστοτέλη για τα ζώα αποτέλεσαν τα θεμέλια για τον τρόπο με τον οποίο ο δυτικός κόσμος έμαθε να σκέπτεται για τη σχέση του ανθρώπινου γένους προς το υπόλοιπο φυσικό περιβάλλον». Είναι γνωστή, όμως, και η **σπουδαιότητα του Αριστοτέλη για τη δημιουργία πολλών κλάδων των φυσικών επιστημών και ιδιαίτερα της Βιολογίας.** Η επίδρασή του, στους αιώνες που ακολούθησαν, υπήρξε ανυπολόγιστη. Επιχείρησε προσεκτικές ταξινομήσεις και περιγραφές των ζώων.⁷ (Παπαδημητρίου 1999)

Με την άποψη του Αριστοτέλη σύμφωνα με την οποία τα ζώα και τα φυτά υπάρχουν για να υπηρετούν τον άνθρωπο, διαφωνούσε ο μαθητής του **Θεόφραστος** (372 – περίπου 287/5 π.Χ.). Δεν αρνείται ότι υπάρχει σκοπός στη φύση, αλλά **ο σκοπός της φύσης δεν είναι πάντοτε εμφανής για τον άνθρωπο.** Για αυτό το λόγο τονίζει τη **σπουδαιότητα της προσεκτικής και συστηματικής παρατήρησης και της μελέτης των ιδιαίτερων συνθηκών,** κλιματικών, γεωλογικών και άλλων, που επιτρέπουν σε ορισμένα είδη να ευδοκμούν και να διαιωνίζουν την αναπαραγωγή τους. Επίσης σημειώνει μερικές τοπικές αλλαγές στο κλίμα που προκλήθηκαν από ανθρώπινες δραστηριότητες. (Παπαδημητρίου 1999, Wikipedia 2007)

⁷ Πολλές από τις περιγραφές του βασίζονται σε δείγματα που του έστειλε από την Ασία ο Μέγας Αλέξανδρος και οι φιλόσοφοι και επιστήμονες που τον συνόδευαν.

Ο Θεόφραστος⁸ έχει ονομαστεί **πατέρας της Βοτανικής επιστήμης**. Δεν έβλεπε ένα φυτό μεμονωμένο. Αναζητούσε τις σχέσεις του, ως ζωντανού οργανισμού, με τον ήλιο, το έδαφος και το κλίμα, το νερό και την καλλιέργειά του και τη σχέση του με άλλα φυτά και ζώα. Στήριζε τις απόψεις του σε συγκεκριμένες παρατηρήσεις και στα πλούσια και ενδιαφέροντα δείγματα που απέστειλε ο Αλέξανδρος από την εκστρατεία του. Μάλιστα, μαθητές του Αριστοτέλη και του Θεόφραστου συνεχίζουν το ερευνητικό και ταξινομητικό τους έργο στην Αλεξάνδρεια, στο περίφημο Μουσείο της Αλεξάνδρειας⁹. Πραγματοποίησαν σπουδαίες ανακαλύψεις σχετικές με το φυσικό περιβάλλον, την αστρονομία, τη γεωγραφία, την ιατρική, τη βοτανική και τη ζωολογία.

Την Αριστοτελική τελεολογία ενσωματώνει ο **Στωικισμός**¹⁰ (300 π.Χ. – περίπου 250 μ.Χ.). Σύμφωνα με τη Στωική φιλοσοφία, **τα επί μέρους όντα εντός της φύσης καταλαμβάνουν συγκεκριμένες ιεραρχημένες θέσεις και τείνουν προς συγκεκριμένο τελικό σκοπό**, ο οποίος είναι προεπιλεγμένος είτε από το Θεό-Δημιουργό είτε από τις αρχές που διέπουν τη φύση. **Η αρχή που διέπει τη φύση**, σύμφωνα με τη Στωική αντίληψη, **είναι ο λόγος** ο οποίος καθορίζει όχι μόνο πώς είναι τα πράγματα, αλλά και πώς πρέπει να είναι. Επιβάλλει δηλαδή την τάξη και την αρμονία στην κίνηση των όντων και υπαγορεύει τόσο τους περιγραφικούς νόμους της φύσης, αυτούς που μελετά η επιστήμη, όσο και τους κανόνες της ηθικής. (Ζήκα και Κιντή 1999)

Η έννοια της φύσης, εξετάζοντας τη Στωική ηθική, έχει ένα διπλό χαρακτήρα. Όταν οι Στωικοί φιλόσοφοι μιλούν για την **ανθρώπινη φύση**, εννοούν **τόσο τη λογική όσο και τη ζωική του φύση**. *«Ο άνθρωπος δεν διαθέτει μόνο τη δυνατότητα της ενστικτώδους συμπεριφοράς που είναι κοινή σε όλα τα ζώα, αλλά και μια έλλογη δεύτερη φύση που συνδέεται με τις κοινωνικές συνθήκες και συμβάσεις. Ο λόγος που τον διαφοροποιεί από τα άλλα έμβια όντα αποτελεί γνώρισμα μόνο του ανθρώπου, το οποίο τον αναγκάζει να ζει σύμφωνα με αυτή την ανώτερη φύση και να επιδιώκει την προσιτή σε αυτόν ευτυχία»*. (Παπαδημητρίου 1999)

⁸ «Ίσως θα του άξιζε να ονομαστεί πατέρας της Οικολογίας αφού τα μισά τουλάχιστον από τα βοτανολογικά γραπτά του ασχολούνται με οικολογικές παρατηρήσεις. Δεν πρόκειται για μεμονωμένες παραγράφους αλλά για μια σταθερή οικολογική προσέγγιση». (Παπαδημητρίου 1999)

⁹ Το Μουσείο της Αλεξάνδρειας αντιπροσώπευε το κεντρικό σημείο της ελληνικής έρευνας το φυσικού κόσμου και κατά κάποιο τρόπο επέτρεψε να γεφυρωθούν οι απόψεις των ελλήνων φιλοσόφων του 4^{ου} αιώνα π.Χ. με την περίοδο που αρχίζει η ρωμαϊκή κυριαρχία της Μεσογείου.

¹⁰ Ο Στωϊκισμός έχει θεωρηθεί ως ένα κίνημα επιστροφής στη φύση, το οποίο στέκεται κριτικά απέναντι σε δεισιδαιμονίες και ταμπού.

Ο άνθρωπος που ζει σύμφωνα με τη φύση χαρακτηρίζεται από τους Στωικούς φιλόσοφους ως **σπουδαίος και σοφός**. Πάντως, αυτή η άποψη είναι μεν κοινή σε όλους τους εκπροσώπους της Στοάς, όμως «*το περιεχόμενο της έννοιας της φύσης αλλάζει, ανάλογα με τις ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες και το ρόλο που καλείται κάθε φορά να παίξει η φιλοσοφία ως βιοθεωρία και ως φυσική φιλοσοφία*». Για παράδειγμα, για το Ζήνωνα (332 - 262 π.Χ.), ιδρυτή της Στοάς, η έννοια της φύσης συμβολίζει την κατάσταση της κοινωνικής δικαιοσύνης, η οποία θεωρείται δυνατή στην ανθρώπινη πράξη, και εγκόσμια. Ο Κλεάνθης (301 - 232 π.Χ.) δίνει στην έννοια της φύσης τη σημασία του κοσμικού κανόνα στον οποίο οφείλει να προσαρμοστεί ο άνθρωπος, ενώ για τον Χρύσιππο (280 – 204 π.Χ.) ταυτίζονται οι δύο ερμηνείες και χάνεται η διάσταση ανάμεσα στον υφιστάμενο, τον εξωτερικό κόσμο και τον άνθρωπο. (Παπαδημητρίου 1999)

1.2 Ο Ιουδαϊκός και Ελληνικός πολιτισμός ως αφετηρία του Χριστιανισμού

Ο Χριστιανισμός πήρε μορφή κάτω από την επιρροή δύο πολιτισμών που επικράτησαν, ο ένας από τον Ιουδαϊκό ή σημιτικό τρόπο σκέψης και ο άλλος από τον Ελληνικό, συνεπώς πριν παρουσιαστούν οι «Χριστιανικές και Μεσαιωνικές απόψεις» περί φύσης, κρίνεται σκόπιμη η διερεύνηση των τρόπων με τους οποίους αυτοί οι δύο πολιτισμοί αντιλήφθηκαν τις σχέσεις ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση, και ποια θέση κατέχει ο Θεός σε αυτή τη σχέση. Η διερεύνηση αυτή παρουσιάζεται στην παρούσα ενότητα. (Ζηζιούλας 1992)

Ο **Ιουδαϊκός πολιτισμός**, που απετέλεσε την αφετηρία του Χριστιανισμού, έτεινε να δίνει έμφαση στην ιστορία του ισραηλιτικού λαού, του «εκλεκτού λαού του Θεού», και να βλέπει το Θεό να αποκαλύπτεται κυρίως μέσα από τις ενέργειές του στην πορεία της ιστορίας. Η **φύση έπαιξε δευτερεύοντα ρόλο** σ' αυτή την αποκάλυψη. Πολύ συχνά μάλιστα ένας τέτοιος ρόλος ήταν εντελώς απορριπτέος, κυρίως κάτω από το φόβο - εμμονή κατά - της ειδωλολατρίας, που απειλούσε την ιδιαίτερη ταυτότητα του λαού αυτού.

«Αυτή η ενασχόληση με την ιστορία μάλλον παρά με τη φύση οδήγησε στην ανάπτυξη της προφητείας σε βάρος της κοσμολογίας στον Ιουδαϊκό πολιτισμό. ... Στην προφητεία ο Θεός αναμενόταν ν' αποκαλύψει τον Εαυτό του στο τελικό εκείνο γεγονός, το οποίο θα υπερέβαινε όλα τα προηγούμενα γεγονότα, και ταυτόχρονα θα έδινε σ' αυτά νόημα». (Ζηζιούλας 1992)

Από την άλλη μεριά, ο **Ελληνικός πολιτισμός** απέδιδε μικρότερη σημασία στην ιστορία. Η κοσμολογία ήταν το επίκεντρο των ενδιαφερόντων των Ελλήνων φιλοσόφων, που έβλεπαν το Θεό παρόντα στον κόσμο και ρυθμιστή του κόσμου με τους νόμους του, την κυκλική κίνηση και τη φυσική αναπαραγωγή. **«Η φύση προσέφερε στον Έλληνα την αίσθηση της ασφάλειας που χρειαζόταν. Την προσέφερε με τη ρυθμική κίνηση των άστρων, με την κυκλική επανάληψη των εποχών, με την ομορφιά και την αρμονία που προσέφερε το ήπιο και ισορροπημένο κλίμα της Αττικής (εκείνης της εποχής)».**

Ο συνδυασμός αυτών των δύο πολιτισμών του Ιουδαϊκού που φαίνεται να υστερεί σε κοσμολογικό ενδιαφέρον, και του Ελληνικού που φαίνεται να υστερεί σε προφητικό οδήγησε σ' αυτό που θα μπορούσε να ονομαστεί **«κοσμολογική προφητεία»**. **«Είναι αυτό ακριβώς που βρίσκουμε για πρώτη ίσως φορά στο βιβλίο της Αποκαλύψεως, όπου ένας χριστιανός προφήτης, πιστός σε ό,τι καλύτερο προσέφερε η τυπική ιουδαϊκή παράδοση, υψώνεται πάνω από την ιστορία και βλέπει το «τέλος» της όχι μόνο ως προς το Ισραήλ, αλλά και όλη τη δημιουργία, ως προς όλο, δηλαδή το φυσικό κόσμο, από την οπτική γωνία της εσχατολογίας, της τελικής πράξεως του Θεού στην ιστορία».**

Για τον Έλληνα ο κόσμος ήταν μια πραγματικότητα, που έκλεινε μέσα της αρκετή ενέργεια, για να ζήσει για πάντα (αντίληψη ότι το σύμπαν είναι αιώνιο), για τον Ιουδαίο ο κόσμος ήταν ένα γεγονός, ένα δώρο, που έπρεπε να επιστρέφει διαρκώς στο Δημιουργό του, για να μπορέσει να ζήσει. Συνεπώς η πρώτη Εκκλησία είχε να συνδυάσει **μια άποψη για τον κόσμο, η οποία εμπιστευόταν τη φύση για αυτό που ήταν**, πίστευε δηλαδή στη λογικότητά της, στο λόγο, στην αιτία, και **μια άλλη άποψη**, που θεωρούσε τη **φύση δώρο και γεγονός συνεχώς εξαρτημένο από το Δημιουργό της**. **«Ακριβώς από το συνδυασμό αυτό ο αρχαίος Χριστιανισμός ανέπτυξε την ευχαριστιακή κοσμολογία, η οποία, σαν την κοσμολογική προφητεία, θεωρεί τον κόσμο πεπερασμένο και υποκείμενο σε περιορισμούς από τη φύση του έναν κόσμο όμως άξιο και ικανό να επιζήσει και να επιστρέψει στο Δημιουργό του. Έτσι σύμφωνα με τον τυπικά ελληνικό τρόπο σκέψης, ο κόσμος είναι καλός και όμορφος και καταλαμβάνει κεντρική θέση στη συνείδηση του ανθρώπου. Αλλά για τη χριστιανική αντίληψη η ομορφιά του, η μονιμότητά του και αυτή η κεντρική θέση του θα πρέπει διαρκώς να εξαρτώνται από ένα γεγονός αναφοράς σε ό,τι δεν είναι κόσμος ή φύση, δηλαδή αναφοράς στο Θεό».**

«Η κοσμολογική προφητεία και η ευχαριστιακή κοσμολογία, τα οποία προέκυψαν από τη σύνθεση της ελληνικής με την εβραϊκή σκέψη στο έδαφος του Χριστιανισμού, περιλάμβαναν την

πίστη ότι ο κόσμος είναι ένα «γεγονός» και όχι μια αυτονόητη πραγματικότητα, αλλά ότι χάρη σε ένα άλλο «γεγονός», την αναφορά του δηλαδή στον αιώνιο και άφθαρτο δημιουργό του, έχει μονιμότητα και θα επιζήσει. ... Το κρίσιμο σημείο για τη σωτηρία του κόσμου βρίσκεται στην πράξη ή στο γεγονός της κοινωνίας του με το Θεό, δηλαδή με κάποιον που είναι από τη φύση του εντελώς έξω από τον κόσμο. Με την έννοια αυτή η ευθύνη του ανθρώπου για να ζήσει ο κόσμος γίνεται τεράστια».

1.3 Χριστιανικές και Μεσαιωνικές απόψεις

Οι πρώτοι τέσσερις αιώνες της Χριστιανικής περιόδου **συνεχίζουν την ελληνική παράδοση** στη γλώσσα, τη σκέψη και τον πολιτισμό. Η αρχική δυσπιστία προς την ελληνική φιλοσοφία και επιστήμη που έδειξαν οι πρώτοι χριστιανοί αντικαταστάθηκε στη συνέχεια από μια διανοητική σύνθεση. Διανοητές σαν τον Κλήμη τον Αλεξανδρινό (150 – περίπου 211/216 μ.Χ.), τον Ωριγένη (περίπου 185 μ.Χ. – 251 μ.Χ.) και τον Άγιο Αυγουστίνο (354 – 430 μ.Χ.), προσπάθησαν να συμφιλιώσουν την ελληνική φιλοσοφία με τη χριστιανική θρησκεία. Η ισχυρή επίδραση του πλατωνικού και γνωστικού¹¹ τρόπου σκέψεως κατά το 2^ο και 3^ο αιώνα είχε σαν αποτέλεσμα να υποτιμηθεί η σημασία του υλικού κόσμου και μάλιστα στην χειρότερη περίπτωση να θεωρηθεί κακός. Κλασσικό παράδειγμα αυτής της εξέλιξης αποτελούν οι χριστιανοί Γνωστικοί της Αλεξάνδρειας και η ισχυρή επιρροή του Ωριγένη¹². (Ζηζιούλας 1992, Παπαδημητρίου 1999)

Γενικότερα, το ζήτημα αν ο υλικός κόσμος, και κατά συνέπεια η φύση, αποτελούσε κάτι το θετικό ή κάτι το αρνητικό απασχόλησε τους στοχαστές εκείνης της περιόδου στο πλαίσιο του ερωτήματος της δημιουργίας του κόσμου. Οι επικρατούσες αντιλήψεις περί δημιουργίας, διακρίνονται σε δύο κατηγορίες. Η μία ήταν η **Γνωστική ερμηνεία της δημιουργίας**, και η άλλη ήταν η **Πλατωνική ή κλασσικά ελληνική φιλοσοφική άποψη**. (Ζηζιούλας 1992)

¹¹ Ο γνωστικισμός είναι ένας γενικός όρος που περιγράφει διάφορες μυστικιστικές θρησκευτικές ομάδες των πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων. Η σύγχρονη ακαδημαϊκή έρευνα παρήγαγε αυτό τον όρο για να περιγράψει μια πληθώρα θρησκευτικών κινήσεων που αναπτύχθηκαν στον μεσογειακό κόσμο κατά τη διάρκεια της ιστορικής περιόδου που αναπτύχθηκε και εδραιώθηκε ο Χριστιανισμός. Ο γνωστικισμός περιλάμβανε στοιχεία ελληνικά, ανατολικά, ιουδαϊκά και χριστιανικά. Ο Γνωστικισμός, τουλάχιστον σε μερικές από τις θεολογικά αναπτυγμένες διατυπώσεις του, επηρεάστηκε πολύ από τον Πλατωνισμό, τον ΝεοΠλατωνισμό, τον Στωικισμό, τις αρχαίες σημιτικές θρησκείες, τον Χριστιανισμό (και η επηρέασε την ανάπτυξη του ορθόδοξου Χριστιανισμού) και πιθανώς του Πυθαγορισμού. (Wikipedia 2007)

¹² Ο Ωριγένης συνέλαβε τον ορατό κόσμο ως στάδια μιας αιώνιας κοσμικής διαδικασίας, παρέχοντας επίσης μια εξήγηση της ποικιλομορφίας των ανθρώπινων τυχών, των ανταμοιβών και των τιμωριών. Ο υλικός κόσμος, που δεν είχε πρώτα καμία θέση σε αυτήν την αιώνια πνευματική πρόοδο, οφειλόταν στην πτώση των πνευμάτων από το Θεό. Ο απώτερος στόχος του Θεού στη δημιουργία της ύλης εκ του μη όντος δεν ήταν τιμωρία, αλλά τα πεπτωκότα πνεύματα. Η παραμονή του ανθρώπου στην ύλη είναι παροδική και φευγαλέα, αλλά η υψηλότερη φύση του διαμορφώνεται στην εικόνα του δημιουργού. Η υλική φύση του κόσμου είναι μόνο ένα επεισόδιο στην πνευματική διαδικασία της ανάπτυξης, το τέλος της οποίας πρέπει να είναι η εκμηδένιση της ύλης και η επιστροφή στο Θεό. (Wikipedia 2007)

Ο **Γνωστικισμός** πίστευε ότι ο κόσμος, στον οποίο ζούμε, είναι τόσο διαποτισμένος με το κακό, τον πόνο, τη θλίψη ώστε είναι αδύνατο να έχει δημιουργηθεί από το θεό Πατέρα, του οποίου η αγαθότητα ουδέποτε θα επέτρεπε να δημιουργηθεί ένας τέτοιος κόσμος.¹³ Πίστευε επίσης, ότι **η δημιουργία είναι κακή εξ ορισμού** και δεν υπάρχει κανένας λόγος να σωθεί, ειδικά όσον αφορά στην υλικότητά του. Η φροντίδα για τον υλικό κόσμο είναι το πιο παράλογο και αμαρτωλό πράγμα που υπάρχει. Όσο πιο γρήγορα απαλλαγεί κανείς από τον υλικό κόσμο τόσο καλύτερα.

Ο **Πλατωνισμός** και η επικρατούσα την εποχή εκείνη κλασσική ελληνική σκέψη πήραν την εντελώς αντίθετη θέση. Σύμφωνα με αυτή τη θέση όχι μόνο το χάσμα ανάμεσα στο Θεό και τον κόσμο στένευε σε σημείο που συχνά εξαφανιζόταν τελείως, αλλά **ο κόσμος διαποτιζόταν από τη θεία παρουσία σε όλα τα σημεία του**. «Όλα είναι γεμάτα από θεούς». Μερικοί ταύτιζαν τον κόσμο με το Θεό σε τέτοιο σημείο, ώστε δεν χρειαζόταν κάποιο δόγμα για τη δημιουργία. Άλλοι, όπως ο Πλάτων, πίστευαν ότι ο κόσμος δημιουργήθηκε από κάποιον, τον οποίον ο ίδιος ονόμαζε Πατέρα, ή Νου, ή Δημιουργό και ο οποίος έκανε τον καλύτερο κατά το δυνατόν κόσμο – σίγουρα, όχι τον εντελώς τέλει, δεδομένου ότι είναι ένας κόσμος φτιαγμένος από ύλη και περιορισμένος στο χώρο, δύο πράγματα που αναπόφευκτα περιόριζαν το δημιουργό. Έτσι **ο υλικός κόσμος, κατά την πλατωνική άποψη, είναι καλός και όμορφος**, όμως μόνο μέχρι του σημείου, που συμμετέχει στην απόλυτη αγαθότητα και ομορφιά, που βρίσκεται έξω από τον υλικό κόσμο, στον κόσμο των ιδεών, στον οποίο μπορούμε να φτάσουμε μέσα από το στοχασμό και τη διανοητική κάθαρση, σε μια ανοδική πορεία από τον αισθητό κόσμο στον πνευματικό και ιδεατό. Ο καθαρός Πλατωνισμός πήρε θετική θέση απέναντι στον υλικό κόσμο σαν μέσο που μας προσφέρει την κλίμακα, για ν' ανεβούμε ψηλότερα. Ο **Νεοπλατωνισμός** λίγο αργότερα **έδειξε δυσπιστία στον υλικό κόσμο**, και τον αντιμετώπισε αρνητικά.

Στη Δύση παρόμοιες εξελίξεις έτειναν στο να διχοτομήσουν τον άνθρωπο από τη φύση με το να θεωρούν τον **άνθρωπο ανώτερο από τη φύση και κέντρο των πάντων**. Τυπικά παραδείγματα αυτής της εξέλιξης αποτελούν ο **ιερός Αυγουστίνος και ο Βοήθιος** (470/475 – 524 μ.Χ.), οι οποίοι όρισαν το ανθρώπινο ον, ακόμη και το θείο ον, με τη χρήση των εννοιών

¹³ Σύμφωνα με κάποιο γνωστικό μύθο, ο άνθρωπος δημιουργήθηκε προτού να δημιουργηθεί ο υλικός κόσμος, και η παρούσα υλική σύσταση της ύπαρξής του προκάλεσε την πτώση του. Η σωτηρία επιτυγχάνεται με τη γνώση, μια μυστική γνώση της αλήθειας, που δίδασκαν οι δάσκαλοι των Γνωστικών σχολών. Μόνο με τη φυγή από το χρόνο και το χώρο μπορεί να σωθεί ο άνθρωπος.

του «λόγου» και του «νου», και εισήγαγαν τη συνείδηση και την ενδοστρέφεια σαν τα ύψιστα στοιχεία του ανθρώπου, ακόμα και του Θεού.¹⁴ «*Η Εκκλησία έχανε έτσι βαθμιαία τη συναίσθηση της σπουδαιότητας και της αιώνιας αξίας του υλικού κόσμου, και αυτό ήταν ιδιαίτερα φανερό στον τρόπο, με τον οποίο αντιμετώπιζε τα ιερά μυστήρια και ιδιαίτερα τη θεία Ευχαριστία, ... με μια πνευματοκεντρική ή ψυχοκεντρική αντίληψη του κόσμου*». (Ζηζιούλας 1992)

Συνεπώς, η έννοια του κόσμου δεν είναι πλέον η ίδια με εκείνη της αρχαιότητας, όπου οι άνθρωποι είχαν την αίσθηση ενός αρμονικού και ενιαίου κόσμου. Στο **Μεσαίωνα** έχουμε την **αίσθηση ενός δυϊσμού**. Κατά το Μεσαίωνα η λατινική λέξη mundus σημαίνει «Ανθρωπότητα». «Έχουμε την αρχή μιας διαδικασίας που θα οδηγήσει στον ανθρωποκεντρισμό των Νεότερων χρόνων. Ο **Χριστιανικός Ασκητισμός** έχει στερήσει από την έννοια του κόσμου της εποχής αυτής, την αίσθηση της ωραιότητας, αφού **ο κόσμος υπόκειται στην αμαρτία και στη Θεία δίκη**». (Παπαδημητρίου 1999)

Στις κοσμολογικές θεωρίες της εποχής ο άνθρωπος θεωρεί τον εαυτό του ως το στέμμα της Δημιουργίας, πλασμένον κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση του Θεού. Όλα τα άλλα όντα δημιουργήθηκαν για χάρη του. Ο άνθρωπος όμως δεν έχει καμία αυτόνομη θέση και σπουδαιότητα. Η ύπαρξή του έχει ένα μόνο σκοπό, να δοξάσει τον κύριο.

Από τον **12^ο αιώνα** οι άνθρωποι αρχίζουν σε σημαντικό βαθμό, σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο πάντα, να συνειδητοποιούν τη δυνατότητά τους να επιδρούν στο φυσικό τους περιβάλλον οπότε αρχίζουν να επικεντρώνουν την προσοχή τους σε αυτό. Το **ενδιαφέρον τους για τη μελέτη και την εξήγηση της φύσης αυξάνεται**, όμως η μελέτη της αποτελεί μέσο για την κατανόηση της θείας τάξης και προσέγγισης του Θεού. Έχοντας την πεποίθηση για την κεντρική θέση που αρμόζει στον άνθρωπο μέσα στον κόσμο που δημιούργησε ο Θεός για αυτόν, **η φύση θεωρείται εξαρτημένη**, αλλά πλασμένη από το Θεό για να υμνεί το μεγαλείο του.

Μια **ριζοσπαστική εξαίρεση** της καθολικής εκκλησίας, όσον αφορά στα παραπάνω, αποτελεί ο Άγιος Φραγκίσκος της Ασίζης (1181 – 1226 μ.Χ.). Ο Άγιος Φραγκίσκος προσπάθησε να **απελευθερώσει τον άνθρωπο από τη μοναρχία του πάνω στα άλλα**

---

¹⁴ Η βασιλεία του Θεού, κατά την αντίληψη του ιερού Αυγουστίνου, απαρτίζεται μόνο από σωσμένα πνευματικά όντα, από αθάνατες ψυχές.

πλάσματα και να εγκαθιδρύσει μια δημοκρατία για όλα τα δημιουργήματα του Θεού. Προσπάθησε να αντικαταστήσει την ιδέα της χωρίς όρια κυριαρχίας του ανθρώπου πάνω σε όλα τα όντα με την ιδέα της ισότητας όλων των δημιουργημάτων, συμπεριλαμβανομένου και του ανθρώπου. Η σχέση του Αγίου Φραγκίσκου προς τα ζώα δείχνει με παραστατικό τρόπο αυτό που χαρακτηρίζει μια ολιστική σχέση με τη δημιουργία γενικά, αντιμετωπίζει τα άλλα πλάσματα όχι σαν ξένα, αλλά ως κάτι στο οποίο και ο ίδιος συμμετέχει.

Από τον 13^ο αιώνα μέχρι την εποχή του Leibniz (1646 – 1716 μ.Χ.) και του Newton (1643 – 1727 μ.Χ.) όλοι οι μεγάλοι επιστήμονες εξηγούν τα **ερευνητικά τους κίνητρα με θρησκευτικούς όρους**. Μόλις κατά τα τέλη του 18^{ου} αιώνα η υπόθεση του Θεού γίνεται περιττή για τους περισσότερους επιστήμονες και ερευνητές.

Από τα παραπάνω προφανώς προκύπτει ότι το **πεδίο της Θεολογίας υπήρξε καθοριστικό** για τη ζωή και τη σκέψη των ανθρώπων τα χρόνια του Χριστιανισμού και του Μεσαίωνα. Εξετάζοντας για την ίδια χρονική περίοδο την **εξέλιξη της φυσικής θεωρίας**, διαπιστώνει κανείς την **έντονη σύνδεση με την ελληνική γλώσσα, σκέψη και πολιτισμό**. «*Η φιλοσοφική σκέψη του κόσμου της Μεσογείου κατά τον 2^ο και 3^ο αιώνα κυριαρχείται από την πλατωνική Μεταφυσική, την αριστοτελική Λογική και τη στωική Ηθική. Οι τεχνικές επιστήμες και οι τέχνες της εποχής είναι κοινές τόσο για τους χριστιανούς όσο και για τους εθνικούς, Έλληνες και Ρωμαίους*». (Παπαδημητρίου 1999)

Οι ερευνητές της εποχής επικεντρώθηκαν στα Μαθηματικά, και ιδιαίτερα στην Ευκλείδεια Γεωμετρία, που είχε εφαρμοστεί με επιτυχία για την επίλυση διαφόρων προβλημάτων της Μηχανικής και Στατικής από τον Αρχιμήδη (287 – 212 π.Χ.). Η **εφαρμογή των Μαθηματικών σε φυσικά προβλήματα** κορυφώθηκε κατά τη διάρκεια του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. κυρίως με τις προσπάθειες του Ήρωνα του Αλεξανδρινού (περίπου 1 αιώνα π.Χ. - 1 αιώνα μ.Χ.) σε προβλήματα Μηχανικής και Οπτικής και του Πτολεμαίου (127 – 151 μ.Χ.) στην Αστρονομία. «*Η μελέτη των μαθηματικών εθεωρείτο το κλειδί που θα άνοιγε την πύλη της φύσης και της σοφίας*». Υπήρχε η διάχυτη πεποίθηση ότι πίσω από τα φυσικά φαινόμενα κρύβονται μαθηματικές σχέσεις, σκέψη που τους οδηγούσε στην αναζήτηση της μαθηματικής δομής του φυσικού κόσμου. (Παπαδημητρίου 1999, Live-Pedia.gr 2007)

Ο **πρώτος Μεσαίωνας** κυριαρχείται από τον **Πλατωνισμό και το Νεοπλατωνισμό** (Αυγουστίνος, Ψευδο-Διόνυσος ο Αρεοπαγίτης¹⁵, Scotus Eriugena¹⁶ (περίπου 815 – 877 μ.Χ.), Anselm¹⁷ (1033 – 1109 μ.Χ.)). Ο **13^{ος} αιώνας** είναι η περίοδος της ακμής του Σχολαστικισμού¹⁸ (900 - 1500 μ.Χ. περίπου) και της **Σχολαστικής φιλοσοφίας** που, αυτή την περίοδο, δίνει την προτίμησή της στον Αριστοτέλη. Όσον αφορά στα φυσικά συγγράμματα του Αριστοτέλη αρχικά δεν είχαν καλή τύχη στη λατινική Δύση. Ο πρώτος μεγάλος λόγιος, ο οποίος υπερασπίστηκε την αυτονομία της Αριστοτελικής αντίληψης για το φυσικό κόσμο έναντι των μαθηματικών και μεταφυσικών απόψεων του Πλάτωνα, όπως είχαν διατυπωθεί από τους σύγχρονούς του, υπήρξε ο Albertus Magnus (1205 – 1280 μ.Χ.). Ο μαθητής του Θωμάς ο Ακινάτης (1225 - 1274 μ.Χ.) υιοθέτησε τον **Νεοαριστοτελισμό** του και ανέλαβε το σχολιασμό των έργων του Αριστοτέλη, και προσπάθησε να τον προσαρμόσει με τη χριστιανική πίστη. Για τον Ακινάτη όπως και για το δάσκαλό του, τα οκτώ βιβλία των Αριστοτελικών Φυσικών αποτελούσαν μια ολοκληρωμένη θεωρία για όλες τις φυσικές επιστήμες.

Κατά τον **14^ο αιώνα και το πρώτο ήμισυ του 15^{ου}** έχουμε το **κίνημα του Νομιναλισμού**¹⁹ (Wilhelm Ockham (1285 – 1349/1350 μ.Χ.)), το οποίο καλεί την ανθρώπινη σκέψη να περιοριστεί στην **εγκόσμια εμπειρική γνώση** και να εγκαταλείψει τα υπερβατικά άλματα και την αναζήτηση της βαθύτερης ουσίας των όντων, στρέφοντας την ανθρώπινη γνώση προς τη φύση, δίνοντας έτσι την αφετηρία για τη γένεση της φυσικής επιστήμης.

Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι η ελληνική επιστήμη και φιλοσοφία θα είχε χαθεί στον πρώιμο Μεσαίωνα αν δεν είχε υπάρξει ο Βοήθιος²⁰ (περίπου 480 – περίπου 524/5 μ.Χ.), ο οποίος

¹⁵ Ψευδο-Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης είναι το ψευδώνυμο που έχει δοθεί σε έναν Σύριο μοναχό του 5ου αιώνα, ο οποίος ήταν Νεοπλατωνιστής φιλόσοφος και εκκλησιαστικός συγγραφέας. Ενώ τα έργα του θεωρούνται από τα δημοφιλέστερα έργα της χριστιανικής γραμματείας, ο συγγραφέας που κρύβεται πίσω από το όνομα του Χριστιανού του 1^{ου} αιώνα Διονύσιου Αρεοπαγίτη που αναφέρεται στις «Πράξεις των Αποστόλων», παραμένει εντελώς άγνωστος. (Wikipedia 2007)

¹⁶ Ιρλανδός θεολόγος, Νεοπλατωνιστής φιλόσοφος και ποιητής. Για τον Eriugena η φιλοσοφία δε βρίσκεται στην υπηρεσία της θεολογίας. Η φιλοσοφία ή Λόγος είναι πρώτος, η αυθεντία ή θρησκεία έρχεται δεύτερη. (Wikipedia 2007)

¹⁷ Θεωρείται ο ιδρυτής του Σχολαστικισμού. Είναι γνωστός για το Οντολογικό Επιχείρημα για την απόδειξη της ύπαρξης του Θεού και ως ο αρχιεπίσκοπος που πήρε ανοιχτά θέση κατά των Σταυροφοριών. (Wikipedia 2007)

¹⁸ Ο σχολαστικισμός είχε σαν σκοπό να εξηγήσει τα φυσικά φαινόμενα με βάση τις ιδέες της χριστιανικής θρησκείας. Οι οπαδοί αυτής της φιλοσοφικής τάσης, προσπάθησαν να συνδυάσουν τις αρχές τους με τις φιλοσοφικές θεωρίες του Πλάτωνα ή του Αριστοτέλη. Η σχολαστική φιλοσοφία απασχόλησε ολόκληρη σχεδόν την πνευματική κίνηση του Μεσαίωνα. (Live-Pedia.gr 2007)

¹⁹ nominalism: (philosophy) the doctrine that the various objects labeled by the same term have nothing in common but their name (Princeton University 2007)

²⁰ Από τους εξέχοντες διαμεσολαβητές της ελληνικής γραμματείας στη Δύση. Ο «πρώτος μεταφραστής» κατά τον Ρογήρο Βάκωνα, και συγγραφέας ενός από τα πλέον δημοφιλή έργα στη μεσαιωνική δύση, την Consolatio Philosophiae (=Παρηγορία της Φιλοσοφίας). Εκτιμώντας τη μετάφραση ως «κατάκτηση» και «πατριωτική πράξη», ο Βοήθιος είχε ως κύριο μεταφραστικό του πρόγραμμα την απόδοση στα Λατινικά των έργων του Αριστοτέλη και ύστερα του Πλάτωνα. (Πύλη για την Ελληνική γλώσσα 2007)

αφού σπούδασε στην Αθήνα, ανέλαβε να μεταφράσει στα λατινικά, έργα του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη, του Ευκλείδη, του Πτολεμαίου και του Αρχιμήδη. Δεν υπήρχε κανένα άλλο κείμενο που να κάνει προσιτή την ελληνική σκέψη και επιστήμη στη λατινική Δύση, μέχρι την αναγέννηση των ελληνικών γραμμάτων κατά τον 12^ο αιώνα. Τότε η ελληνική επιστήμη εισέρχεται στη λατινική Δύση, μέσω των μεταφράσεων από τα Αραβικά²¹, και μέσω απευθείας μεταφράσεων που έφθαναν από την Ελλάδα. (Παπαδημητρίου 1999)

Συνοψίζοντας, κατά το Μεσαίωνα κάτω φυσικά από τη σημαντική επιρροή του Σχολαστικισμού, τα εκκλησιαστικά μυστήρια στη Δύση συνεχίζουν σε μεγάλο βαθμό να είναι άσχετα με τον υλικό κόσμο, και έτσι το χάσμα ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση μεγαλώνει περισσότερο. Ένα πρόβλημα που διατρέχει ολόκληρη τη σχολαστική σκέψη του Μεσαίωνα ήταν η ένταση και η έριδα Πλατωνισμού και Αριστοτελισμού σχετικά με το πρόβλημα της γνώσης του φυσικού κόσμου και της θέσης του ανθρώπου σ' αυτόν. Η έριδα αυτή οξύνθηκε ιδιαίτερα από την επιθυμία των μαθηματικών να δώσουν την έσχατη εξήγηση των φυσικών φαινομένων και να τα μετατρέψουν σε μετρήσιμες ποσότητες. *«Αυτή η τάση ποσοτικοποίησης της φύσης συνεχίζεται μέχρι τον 17^ο αιώνα και αποτέλεσε το ιδεολογικό θεμέλιο της νέας σχέσης με τη φύση που χαρακτηρίζει τη δυτική στάση κυριαρχίας και εκμετάλλευσης της φύσης που συνεχίζεται ως τις μέρες μας».* (Ζηζιούλας 1992, Παπαδημητρίου 1999)

1.4 Από τον Μεσαίωνα στην Αναγέννηση και στην Επιστημονική Επανάσταση

Η περίοδος της Αναγέννησης δεν είναι δυνατόν να καθοριστεί αυστηρά χρονικά. Αποτελεί ουσιαστικά το πέρασμα από τον Μεσαίωνα στους Νεότερους Χρόνους. *«Μπορεί να χαρακτηριστεί ως μια γόνιμη μεταβατική περίοδος κατά την οποία έγιναν αποφασιστικές αλλαγές σε μια φεουδαρχική, εκκλησιαστική κουλτούρα και αποτολμήθηκε το πέρασμα σε μια εγκόσμια, αστική και εθνική κουλτούρα, τη στιγμή που οι νέες κοινωνικές και πολιτισμικές δυνάμεις ήταν σε θέση να ρίξουν το βάρος τους προς την κατεύθυνση του εκσυγχρονισμού και της εγκοσμιοποίησης της σκέψης».* (Παπαδημητρίου 1999)

²¹ Στο τέλος του 12^{ου} και αρχές του 13^{ου} αιώνα στο επίκεντρο της μεταφραστικής παραγωγής βρίσκεται ο Αριστοτέλης, ο οποίος μεταφράζεται στα λατινικά κυρίως από τους Άραβες του Τολέδο της Ισπανίας, όπου υπήρχε σημαντική σχολή μεταφραστών. Δεν είναι άσχετο ότι ο «αραβισμός» της ακμής του Μεσαίωνα συμβαδίζει με τον «αριστοτελισμό». (Πύλη για την Ελληνική γλώσσα 2007)

Με την **Αναγέννηση** πάντως συνδέεται το κίνημα του Ουμανισμού²², με αφετηρία την Ιταλία, που επιχειρώντας να ξεπεράσει την αγκυλωμένη σκέψη της Σχολαστικής φιλοσοφίας, στρέφεται προς το humanum, και επιχειρεί να ξαναζωντανέψει τη σκέψη της Αρχαιότητας και να τη συμβιβάσει με τη χριστιανική σκέψη. Ανταποκρινόμενοι στις νέες κοινωνικές ανάγκες της εποχής ανακαλύπτουν την αξία του ανθρώπου και **στρέφουν το ενδιαφέρον της έρευνάς τους προς τα εγκόσμια**. Ο Ουμανισμός ενθάρρυνε το ενδιαφέρον των ανθρώπων για την τέχνη, για την κλασική αρχαιότητα και την ανθρώπινη φύση. Έδινε έμφαση στον λόγο και στην έρευνα και αμφισβητούσε την θεολογική παράδοση που εξύψωνε το θείο και υποβίβαζε καθετί γήινο ως αμαρτωλό και διεφθαρμένο.²³ Πίστευαν στη σημασία της εκπαίδευσης και στην πεποίθηση ότι η τέχνη μπορούσε να κωδικοποιηθεί σε κανόνες που θα εξυπηρετούσαν τους σκοπούς της διδασκαλίας. Παράλληλα υπάρχει και ένας χριστιανικός Ουμανισμός (Νικόλαος Κουζάνος (1401 – 1464), Thomas More²⁴ (1478 - 1535)) που προετοιμάζει, με την ανανέωση και εμβάθυνση της μόρφωσης, το κίνημα που θα οδηγήσει στη Θρησκευτική Μεταρρύθμιση²⁵ της δυτικής Εκκλησίας. (Παπαδημητρίου 1999, Wikipedia 2007)

Όσον αφορά στη Φυσική φιλοσοφία του 15^{ου} και 16^{ου} αιώνα, έχει επιρροές από το Νεοπλατωνισμό και τη Στωική φιλοσοφία όμως ερμηνεύει τη φύση από τη σκοπιά του υλοζωισμού. Ο Θεός παραμένει η μυστηριακή Αρχή που καθοδηγεί τη ζωή της φύσης και του ανθρώπου και συνδυασμένη με την πανθειστική διάχυση του Θεού μέσα στη φύση, οδηγεί τους φυσικούς φιλοσόφους στη σκέψη ότι **η φύση ταυτίζεται με το Θεό και είναι η μοναδική πηγή όλων των όντων**. Παράλληλα, ο κόσμος ερμηνεύεται από τη σκοπιά του υλοζωισμού, οπότε **η φύση αντιμετωπίζεται ως ένας ζωντανός οργανισμός**. *«Με την ταύτιση του Θεού με τη Φύση γίνεται επίσης μια βαθμιαία αποκατάσταση της ίδιας της ύλης, αφού ο Θεός και η ύλη γίνονται ένα. Η ύλη δεν έχει πια αρνητικό χαρακτήρα, όπως συμβαίνει*

²² Ανάμεσα στους σημαντικότερους ουμανιστές καλλιτέχνες ήταν οι Ραφαήλ, Λεονάρντο ντα Βίντσι, Ντονατέλο, Τιντορέτο και Τιτσιάνο. Στην ακαδημαϊκή διδασκαλία, ο Πουσέν ήταν ένας από τους σημαντικότερους διανοούμενους της εποχής του. (Wikipedia 2007)

²³ Οι καλλιτέχνες αναπαριστούσαν το θείο χρησιμοποιώντας ως μοντέλα καθημερινούς ανθρώπους. (Wikipedia 2007)

²⁴ Το 1515 έγραψε το πιο διάσημο αλλά και επίμαχο βιβλίο του «Ουτοπία», όπου συγκρίνει την εχθρική κοινωνική κατάσταση στα ευρωπαϊκά κράτη με την κατάσταση στο νησί Ουτοπία, τόπο κατοικίας σοφών και ευτυχισμένων ανθρώπων, που διοικούνταν με ένα υποδειγματικό σύστημα. Στην Ουτοπία δεν υφίσταται ατομική ιδιοκτησία και υπάρχει ανεξίτηρη σκία, όχι όμως αθεΐα. (Wikipedia 2007)

²⁵ Η Θρησκευτική Μεταρρύθμιση αποτέλεσε κίνημα στην ευρωπαϊκή ιστορία τον 16^ο αιώνα. Το κίνημα αυτό περιλάμβανε δυο κύριες φάσεις: την προτεσταντική επανάσταση που ξέσπασε το 1517 και κατέληξε στην απόσχιση μεγάλου τμήματος της βόρειας Ευρώπης από το ρωμαιοκαθολικό δόγμα, καθώς και την καθολική μεταρρύθμιση που έφτασε στο ζενίθ της γύρω στο 1560. Η Μεταρρύθμιση άρχισε ουσιαστικά στην Γερμανία το 1517, όταν ο Λούθηρος, στις 31 Οκτωβρίου, συνέταξε τις περίφημες 95 θέσεις του με τις οποίες καταδίκασε την πώληση συχωροχαρτιών, και τις τοιχοκόλλησε στην πόρτα της εκκλησίας της Βιττεμβέργης. (Wikipedia 2007)

στο Νεοπλατωνισμό, αλλά τόσο αυτή όσο και η φύση αποτελούν τέλεια έκφραση του Θεού. Για τους φυσικούς φιλόσοφους της Αναγέννησης η ύλη δε διαθέτει μόνο «κύριες» και «δευτερεύουσες» ποιότητες αλλά θεωρείται, όπως και η φύση, ζωντανή και γεμάτη από ποιοτική πολλαπλότητα. Συναντώνται επίσης και κάποια στοιχεία διαλεκτικής προσέγγισης της φύσης με τον τονισμό της αλληλεξάρτησης όλων των φυσικών φαινομένων και διαδικασιών στη διαρκή τους κίνηση». (Παπαδημητρίου 1999)

Όμως, η νεότερη αντίληψη περί φύσεως, διαμορφώθηκε ως προς τις γενικές της γραμμές κατά την **Επιστημονική Επανάσταση** του 16^{ου}, 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα. Ο 16^{ος} και 17^{ος} αιώνας χαρακτηρίζονται από την άρνηση του παρελθόντος και της πνευματικής κουλτούρας (επιστήμης, φιλοσοφίας, θρησκείας) του Μεσαίωνα. Οι νέες γεωγραφικές ανακαλύψεις διευρύνουν τις οικονομικές και πολιτικές δυνατότητες για τις ανερχόμενες τάξεις, στα νέα αστικά κέντρα. «Έχουμε το θρίαμβο της αστικής κοινωνίας, του κεντρικού εθνικού κράτους, της καπιταλιστικής οικονομίας και κουλτούρας».

Κυριαρχεί η τάση για αυτονόμηση των ατόμων από τη δοσμένη μέχρι τότε κοινωνική τάξη και ιεραρχία, και η τάση για ένταξη των ατόμων στη νέα κοινωνική ιεραρχία όχι βάσει της καταγωγής τους, αλλά της προσωπικής απόδοσης και καταξίωσης, σε μια ανοιχτή, ανταγωνιστική, πλουραλιστική κοινωνία. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και στο πεδίο της σκέψης με την τάση αυτονόμησης της φιλοσοφίας και της επιστήμης και της αναγνώρισής τους ως ιδιαίτερων κλάδων, σαφώς διαφοροποιημένων από τη Θεολογία.

Με τη χρήση της πειραματικής και μαθηματικής μεθόδου και τις νέες επιστημονικές ανακαλύψεις **στη φυσική επιστήμη τίθενται τα θεμέλια για την επιστημονική και τεχνολογική εξέλιξη των νεότερων χρόνων**. Κατά τον 17^ο αιώνα αναγνωρίζεται γενικά η χρησιμότητα της πειραματικής μεθόδου στην επιστημονική έρευνα, αν και αυτή την εποχή περιορίζεται αποκλειστικά σχεδόν στην ανάλυση των φυσικών φαινομένων. Η φύση «τεμαχίζεται» από τους ερευνητές της εποχής με ανατομικό τρόπο, σε μικρά τμήματα, και εξετάζεται για καθένα ξεχωριστά τα αίτια και τα αποτελέσματά του. Επιπλέον, η φύση διαιρείται σε τρεις χωριστές περιοχές: στα ορυκτά, τα φυτά και τα ζώα. «Οι άνθρωποι δεν έβλεπαν ακόμη τη συνάφεια που υπάρχει ανάμεσα στην άψυχη και την έμψυχη φύση ανάμεσα στους φυτικούς και τους ζωικούς οργανισμούς». (Παπαδημητρίου 1999)

Η επικράτηση της αναλυτικής μεθόδου υπαγορεύεται και συμβαδίζει με τις ανάγκες της παραγωγής. Κατά τον 17^ο αιώνα έχουμε τη χρησιμοποίηση μηχανών στην παραγωγή. Η τεχνική πρόοδος απαιτούσε την ανακάλυψη συγκεκριμένων νόμων που περιγράφουν τα διάφορα φυσικά φαινόμενα, ώστε να γίνει δυνατή η πρακτική εφαρμογή τους στην παραγωγή.

Όσον αφορά στα κεντρικά θέματα της Φιλοσοφίας της φύσης, αυτή την εποχή έρχεται στο προσκήνιο μια **μηχανιστική προσέγγιση των φυσικών και των κοινωνικών φαινομένων** από τους φιλοσόφους που είναι προσανατολισμένοι στη μέθοδο των μαθηματικών και της μαθηματικής φυσικής²⁶. «Οι τελεολογικές προσεγγίσεις της φύσης, από τη Φυσική φιλοσοφία του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης και η απόδοση στην ύλη σχεδόν ψυχικών ιδιοτήτων απορρίπτονται τώρα, όπως και καθετί που θυμίζει τη συζήτηση για απόκρυφες ιδιότητες». **Η φύση**, σύμφωνα με αυτό το μηχανιστικό πρότυπο, είναι **αδρανής** (*natura naturata*), νεκρή, δεν διαθέτει καμία ευφυΐα, αποτελείται από στοιχεία τα οποία είναι βασικά ομοειδή και τα οποία μπορούν να υποστούν μαθηματική επεξεργασία. «Η φυσική και τα μαθηματικά, με την έμφαση που δίνουν στη μέτρηση και την ποσοτικοποίηση, εξομοιώνουν και ενοποιούν πολλά και διαφορετικά μεταξύ τους φαινόμενα». Δεν μπορούν, ωστόσο, να μετρήσουν φαινόμενα, όπως για παράδειγμα αυτό που ονομάζουμε σήμερα συνείδηση του ανθρώπου. «Έτσι ο άνθρωπος, ως πνεύμα πλέον, βρέθηκε απέναντι στη φύση». (Ζήκα και Κιντή 1999, Παπαδημητρίου 1999)

Ιστορικά η Επιστημονική Επανάσταση ξεκίνησε με τον **Κοπέρνικο** (1473 - 1543), που μετά από χίλια χρόνια απέρριψε την γεωκεντρική άποψη του Πτολεμαίου και της Βίβλου. Η Γη πλέον δεν είναι το κέντρο του Σύμπαντος, είναι ένας κοινός πλανήτης ενός μικρού άστρου στην άκρη του Γαλαξία. **Ο άνθρωπος χάνει την περήφανη θέση του σαν κεντρικό πρόσωπο της θεϊκής δημιουργίας**. Το δρόμο του Κοπέρνικου ακολούθησε ο Kepler (1571 - 1630) με τους εμπειρικούς του νόμους για την κίνηση των πλανητών. Όμως, η πραγματική αλλαγή στα επιστημονικά πράγματα σημειώθηκε από το Γαλιλαίο (1564 - 1642). Ο Γαλιλαίος²⁷ ήταν ο πρώτος που συνδύασε την επιστημονική εμπειρία με τη χρήση της

²⁶ Οι φιλόσοφοι της εποχής ακολούθησαν δύο δρόμους: είτε θεώρησαν τη μαθηματική μέθοδο της παραγωγικής απόδειξης ως γενική, είτε μετέφεραν την εμπειρική, επαγωγική μέθοδο από τη φυσική επιστήμη στη φιλοσοφία και την επεξεργάστηκαν περαιτέρω επηρεάζοντας με αυτόν τον τρόπο την ίδια την εξέλιξη της φυσικής επιστήμης. (Παπαδημητρίου 1999)

²⁷ Αναφέρεται ως ο «πατέρας της σύγχρονης Αστρονομίας» και ο πρώτος φυσικός με τη σύγχρονη σημασία του όρου, καθώς ήταν ο πρώτος που αντικατέστησε την υποθετική-επαγωγική μέθοδο με την πειραματική. Η σύγκρουσή του με την Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία αναφέρεται πολλές φορές ως παράδειγμα σύγκρουσης της εξουσίας με την ελευθερία της σκέψης και ειδικά με την επιστήμη στην Δυτική κοινωνία, αν και στην πραγματικότητα, μετά την κατασκευή του τηλεσκοπίου από

γλώσσας των μαθηματικών. «*Η φιλοσοφία*» έλεγε, «είναι γραμμένη σ' αυτό το τεράστιο βιβλίο που στέκεται πάντα ανοιχτό εμπρός στα μάτια μας. Δεν μπορούμε όμως να το διαβάσουμε αν δε μάθουμε πρώτα τη γλώσσα και το αλφάβητο στα οποία έχει γραφτεί. Η γλώσσα του είναι τα μαθηματικά και το αλφάβητο, τα τρίγωνα, οι κύκλοι και τα άλλα γεωμετρικά σχήματα». Τον ίδιο καιρό στην Αγγλία ο Francis Bacon (1561 - 1626) διακήρυττε με ενθουσιασμό την εμπειρική μεθοδολογία της επιστήμης. (Βότσης 2001)

Με το πρόσωπο του **Francis Bacon**²⁸ συνδέεται συνήθως η τάση των ανθρώπων των νεότερων χρόνων για εκμετάλλευση των νόμων της φύσης και θεωρείται ως εισηγητής της ιδεολογίας για την **κυριαρχία του ανθρώπου πάνω στη φύση**. «Όμως λησμονείται συνήθως ότι ένα από τα πιο γνωστά αποφθέγματά του ήταν αυτό που έλεγε ότι δεν μπορούμε να διατάξουμε τη φύση αν δεν την υπακούσουμε πρώτα». Αντίθετα από την Αριστοτελική άποψη, για τον Bacon δεν ήταν η θεωρία το σπουδαιότερο, αλλά αυτή υποτάσσεται στην πρακτική εφαρμογή της επιστημονικής γνώσης. Η επιστήμη ζητάει νέες γνώσεις όχι σαν αυτοσκοπό αλλά για τη χρησιμοποίησή τους. Η γνώση των νόμων της φύσης θα επιτρέψει την εγκαθίδρυση του βασιλείου του ανθρώπου (regnum hominis) και ίσως την κυριαρχία του πάνω στη φύση. **Η επιστήμη πάντως δεν αντιμετωπίζεται εντελώς χρησιμοθηρικά** αφού τα αποτελέσματά της δεν στοχεύουν μόνο στην άμεση χρήση τους αλλά στην γενική πρόοδο της Ανθρωπότητας. «Υπάρχουν πολλές παραστατικές απόψεις στο έργο του, όμως η πιο χαρακτηριστική βρίσκεται ίσως στη Νέα Ατλαντίδα²⁹ (1627), στην οποία βλέπει κανείς ένα φιλόσοφο που φιλοδοξεί να απαρνηθεί τη σχολαστική φιλοσοφία που διδάσκει την απραξία και ονειρεύεται να προωθήσει τις τέχνες και τις επιστήμες ενθαρρύνοντας τις εφευρέσεις με σκοπό την αλλαγή της φύσης και την προσαρμογή της στις ανθρώπινες ανάγκες».

Ο **Καρτέσιος** (Descartes, 1596 - 1650) απέρριψε το σύνολο των παραδοσιακών γνώσεων και καταπιάστηκε με το χτίσιμο ενός νέου συστήματος σκέψης. Εφαρμόζοντας τις αριθμητικές σχέσεις στα γεωμετρικά σχήματα κατάφερε να συσχετίσει την άλγεβρα με τη γεωμετρία και να δημιουργήσει ένα νέο κλάδο μαθηματικών, την αναλυτική γεωμετρία. Με το κείμενό του «Λόγος περί της Μεθόδου» παρουσιάζει τη μέθοδο με την οποία απέβλεπε στη σύλληψη της

τον Γαλιλαίο το 1609 και τις παρατηρήσεις του, ο διωγμός, πρωτογενώς, εξυφάνθηκε στο χώρο των αριστοτελικών επιστημόνων του Πανεπιστημίου της Πάδοβας, που αμφέβαλαν για την εγκυρότητα των αστρονομικών του ανακαλύψεων και αγωνίστηκαν να συγκεντρώσουν υποψίες για το άτομο του στα μάτια των εκκλησιαστικών αρχών. (Wikipedia 2007)

²⁸ Ο Μπέικον πίστευε πως ο σκοπός της επιστήμης δεν είναι να παρατηρεί τη φύση όπως ήταν στην Αρχαιότητα, δεν είναι να γνωρίζει τον Θεό όπως ήταν στον Μεσαίωνα, αλλά ο σκοπός της είναι να φέρει όφελος και κέρδος στην ανθρωπότητα.

²⁹ Στο ουτοπικό μυθιστόρημα «Nova Atlantis» ο Μπέικον περιγράφει μια μελλοντική κοινωνία «Οίκο των σοφών». Η Νέα Ατλαντίδα είναι από τα πρώτα επαναστατικά έργα που ευαγγελίζονται την πρόοδο του ανθρώπου, «την επέκταση, όσο γίνεται, των συνόρων της ανθρώπινης δύναμης».

επιστημονικής αλήθειας, με την ορθή καθοδήγηση της λογικής και την αναζήτηση της αλήθειας στις επιστήμες. Αμφισβητεί το σύνολο των παραδοσιακών γνώσεων, τις εντυπώσεις των αισθημάτων μέχρι να φτάσει σε ένα πράγμα που δεν μπορεί να αμφισβητήσει, την ύπαρξη του σκεπτόμενου εαυτού του: *cogito, ergo sum*, «σκέφτομαι, άρα υπάρχω».

Έτσι, επανέρχεται ο διαχωρισμός νου και ύλης, που πρώτος είχε εισάγει ο Αναξαγόρας, ο **δυϊσμός**³⁰, ο οποίος επηρέασε βαθιά τη δυτική σκέψη. Οδήγησε στο να αντιλαμβανόμαστε τον εαυτό μας σαν ένα απομονωμένο εγώ στο εσωτερικό του σώματος μας, να θεωρούμε τη διανοητική εργασία ανώτερη της χειρωνακτικής, τη σύγχυση σε ότι αφορά τη σχέση του νου με τον εγκέφαλο. Κατά τον Werner Heisenberg³¹ (1901 - 1976) έναν από τους θεμελιωτές της κβαντικής θεωρίας «ο διαχωρισμός διαπότισε βαθιά τον ανθρώπινο νου στους τρεις αιώνες που ακολούθησαν τον Καρτέσιο, και θα χρειαστεί πολύς καιρός ακόμη μέχρι να αντικατασταθεί από μια διαφορετική νοοτροπία απέναντι στο πρόβλημα της αντίληψης της πραγματικότητας». (Βότσης 2001, Ζήκα και Κιντή 1999)

Η μέθοδος του Καρτέσιου είναι αναλυτική, διασπά τις σκέψεις και τα προβλήματα σε μικρά κομμάτια και τα τοποθετεί σε μια λογική σειρά. Για τον Καρτέσιο το υλικό σύμπαν ήταν αποκλειστικά και μόνο μια μηχανή. Η φύση λειτουργούσε σύμφωνα με τους μηχανικούς νόμους και τα πάντα στα πλαίσια του υλικού κόσμου μπορούσαν να ερμηνευτούν σύμφωνα με τη διάταξη και την κίνηση των τμημάτων τους. «*Η αντίληψη της γης ως ζωντανού οργανισμού, ως μιας τροφού-μητέρας είχε δημιουργήσει μια λατρευτική ηθική που περιόριζε τις καταστροφικές τάσεις των ανθρώπων σε βάρος της. Η φύση είναι πλέον μια τέλεια μηχανή. Οι ηθικοί περιορισμοί εξαφανίστηκαν. Η νέα άποψη για τον κόσμο προσέφερε την επιστημονική ευλογία για τη χειραγώγηση και την εκμετάλλευση της φύσης, τις δύο τυπικές δηλαδή δραστηριότητες του δυτικού πολιτισμού*». Πάντως ο Καρτέσιος έβλεπε όπως και ο Bacon και ο Leibniz (βλέπε παρακάτω) τη γνώση σαν κλειδί για τη βελτίωση του ανθρώπινου γένους.

Από την παραπάνω καρτεσιανή σκέψη, διαφέρει η σκέψη του **Σπινόζα** (Spinoza, 1632 - 1677) σε ορισμένα καίρια σημεία. Η βασική διαφωνία του Σπινόζα ως προς τον

³⁰ Η πραγματικότητα συνίσταται σε δύο υποστάσεις ή ουσίες: την έκταση (χώρος, υλικά σώματα) και τη νόηση (ψυχή, νους, ιδέες). Ο άνθρωπος ορίζεται ως ένωση δύο υποστάσεων, σώμα-ψυχή, οι οποίες βρίσκονται σε αλληλεπίδραση μεταξύ τους, με το ψυχικονοητικό στοιχείο να κατέχει πάντως προνομιακή θέση. (Στυλιανού 2000)

³¹ Γερμανός φυσικός, με σπουδαία συμβολή στη θεμελίωση της Κβαντομηχανικής, για την οποία τιμήθηκε με το Βραβείο Νόμπελ Φυσικής του 1932. (Wikipedia 2007)

καρτεσιανισμό σχετίζεται με την καθολική εμβέλεια του ορθολογισμού. «Η πραγματικότητα ή είναι απολύτως κατανοήσιμη ή είναι εντελώς ακατανόητη», θα ισχυριστεί ο Σπινόζα. Σε ό,τι αφορά στην περιγραφή της πραγματικότητας ο Σπινόζα **απορρίπτει τον δυϊσμό**, δεχόμενος **μία και μοναδική υπόσταση** την οποία ονομάζει Θεό ή Φύση. Ένα καίριο επακόλουθο της ταύτισης του Θεού με τη Φύση είναι και η Σπινοζική αντίληψη περί ελευθερίας. Όλα τα πράγματα στη φύση, είναι καθορισμένα να υπάρχουν και να ενεργούν με συγκεκριμένους τρόπους. Η ελευθερία στον Σπινόζα είναι το άλλο όνομα της αναγκαιότητας.³² (Στυλιανού 2000)

Ο **Leibniz** (1646 - 1716) έβλεπε τη γη σαν ένα θεϊκά σχεδιασμένο πλανήτη και ήταν πιστός στην ελπίδα του για βελτίωση της τύχης του ανθρώπινου γένους. Ο Θεός γίνεται αντιληπτός σαν αρχιτέκτονας της μηχανής του Σύμπαντος και σαν μονάρχης στο θεϊκό βασίλειο των πνευμάτων. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια θεωρούσε την κυριαρχία πάνω στη φύση ως ευεργετική και ως σημάδι προόδου. Ονειρευόταν να συνδυάσει την πρόοδο του ανθρώπινου πολιτισμού με τη βαθμιαία βελτίωση της γης ώστε από τα ανθρώπινα χέρια να γίνει ένας κατοικήσιμος πλανήτης. Η πρόοδος της ανθρωπότητας ήταν συνδεδεμένη με την καλλιέργεια της γης που αποτελούσε τον καθρέφτη των ανθρώπινων προσπαθειών. Στο έργο του, **η ιδέα της προόδου συνδέεται με την ιδέα του ελέγχου πάνω στη φύση**. Όσο θα προοδεύει ο άνθρωπος τόσο η γη θα γίνεται κάτω από την ανθρώπινη καθοδήγηση ακόμη πιο τέλεια. (Παπαδημητρίου 1999, Στυλιανού 2000)

Όμως, ο άνθρωπος που πραγματοποίησε το καρτεσιανό όραμα και ολοκλήρωσε την Επιστημονική Επανάσταση ήταν ο **Νεύτωνας** (Isaac Newton, 1643 - 1727). Ο Νεύτωνας παρουσίασε τη θεωρία του για τον κόσμο στο έργο του «*Philosophiae Naturalis Principia Mathematica*»³³ (1687). Στο έργο αυτό ο Νεύτωνας παρέχει ένα συνεκτικό σύστημα Μηχανικής, όχι μόνο για την κίνηση των σωμάτων στην επιφάνεια της γης αλλά για όλο το σύμπαν. Ενσωματώνοντας τις ανακαλύψεις των Κοπέρνικου, Kepler και Γαλιλαίου, ο Νεύτωνας **διαμόρφωσε μία γενική θεώρηση της λειτουργίας της φύσης** εξηγώντας τα επιμέρους φαινόμενα ως απόρροια καθολικών νόμων. Διαμόρφωσε μία ενοποιημένη θεωρία

³² «Οι άνθρωποι καθορίζονται από δεδομένες αιτίες, ώστε να ενεργούν με τον έναν ή τον άλλον τρόπο. Συνήθως όμως αγνοούν παντελώς αυτές τις αιτίες, ενώ ταυτοχρόνως έχουν συνείδηση των επιθυμιών και των επιδιώξεών τους. Εξαιτίας της πλήρους αυτής άγνοιας ως προς τις αιτίες, θεωρούν ότι είναι ελεύθεροι τόσο στις αποφάσεις όσο και στις πράξεις τους: σε τούτο συνίσταται η ψευδαισθήση της ελεύθερης βούλησης». (Στυλιανού 2000)

³³ Μαθηματικές Αρχές της Φυσικής Φιλοσοφίας: περιλαμβάνουν ένα κατανοητό, σαφές και συνεκτικό σύστημα ορισμών, προτάσεων και αποδείξεων, που για δυο ολόκληρους αιώνες οι επιστήμονες το αναγνώρισαν σαν την ορθότερη περιγραφή της φύσης. (Βότσης 2001)

διακρίνοντας την ύλη από τον χώρο, διατύπωσε τους νόμους της κίνησης και της παγκόσμιας έλξης (βαρύτητας), **θεμελιώνοντας την φυσική ως επιστήμη και προσφέροντας μία μηχανική θεωρία κατανόησης του σύμπαντος**. Η μέθοδός του είναι εμπειρική και επαγωγική σε αντίθεση προς τον Καρτέσιο ο οποίος αν και υπήρξε πηγή για αρκετές από τις ιδέες του, αποτελεί στόχο έντονης κριτικής για τον Νεύτωνα. (Βότσης 2001, Παπαδημητρίου 1999)

Τα στοιχεία του νευτώνειου κόσμου είναι τα υλικά μόρια από την ίδια υλική ουσία, σε διαφορετικά μεγέθη, και οι δυνάμεις που τα κινούν είναι οι βαρυτικές δυνάμεις. Έτσι κατά το Νεύτωνα, ο Θεός, ξεκινώντας τη δημιουργία του κόσμου, κατασκεύασε καταρχήν τα υλικά μόρια, τις δυνάμεις που ασκούνται μεταξύ τους και τους θεμελιώδεις νόμους της κίνησης. Με αυτό τον τρόπο μπήκε σε κίνηση ολόκληρο το σύμπαν και από τότε δεν έπαψε να κινείται σαν μια τεράστια μηχανή, υπακούοντας σε απαράβατους νόμους. «Κατά συνέπεια, η μηχανιστική άποψη του κόσμου σχετίζεται άμεσα με έναν αυστηρό νετερμινισμό».³⁴ (Βότσης 2001)

Η **ύπαρξη του εξωτερικού δημιουργού Θεού**, στα πλαίσια της κοσμικής μηχανής, όπου διαδραματίζονται τα φυσικά φαινόμενα χωρίς άμεση θεική παρέμβαση, σιγά-σιγά με την πρόοδο της επιστήμης **εξαφανίστηκε**. Στα χρόνια που ακολουθούν η νευτώνεια μηχανική καθιερώνεται γρήγορα σαν η ορθότερη θεωρητική αντίληψη της πραγματικότητας. Οι επιστήμονες επεξεργάζονται το μηχανιστικό πρότυπο τόσο στη φυσική όσο και στη χημεία, τη βιολογία, τη ψυχολογία και τις κοινωνικές επιστήμες. «Ο Νεύτωνας και η σχολή του συνδέονται άρρηκτα με την ανάπτυξη της μηχανιστικής φυσικής επιστήμης και του μεταφυσικού υλισμού του τέλους του 17^{ου} και των αρχών του 18^{ου} αιώνα». (Βότσης 2001, Παπαδημητρίου 1999)

Συνοψίζοντας, είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι οι παραπάνω εκπρόσωποι της Επιστημονικής Επανάστασης θεωρούσαν ότι η πρώτη μοντέρνα μορφή της αντίθεσης ανθρώπου και φύσης θα πρέπει να αντιμετωπιστεί λιγότερο με όρους πάλης και περισσότερο με όρους δημιουργικότητας. Ο έλεγχος της φύσης ήταν ένας τρόπος για την προώθηση της προόδου του πολιτισμού με την υπέρβαση των φυσικών εμποδίων και με τα έργα της τεχνικής. **Η ιδέα της προόδου** σχετιζόταν με τους ανθρώπινους θεσμούς και η κυριαρχία

³⁴ Όλα όσα συμβαίνουν προκαλούνται από ένα προκαθορισμένο αίτιο και καταλήγουν σε προκαθορισμένα αποτελέσματα, που σημαίνει ότι το μέλλον οποιουδήποτε τμήματος του σύμπαντος μπορεί να προβλεφθεί με απόλυτη βεβαιότητα.

πάνω στη φύση σήμαινε επικράτηση του ορθού λόγου και της σκόπιμης δράσης. Η κυριαρχία σήμαινε επικράτηση της νόησης και του σχεδιασμού. «*Ουδείς διανοείται ακόμη αυτή την εποχή να αμφισβητήσει την ορθολογικότητα του πολιτισμού ή ήταν σε θέση να παρατηρήσει τις συνέπειες της ανθρώπινης δράσης επάνω στο περιβάλλον*». (Παπαδημητρίου 1999)

1.5 Η φιλοσοφία της φύσης κατά τον 18^ο αιώνα

Δύο ρεύματα που εμφανίστηκαν το 18^ο αιώνα ως απάντηση στο δυϊσμό που επικράτησε κατά την Επιστημονική Επανάσταση ήταν ο ιδεαλισμός και ο υλισμός. Προκειμένου να αρθεί ο δυϊσμός πνεύματος και ύλης θα πρέπει να γίνει άρση ενός από τα δύο μέρη του. Ο υλισμός ή ματεριαλισμός ανάγει το πνεύμα στην ύλη, ενώ ο ιδεαλισμός υπάγει την ύλη στο πνεύμα. Ο υλισμός βλέπει τον άνθρωπο ως σώμα, ταυτίζει τη νόηση και τη συνείδηση με τον εγκέφαλο, ενώ ο ιδεαλισμός βλέπει τον κόσμο ως προϊόν της διάνοιας, του νου. Δεν σημαίνει ότι τον κατασκευάζει από άυλο πνεύμα, ούτε ότι η φύση είναι μια ψευδαίσθηση. (Ζήκα και Κιντή 1999)

Στην ευρωπαϊκή φιλοσοφία του 18^{ου} αιώνα, σημαντικό σταθμό στην εξέλιξη των ιδεών για τη φύση, αποτελεί το έργο του **Immanuel Kant** (1724 - 1804). Σε ένα από τα πιο σύνθετα ιδεαλιστικά συστήματα, αυτό του **κριτικού ιδεαλισμού** του Kant, **η νόηση θέτει τους όρους** υπό τους οποίους **μπορούμε να γνωρίσουμε τη φύση**. Μπορούμε να έχουμε γνώση των φαινομένων και όχι των πραγμάτων όπως είναι καθεαυτά. «*Οι κανονικότητες που παρατηρούμε στη φύση και οι οποίες εκφράζονται στους νόμους της φυσικής πηγάζουν από την ανθρώπινη διάνοια, η οποία καθιστά δυνατή την εμπειρία και τη γνώση του κόσμου*». (Ζήκα και Κιντή 1999)

Καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη των απόψεων του Kant διαδραμάτισε η ενασχόλησή του με τη μαθηματική φυσική επιστήμη και ειδικότερα με τη Νευτώνεια μορφή της. «Ο ρόλος του Δημιουργού στη δημιουργία του ηλιακού μας συστήματος³⁵ περιορίζεται στη δημιουργία της κατάλληλης στοιχειώδους ύλης, ενώ τα υπόλοιπα γίνονται με μηχανικό τρόπο». «*Η Δημιουργία δεν είναι έργο μιας στιγμής. Θα κυλήσουν εκατομμύρια, ολόκληρα βουνά από εκατομμύρια αιώνες, μέσα στα οποία θα σχηματιστούν νέοι κόσμοι και κοσμικές τάξεις και θα*

³⁵ Διατυπώνει την υπόθεση ότι το ηλιακό μας σύστημα συνίστατο αρχικά από απειροελάχιστα σωματίδια, σε μια κατάσταση νεφελώδους μάζας και έλαβε στη συνέχεια τη σημερινή του μορφή σύμφωνα με τους νόμους του Νεύτωνα. (Παπαδημητρίου 1999)

φτάσουν στην τελειότητα στα απόμακρα βάθη του σύμπαντος από το κέντρο της φύσης. ... **Η Δημιουργία δεν τελειώνει ποτέ.** Άρχισε βέβαια κάποτε, αλλά δεν θα πάψει ποτέ»³⁶. «Οι σκέψεις αυτές σε μια εποχή μιας στατικής, ανιστορικής και αντιδιαλεκτικής αντίληψης για τη φύση, η οποία εθεωρείτο απολύτως αναλλοίωτη, είναι αρκετά τολμηρές και για αυτό ο Kant προσπαθεί να τις συγκαλύψει με το μανδύα φυσικοθεολογικών αποδείξεων σχετικά με την ύπαρξη του Θεού». (Παπαδημητρίου 1999)

Ο Kant στο περίφημο έργο του «Κριτική του καθαρού Λόγου» (1781) εξετάζοντας τις δυνατότητες της γνωσιακής δύναμης του ανθρώπου εγκαταλείπει την πίστη ότι μπορούμε να γνωρίσουμε τη βαθύτερη ουσία των φυσικών όντων άρα δεν επιτρέπεται «η δογματική και αφελής» αντιμετώπιση της φύσης ως της ολότητας των πραγμάτων που βρίσκονται έξω από εμάς και δεν είναι δικά μας δημιουργήματα. **Το τι είναι φύση εξαρτάται από τον τρόπο με τον οποίο εμείς γνωρίζουμε τη φύση.** Σύμφωνα με τον Kant, μια επιστημονική Μεταφυσική της φύσης θα πρέπει να εξετάσει ποιες θεωρητικές γνώσεις προϋποθέτονται για τη φύση, προτού εξηγήσει οτιδήποτε για τις γενικές ιδιότητες των φυσικών σωμάτων. Αυτό που μόνο γνωρίζουμε για τη φύση a priori είναι το ότι όλα τα φαινόμενά της υπάγονται σε νόμους³⁷.

Πρέπει να αναφερθεί επίσης ότι για τον Kant ο ζωντανός οργανισμός διαφέρει από την υπόλοιπη φύση η οποία μπορεί να συλληφθεί με μηχανιστικούς όρους. Τη ζωντανή φύση την αντιμετωπίζει ο Kant στην «Κριτική της κριτικής δύναμης» (1790), με την έννοια της *natura naturans*, της **δημιουργού φύσης**. Οι οργανισμοί μπορούν να κατανοηθούν σωστά σύμφωνα με την τελεολογική αρχή του σκοπού (προς τι;) και όχι με τη μηχανική αρχή της αιτίας (γιατί;). «Ένα πράγμα υπάρχει ως σκοπός της φύσης όταν αποτελεί από μόνο του αιτία και αποτέλεσμα».³⁸ **Η φύση δεν έχει δομή σκοπού.** Οι άνθρωποι συμπεριφέρονται σαν να είχε η φύση σκοπούς. Η τυπική έννοια της σκοπιμότητας στη φύση έχει μόνο το χαρακτήρα ενός μεθοδολογικού κανόνα και χρησιμεύει στη συστηματική οργάνωση της γνώσης μας για τη φύση. Ακόμη η σκέψη της σκόπιμης φύσης αποτελεί ένα πλάσμα (*fictio*) που σχετίζεται με το ηθικό μας συναίσθημα. Όταν ο άνθρωπος περιβάλλεται από την ομορφιά της φύσης νιώθει

³⁶ KANT *Allgemeine Naturgeschichte*, Werke

³⁷ «Η όλη προβληματική της απόπειρας του Kant να δώσει μια φιλοσοφική θεμελίωση των θεμελίων της Φυσικής μπορεί να θεωρηθεί ως ο αντίποδας των σημερινών σχεδιασμάτων θεωρίας της επιστήμης, στα οποία η θεμελίωση γίνεται εκ των υστέρων, μέσω της αποτυχίας προσπαθειών διάγνυσής τους». (Παπαδημητρίου 1999)

³⁸ Έτσι, π.χ., οι οργανισμοί είναι από τη σκοπιά του είδους τους, αιτία και αποτέλεσμα του εαυτού τους, μέσω της αναπαραγωγής, ενώ μέσω του μεταβολισμού αναπαράγουν τη βιοσυντήρησή τους ως άτομα. Η έννοια του σκοπού είναι καθοριστική μόνο για την περιοχή της ανθρώπινης δράσης.

την ανάγκη κάποιον να ευχαριστήσει για αυτό. Η σκοπιμότητα και η ομορφιά της ζωντανής φύσης παραπέμπουν στην έννοια ενός δημιουργού.³⁹

Ο Kant, παρόλο που παρέκαμψε τον δυϊσμό του Καρτέσιου, παρέδωσε μια διχασμένη πραγματικότητα. Από τη μια η νόηση που γνωρίζει τα φαινόμενα, και από την άλλη η φύση καθεαυτή που «κείται» πέρα από κάθε δυνατή εμπειρία. Ο γερμανικός ιδεαλισμός⁴⁰ του 18^{ου} - 19^{ου} αιώνα, ανέλαβε να γεφυρώσει το χάσμα αυτό, μετασχηματίζοντας την κριτική φιλοσοφία του σε συνεπή αλλά μεταφυσικό πλέον ιδεαλισμό. Στον Kant η νόηση συγκροτούσε τον κόσμο, στον μεταφυσικό ιδεαλισμό τον παρήγαγε. Η πραγματικότητα τώρα γίνεται μια διαδικασία αυτοέκφρασης. **Η φύση είναι πλέον μια ζωντανή, οργανική ολότητα και δεν είναι πια μια σταθερή κατάσταση αλλά μια διαδικασία, ένα γίγνεσθαι.** Η *natura naturata* (παθητική φύση) του μοντερνισμού γίνεται η *natura naturans* (ενεργητική φύση) του γερμανικού ιδεαλισμού και του ρομαντισμού. Οπότε, δε γίνεται να μελετηθεί με τα μαθηματικά και της μεθόδους της μηχανιστικής Νευτώνειας επιστήμης γιατί δεν υπόκειται σε σταθερούς λογικούς νόμους. Σύμφωνα με τους γερμανούς ιδεαλιστές η ποίηση και η τέχνη γενικά, και όχι οι επιστήμες είναι τα μέσα που θα αποκαλύψουν την αλήθεια. (Ζήκα και Κιντή 1999)

Την **αποστροφή του προς την ακόμη κυρίαρχη στην εποχή του μηχανιστική αντιμετώπιση της φύσης** δείχνει και ο **J.W. Goethe** (1749 - 1832), ο οποίος εκπροσωπεί την άποψη ενός υλοζωισμού, συνδυασμένη με την πεποίθηση για τη «χωρίς όρια παραγωγικότητα ολόκληρης της φύσης». Ο Goethe συνδύασε μελέτες και πειράματα στη Γεωλογία, Βοτανολογία, συγκριτική Ανατομία και Φυσιολογία, τα οποία μαζί με τα πολλαπλά άλλα επιστημονικά και καλλιτεχνικά ενδιαφέροντα, του επέτρεψαν μια βαθιά κατανόηση των θεμάτων της Φυσικής φιλοσοφίας. Ιδιαίτερα στις οργανικές μορφές διαπιστώνει ότι «πουθενά δεν συναντάμε κάτι που μένει, κάτι που ησυχάζει, που έχει τελειώσει, αλλά όλα ταλαντεύονται σε μια συνεχή κίνηση». Όσον αφορά στον άνθρωπο «δεν πρέπει με κανένα τρόπο να χρησιμοποιείται για μέτρο κρίσεως των υπόλοιπων ατελών ζώων»⁴¹. (Παπαδημητρίου 1999)

³⁹ Στο τελευταίο κεφάλαιο της «Κριτικής του πρακτικού λόγου» (*Kritik der praktischen Vernunft*) ο Kant μας λέει ότι: «Δυο πράγματα γεμίζουν την ψυχή μου με όλο και πιο μεγάλο θαυμασμό και δέος, όσο πιο συχνά και επίμονα ασχολείται η σκέψη μου με αυτά: ο έναστρος ουρανός από πάνω μου και ο ηθικός νόμος μέσα μου». (Παπαδημητρίου 1999)

⁴⁰ Εκπρόσωποι του Γερμανικού Ιδεαλισμού θεωρούνται οι Kant (αφετηρία του), Fichte, Schelling και Hegel. Ο Γερμανικός Ιδεαλισμός βρισκόταν σε συνεχή σχέση αλληλεπίδρασης με την τέχνη και την επιστήμη της εποχής του και επηρέασε βαθιά την πνευματική ζωή αυτής της περιόδου (Κλασικισμός και Ρομαντισμός) (Wikipedia 2007)

⁴¹ GOETHE J.W., *II Naturwissenschaftliche Schriften, Werke*, τόμος 6

Ένας σημαντικός φιλόσοφος, σύγχρονος του Goethe που μάλιστα θεωρείται ότι τον επηρέασε, είναι **J.G. Herder** (1744 - 1803). Στο έργο του «Ιδέες πάνω στη φιλοσοφία της Ιστορίας της Ανθρωπότητας» (1784 – 1791) **η ιστορία της ανθρωπότητας και της κουλτούρας εντάσσεται σε μια ιστορία της φύσης**, η οποία έχει την αρχή της μαζί με τη γη σαν αστέρι και περιγράφει τη σχέση του βασιλείου των φυτών και των ζώων προς τον άνθρωπο. Τα διαφορετικά δεδομένα και οι συνθήκες του φυσικού περιβάλλοντος, στο οποίο βρίσκονται οι διάφοροι λαοί, θεωρούνται οι αποφασιστικοί παράγοντες πάνω από τους οποίους αντιμετωπίζεται η ιστορία. Η επιστήμη της ιστορίας αντιμετωπίζεται μέσα στον προβληματισμό της εποχής ως κάτι τι ζωντανό.

Ένας άλλος εκπρόσωπος του Γερμανικού Ιδεαλισμού, ο **Fr. W. J. Schelling** (1775 - 1854), στα γραπτά του⁴² χρησιμοποιεί εντατικά την **έννοια της εξέλιξης**. Ο Schelling μπορεί σίγουρα να χαρακτηριστεί ο πραγματικός **θεωρητικός της διαλεκτικής της φύσης** στην περίοδο της Κλασσικής Γερμανικής φιλοσοφίας. Οι ιδέες του Schelling κινούνται πέρα από το εμπειρικό υλικό και προκαταλαμβάνουν κάποιες βασικές αρχές της υλιστικής διαλεκτικής, και την πεποίθηση για την εξέλιξη στη φύση και την ενότητα ανθρώπου – φύσης.

Ο Schelling ήταν αυτός που εννόησε τη φύση όχι μόνο με την έννοια του προϊόντος (*natura naturata*) αλλά του δημιουργού (*natura naturans*). Η φύση δεν είναι κάτι το νεκρό και ακίνητο, αλλά θεωρείται γεμάτη κίνηση και έμφυτη ζωή. **Η φύση βρίσκεται σε συνεχή αλλαγή και κίνηση** λόγω της αντιθετικότητας που χαρακτηρίζει τις διάφορες βαθμίδες της. **Ανόργανη και οργανική φύση είναι δυο βαθμίδες της ενιαίας ύλης**. Καθήκον της φιλοσοφίας είναι, κατά τον Schelling, να πετύχει την εναρμόνιση και την ενότητα του ανθρώπου με τη φύση και όχι την κυριαρχία του υποκειμένου πάνω στο αντικείμενο. Ο κόσμος της φύσης και ο κόσμος του πνεύματος αποτελούν δυο βαθμίδες παράλληλες που διαφέρουν μεταξύ τους μόνο κατά το βαθμό συνειδητότητας. Η φύση χαρακτηρίζεται ως το «ορατό πνεύμα», ενώ το πνεύμα ως «αδιόρατη φύση».

---

⁴² Στα έργα του: «Ιδέες για μια φιλοσοφία της φύσης» (1797) και «Για την παγκόσμια ψυχή, μια υπόθεση της ανώτερης φυσικής για την εξήγηση του γενικού οργανισμού» (1798), επιχειρεί μια εκτεταμένη ανάλυση των αντιλήψεων για τη φύση που επικρατούν στις φυσικές επιστήμες κατά το τέλος του 18^{ου} αιώνα. Μια πιο συστηματική επεξήγηση της φυσικής του φιλοσοφίας βρίσκεται στο έργο του «Πρώτος σχεδιασμός ενός συστήματος φιλοσοφίας της φύσης» (1799), που μπορεί να χαρακτηριστεί το αποκορύφωμα της φιλοσοφικής σκέψης της γερμανικής φιλοσοφίας. (Παπαδημητρίου 1999)

Ο **G. W. F. Hegel** (1770 - 1831) γνώριζε ότι το συσσωρευμένο εμπειρικό υλικό χρειαζόταν φιλοσοφική ανάλυση, όμως ξεκινούσε από την άποψη ότι κάθε εξέταση της φύσης αποτελεί Μεταφυσική. Θεωρούσε ότι είναι αναγκαία η σύνδεση των φυσικών επιστημών με το **διαλεκτικό τρόπο σκέψης** και είναι πολύ σημαντική η προσπάθειά του να βρει τη συνοχή όλων των φαινομένων της φύσης, της κοινωνίας και του ανθρώπινου πνεύματος. Ο Hegel έδειξε ότι ο **φυσικός, ο ιστορικός και ο πνευματικός κόσμος συνδέονται μεταξύ τους** και βρίσκονται σε κίνηση και μετασχηματισμό. Αυτή η σκέψη πρόκειται να υιοθετηθεί στη συνέχεια από τους εκπροσώπους του Διαλεκτικού υλισμού, οι οποίοι υποστηρίζουν την πεποίθησή τους για την ενότητα του κόσμου, που την αποδίδουν στην υλικότητά του.

Όσον αφορά τώρα στις **φυσικές επιστήμες του 18^{ου} αιώνα**, η γενικότερη τάση που κυριάρχησε στην έρευνα της φύσης ήταν η αναγωγή των φαινομένων σε μηχανικούς νόμους, ενώ στους κλάδους που δεν ήταν αυτό δυνατό, πραγματοποιήθηκε η κατάτμηση της φύσης σε μεμονωμένους μεταξύ τους τομείς. **Για όλους τους κλάδους της Φυσικής της εποχής, είναι χαρακτηριστικό ότι τα φυσικά φαινόμενα εξηγούνται βάσει μηχανιστικών αρχών.**⁴³

Η προσπάθεια αυτή να εξηγηθούν όλα τα φυσικά φαινόμενα με τη βοήθεια της Μηχανικής, βρήκε ίσως την κλασική της διατύπωση στην έκφραση του γάλλου μαθηματικού και αστρονόμου Pierre Simon Laplace (1749 - 1827), ο οποίος έγραφε: «Μια διάνοια που θα γνώριζε σε κάποια δεδομένη στιγμή όλες τις δυνάμεις που δρουν στη φύση καθώς και τη θέση των στοιχείων που την απαρτίζουν και επιπλέον θα ήταν αρκετά ευρεία ώστε να υποβάλλει σε αναλυτική εξέταση αυτά τα μεγέθη, θα ήταν σε θέση να περιλάβει στον ίδιο τύπο την κίνηση των μεγάλων σωμάτων του κόσμου και των ελάχιστων ατόμων. Τίποτε δεν θα της ήταν αβέβαιο και θα απλωνόταν μπροστά στα μάτια της τόσο το μέλλον όσο και το παρελθόν. Το ανθρώπινο πνεύμα προσφέρει, στην τελειότητα στην οποία μας έδωσε στην Αστρονομία, μια ασθενή εικόνα αυτής της διάνοιας»⁴⁴. (Παπαδημητρίου 1999)

Στη Γαλλία επίσης, ο Antoine Laurent Lavoisier (1743 - 1794) διατυπώνει τη θεωρία του για το οξυγόνο, που προκάλεσε αληθινή επανάσταση στη Χημεία. Αυτό είχε ως συνέπεια και την ανασκευή των απόψεων που επικρατούσαν στη Φυσική Φιλοσοφία για τα τέσσερα στοιχεία

⁴³ Η ύλη (που συλλαμβάνεται ως μάζα) αντιπαράκειται στην κίνηση, η οποία διακρίνεται σε διάφορα χωριστά είδη δυνάμεων (θερμότητα, «φλόγιστρον» κ.α.), τα οποία ερευνώνται στις διάφορες μορφές τους (π.χ. μετρήσεις φαινομένων θερμότητας, μελέτη των ειδών του ηλεκτρισμού και η ανακάλυψη, το 1785 στη Γαλλία, του νόμου της αλληλεπίδρασης ηλεκτρισμένων σωμάτων).

⁴⁴ LAPLACE *Essay philosophique sur les propabilities* (1814)

(πυρ, ύδωρ, αήρ, γη) που ίσχυε από τον καιρό των Προσωκρατικών φιλοσόφων. Για πρώτη φορά ο Lavoisier προσδιόρισε ορθά τα πραγματικά χημικά στοιχεία (τα μέταλλα και τα μη - μέταλλα), από τα οποία ήταν ήδη γνωστά περισσότερα από είκοσι. Την ίδια εποχή ένας άλλος εξέχων γάλλος χημικός, ο Claude-Louis Bertholet (1748 - 1822), απέδειξε ότι η περίφημη διδασκαλία για τη «χημική συγγένεια» και την αναλλοίωτη δύναμή της δεν είχε απόλυτο αλλά σχετικό χαρακτήρα. Με αυτόν τον τρόπο τίθενται οι θεωρητικές προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της Χημείας κατά τον 19^ο αιώνα και την επικράτηση νέων διαλεκτικών αντιλήψεων για την ύλη και την εξέλιξη της φύσης γενικότερα.

Την ίδια εποχή, η Γεωλογία δεν υπήρχε ακόμη ως επιστήμη και τα γεωλογικά φαινόμενα ερμηνεύονται με μεταφυσικό τρόπο. Αποδίδονται π.χ. στη δράση των υδάτων ή της μιας εσωτερικής φωτιάς, που οδηγεί στις αλλοιώσεις των πετρωμάτων ή των διάφορων στρωμάτων της γης. Παρόμοιες μεταφυσικές αντιλήψεις παρατηρούνται και στο χώρο της Βιολογίας, όπου πιστεύεται ότι τα είδη είναι αναλλοίωτα και αριθμητικώς σταθερά, όπως ήταν κατά την πρώτη μέρα της δημιουργίας.

Ο γάλλος όμως φυσικός, **George-Louis Leclerc Buffon** (1701 - 1788), διατυπώνει την εικασία ότι **η ζωντανή φύση μεταβάλλεται**. Στο έργο του «Γενική και ειδική ιστορία της φύσης», διατυπώνεται η άποψη για μια ιστορία της δημιουργίας της γης και των έμβιων όντων πάνω σε αυτήν, συμπεριλαμβανομένου και του ανθρώπου. Με αυτόν τον τρόπο αρχίζει η διάδοση της άποψης ότι υπάρχει εξέλιξη και στη ζωντανή φύση.

Οι μεγάλες ανακαλύψεις που γίνονται στις φυσικές επιστήμες τον 18^ο αιώνα και στις αρχές του 19^{ου} οδηγούν προς τη θεώρηση της διαλεκτικής δομής και του χαρακτήρα των φυσικών φαινομένων ως διαδικασιών σε εξέλιξη. Η αντιμετώπιση της οργανικής φύσης ως ενός παγιωμένου συστήματος υποχωρεί και τη διαδέχεται **η συνειδητοποίηση της μεταβλητότητας και της εξέλιξης των φυσικών φαινομένων**.

Μία ανάλυση όμως του 18^{ου} αιώνα θα ήταν ελλιπής χωρίς την αναφορά στο Διαφωτισμό και στην Πολιτική Οικονομία.

Οι **ιδέες των γάλλων διαφωτιστών**⁴⁵ (La Mettrie, Buffon, Malby, Condillac, Voltaire, Diderot, Helvetius, Holbach, D' Alembert, Rousseau) επηρέασαν σημαντικά το πεδίο της κριτικής των κυρίαρχων ιδεών και των κοινωνικών συνθηκών, και την κατανόηση της εξέλιξης του ανθρώπινου γένους γενικότερα. Για τον **Rousseau** (1712 – 1778) το κοινωνικό πρόβλημα της εποχής ξεκίνησε με τη **δημιουργία της ιδιοκτησίας**, λόγω της σκόπιμης γεωργικής καλλιέργειας και της αναπόφευκτης κατανομής του εδάφους που τη συνόδευσε. Αυτή **οδήγησε τους ιδιοκτήτες αρχικά στην κυριαρχία πάνω στη φύση και στη συνέχεια πάνω στους ανθρώπους**. Έτσι δημιουργήθηκε το κράτος και βρέθηκε ο άνθρωπος βυθισμένος στην κοινωνική ανισότητα, τη διαφθορά και τη βία. Στην ακραία μορφή της αυτή η κατάσταση έφτασε στην περίοδο του Απολυταρχισμού. Η κοινωνική ισότητα που επιδίωκε ο Rousseau δεν είναι η ισότητα που επικρατούσε στην πρωτόγονη κατάσταση, η επιστροφή στη βαρβαρότητα, αλλά μια ισότητα που στηρίζεται στα επιτεύγματα του ανθρώπινου πολιτισμού και της ηθικής ελευθερίας».

Η **περίοδος της κλασικής πολιτικής οικονομίας** αρχίζει με τη δημοσίευση του βιβλίου «Μια έρευνα για τη φύση και τα αίτια του πλούτου των εθνών» του **Adam Smith** (1723 - 1790). Σύμφωνα με τον Smith, η πηγή του πλούτου μιας κοινωνίας είναι η εργασία των ανθρώπων. Οι προηγούμενοι οικονομολόγοι πίστευαν ότι οι πηγές πλούτου ήταν σταθερές και ότι η αύξηση του πλούτου ήταν δώρο της φύσης οπότε και η εργασία του ανθρώπου απλώς συνέβαλε στο μετασχηματισμό αυτού του πλούτου, χωρίς όμως να τον αυξάνει. Από τους φυσιοκράτες ο Smith δανείστηκε την ιδέα του laissez faire και την έκανε αθάνατη με την περίφημη παρομοίωση του «αόρατου χεριού». Το «αόρατο χέρι» της αγοράς έχει την ικανότητα να καθοδηγεί το συμφέρον των εργοδοτών, των παραγωγών και των καταναλωτών προς την αρμονική βελτίωση όλων, δηλαδή την παραγωγή υλικού πλούτου. Κατά τον Smith, οι τιμές διαμορφώνονται στα πλαίσια της ελεύθερης αγοράς, χάρη στην εξισορροπητική επίδραση του νόμου της προσφοράς και της ζήτησης. Οι εξισορροπητικοί μηχανισμοί της αγοράς δρουν ακαριαία. (Βότσης 2001)

⁴⁵ Οι διαφωτιστές πρέσβευαν τον ορθολογισμό και την πίστη στην πρόοδο, αξιόνοντας αλλαγές σε όλες τις πτυχές της ανθρώπινης δράσης, στους πολιτικοκοινωνικούς θεσμούς, την οικονομία, την εκπαίδευση και τη θρησκεία. Τάχθηκαν υπέρ της ατομικής ελευθερίας και ενάντια στην τυραννική διακυβέρνηση και την καταπίεση που ασκούσε η Εκκλησία. (Wikipedia 2007)

1.6 Η διαλεκτική αντίληψη για τη φύση κατά τον 19^ο αιώνα

Εμπόδιο στην ανάπτυξη της διαλεκτικής αντίληψης για τη φύση ήταν η κυρίαρχη ακόμη μηχανιστική και μεταφυσική κοσμοαντίληψη, η οποία ισχυριζόταν την αιώνια, αναλλοίωτη φύση όλων των όντων, γεγονός που δυσκόλευε τη μελέτη της εξέλιξης στη φύση. Όμως μετά τα μέσα του 18^{ου} αιώνα άρχισαν να επικρατούν γνώσεις, που πρόκειται να κλονίσουν το μεταφυσικό μηχανιστικό κοσμοείδωλο. Οι ανακαλύψεις που έγιναν από τις φυσικές επιστήμες, μετά το δεύτερο ήμισυ του 18^{ου} αιώνα, είχαν ως συνέπεια την ενεργοποίηση παλαιότερων παραδόσεων της διαλεκτικής σκέψης. Καθήκον της Φυσικής φιλοσοφίας της εποχής ήταν η κατανόηση του γίνεσθαι της φύσης και η ερμηνεία της ως μιας συνεχούς διαδικασίας διαμόρφωσης και εξέλιξης». (Παπαδημητρίου 1999)

Το μηχανιστικό πρότυπο αμφισβητείται το 19^ο αιώνα, όταν ένας από τους μεγαλύτερους πειραματιστές ο M. Faraday (1791 - 1867), και ένας λαμπρός θεωρητικός ο James Clerk Maxwell (1831 - 1879) διατυπώνουν την ηλεκτροδυναμική. Υποκαθιστούν την έννοια της δύναμης με τη σύλληψη του δυναμικού πεδίου και δείχνουν ότι τα δυναμικά πεδία διαθέτουν τη δική τους πραγματικότητα και μπορούν να μελετηθούν ανεξάρτητα από τις αναφορές στα υλικά σώματα. Ενώ ο ηλεκτρομαγνητισμός άρχισε να αμφισβητεί την πρωτοκαθεδρία της νευτώνειας μηχανικής, οι γεωλόγοι συμπεραίνουν ότι η σημερινή κατάσταση της Γης αντιπροσωπεύει το εξελικτικό αποτέλεσμα μιας συνεχόμενης ανάπτυξης γεννημένης από τη δράση των φυσικών δυνάμεων κατά τη διάρκεια τεράστιων χρονικών περιόδων⁴⁶. Στη βιολογία πρώτα ο Lamarck (1744 - 1829), και στη συνέχεια ο Δαρβίνος αποδεικνύει τη βιολογική εξέλιξη. **Ο τρόπος σκέψης αλλάζει, ο νέος τρόπος προβάλλει την έννοια της εξέλιξης, της αλλαγής, της μεταβολής, της ανάπτυξης.** Οι εξελικτικές αρχές στη φυσική εμφανίζονται με τη δημιουργία της θερμοδυναμικής. Ο δεύτερος νόμος της θερμοδυναμικής δείχνει ότι κοινή τάση όλων των φαινομένων είναι να ακολουθούν μια εξελικτική διαδικασία προς μια συγκεκριμένη κατεύθυνση, από την τάξη στην αταξία. Η εντροπία, το μέτρο της αταξίας, αυξάνεται σημειώνοντας την κατεύθυνση του χρόνου. (Βότσης 2001)

Πραγματική επανάσταση στη βιολογική σκέψη του 19^{ου} αιώνα και στη θεμελίωση της ιδέας της ιστορικής εξέλιξης στη φύση, αποτέλεσε αναμφίβολα το **έργο του Δαρβίνου** (Charles R.

⁴⁶ Μέχρι το 18^ο αιώνα επικρατούσε γενικά η αντίληψη, βασισμένη κυρίως σε ερμηνείες της Βίβλου, ότι η ηλικία της γης ήταν μόλις 6.000 χρόνια, συνεπώς δε θα μπορούσε μέσα σε αυτό το χρονικό διάστημα να έχει προκύψει αυτή η τεράστια ποικιλία ειδών μέσω της εξέλιξης των ειδών. (University of California Museum of Paleontology: Understanding Evolution 2007)

Darwin, 1809 - 1882) και η θεωρία του για την «Καταγωγή των ειδών» (1859). Ο **ρομαντισμός και ο γερμανικός ιδεαλισμός που είχαν αναφερθεί από τον 18^ο αιώνα στην αλλαγή**, τη διαδικασία και την ανάπτυξη - το γίνεσθαι - ως κεντρικές έννοιες στη θεώρηση του κόσμου, **βρήκαν την επιστημονική τους έκφραση και δικαίωση στη θεωρία της εξέλιξης του Δαρβίνου**. «Ο Δαρβινισμός τόνισε ότι το ανθρώπινο ον δεν είναι διόλου το μόνο διανοούμενο ον της δημιουργίας – πράγμα που ήταν ράπισμα στη Σχολαστική άποψη ότι η «εικόνα Θεού» στον άνθρωπο είναι η λογική του και η νοημοσύνη του – και ότι τη συνείδηση, ακόμα και την αυτοσυνειδησία, μπορούμε να τη συναντήσουμε και στα ζώα. Η διαφορά ανάμεσα στα ζώα και τον άνθρωπο είναι διαφορά βαθμού και όχι είδους. Έτσι ο άνθρωπος επανήλθε στην οργανική του θέση στη φύση, και το ερώτημα ως προς τη διαφορά του από τα ζώα, παρέμεινε ανοιχτό, δεδομένου ότι η λογική δεν είναι πια η ειδοποιός διαφορά». (Ζηζιούλας 1992) Σε αντίθεση με το μηχανιστικό μοντέλο του μοντερνισμού το οποίο αντιπαραθέτει την ανόργανη, μηχανική φύση και τον σκεπτόμενο άνθρωπο, **ο άνθρωπος επανέρχεται τώρα στους κόλπους της φύσης**, όχι όμως επειδή η φύση χαρακτηρίζεται από ανθρωπομορφικές ιδιότητες όπως ο λόγος (π.χ. στη στωική αντίληψη), αλλά επειδή ο ίδιος **αποτελεί μέρος της έμβιας κοινότητας που υπόκειται στη διαδικασία της εξέλιξης**. (Ζηζιούλας 1992, Ζήκα και Κιντή 1999)

Σύμφωνα με τη **θεωρία της εξέλιξης των ειδών μέσω φυσικής επιλογής**, οι οργανισμοί που είναι πιο προσαρμοσμένοι στο περιβάλλον τους, είναι αυτοί που θα επιβιώσουν. Η ίδια η φύση δηλαδή, με έναν μηχανισμό άγνωστο στον Δαρβίνο, θα επιλέξει τι θα αποτελεί μέρος της. Ο Δαρβίνος χρησιμοποιεί μια ανθρωποκεντρική αναλογία: όπως ο άνθρωπος μπορεί, ελέγχοντας την αναπαραγωγή, να παραγάγει μια νέα ποικιλία κατοικίδιου ζώου, έτσι και η φύση παράγει νέες ποικιλίες και «επιλέγει» αυτές με το μεγαλύτερο βαθμό προσαρμογής στις συνθήκες διαβίωσης. Η θεωρία της εξέλιξης είχε βαθιές συνέπειες στη φιλοσοφική θεώρηση των πραγμάτων, στη φιλοσοφική κοσμοθεωρία. Η μηχανιστική αντίληψη που θεωρούσε τη φύση ως ένα σύνολο αδρανών σωμάτων τα οποία κινούνται σύμφωνα με εξωτερικά επιβαλλόμενους φυσικούς νόμους, αντικαταστάθηκε από την αντίληψη ότι η φύση, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τα έμβια όντα, **απαρτίζεται από ένα σύνολο μεταβαλλόμενων πραγμάτων τα οποία φέρουν την κινητήρια δύναμη μέσα τους**. «Το φιλοσοφικό ενδιαφέρον μετατοπίζεται από τις σταθερές κατηγορίες του όντος (την ουσία των πραγμάτων) στις μεταβαλλόμενες πτυχές του γίνεσθαι. **Οι ως τότε διαφιλονικούμενες έσχατες υποστάσεις του κόσμου, η ύλη και το πνεύμα (ψυχή, νους), υποσκελίζονται από μια τρίτη, τη ζωή**. Η τελεολογία, είτε ως διαδικασία είτε ως εξηγητικό πρότυπο, αφού είχε απορριφθεί από το

μηχανιστικό μοντέλο λόγω του ότι συσχετιζόταν με τη θεική πρόνοια και σοφία, επανέρχεται απογουμένη από όλο το θεολογικό φορτίο του σχεδίου και της τελικής έκβασης: **σκοπός των όντων είναι η επιβίωση**, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η εξέλιξη οδεύει προς κάποιο συγκεκριμένο τέλος ή σκοπό».

Στην ιδέα της εξέλιξης συνεισέφεραν πολλοί επιστήμονες και διανοούμενοι όπως ήταν ο Thomas Huxley⁴⁷ (1825 - 1895) και ο Ernst Haeckel⁴⁸ (1834 - 1919). **Ο Haeckel υπήρξε ο εισηγητής του όρου της Οικολογίας στη σύγχρονη επιστήμη**. Η Οικολογία ορίζεται ως «επιστήμη της αλληλεπίδρασης των οργανισμών μεταξύ τους». Με τον όρο «Οικολογία» εννοεί «τη συνολική επιστήμη των σχέσεων του οργανισμού με το εξωτερικό περιβάλλον του, όπου μπορούμε να συμπεριλάβουμε και τις προϋποθέσεις για την ύπαρξη». Ο Haeckel δεν ήταν μόνο ένας ενθουσιώδης υποστηρικτής του Δαρβινισμού αλλά, επιπλέον, επιχείρησε να αναδείξει με τις βιολογικές του μελέτες την άποψή του για την ενότητα της φύσης. (Παπαδημητρίου 1999)

Η εξελικτική γνώρισε ευρύτερες ερμηνείες αλλά και πολλές διαφορετικές φιλοσοφικές και επιστημονικές εφαρμογές. Ο Δαρβίνος με την αντίληψη των αλλαγών στη φύση **κατέρριπτε την αριστοτελική κλίμακα κατάταξης των ειδών με την οποία δινόταν μια στατική εικόνα στη φύση**, και ήταν ιδιαίτερα ελκυστική σε όσους είχαν συμφέρον να διατηρηθεί η παραδοσιακή δομή της κοινωνίας, καθώς δικαίωνε τις ανισότητες στους ανθρώπους και πρόβαλλε ένα μοντέλο όπου δικαιολογείται η κοινωνική διαστρωμάτωση - ο καθένας ήξερε πού βρισκόταν η θέση του και κανένας δεν είχε πρόθεση να εξεγερθεί. Η δαρβινική άποψη προκάλεσε την προσοχή του Κάρολου Μαρξ (Karl Marx, 1818 – 1883).⁴⁹ Ο Μαρξ παραθέτει επιδοκιμαστικά στο Επίμετρο της δεύτερης γερμανικής έκδοσης του Κεφαλαίου (1867) ένα απόσπασμα από βιβλιοκρισία του βιβλίου του, όπου η δική του θεωρία περί ιστορικής και κοινωνικής εξέλιξης συγκρίνεται με τη δαρβινική θεωρία της βιολογικής εξέλιξης. Σε αντίθεση με την ατομιστική, φιλελεύθερη θεώρηση του ανθρώπου, ο **Μαρξ τον αντιμετωπίζει εξαρχής ως είδος, ουσιαστικό χαρακτηριστικό του οποίου είναι η εργασία. Η εργασία, ως πράξη και συμμετοχή, είναι εκείνο που ενώνει τον άνθρωπο με την κοινωνία και τη φύση**. «*Η αλλοτριωμένη εργασία όχι μόνο αποξενώνει τη φύση από τον άνθρωπο και τον*

⁴⁷ Άγγλος βιολόγος, γνωστός και ως το «μπουλντόγκ του Δαρβίνου», λόγω της ένθερμης υποστήριξης της θεωρίας της εξέλιξης του Κάρολου Δαρβίνου. (Wikipedia 2007)

⁴⁸ Γερμανός βιολόγος, φυσιοδίφης και φιλόσοφος. (Ευώνυμος Οικολογική Βιβλιοθήκη 2007)

⁴⁹ Ο Μαρξ οποίος έστειλε στον Δαρβίνο ένα γράμμα (το 1873) με ένα βιβλίο του, που θεωρούσε ότι είχε πολλά κοινά με τη θεωρία του Δαρβίνου εκφράζοντας τον θαυμασμό του για την αντιτελεολογική, αντίθετα με την αριστοτελική κλίμακα, αλλά προοδευτική διάσταση που προσέδιδε στην εξέλιξη της ζωής με τη θεωρία του. (Αλαχιώτης 1999)

άνθρωπο από τον εαυτό του, από τη δική του δραστήρια λειτουργία, από τη δική του ζωτική δραστηριότητα, αλλά εξαιτίας αυτού αποξενώνει επίσης τον άνθρωπο από το είδος του»⁵⁰. Έτσι, στον Μαρξ, όπως και στον Δαρβίνο, υπάρχουν δύο έννοιες της φύσης: η ανόργανη φύση με την οποία ο άνθρωπος συνδέεται εργαλειακά, και η έμβια φύση στην οποία ανήκει ο άνθρωπος και μέσα στην οποία ξεχωρίζει με την εργασία του. Η **αλλοτρίωση της εργασίας**, όταν δηλαδή η εργασία δεν ανήκει στον ίδιο τον άνθρωπο αλλά σε κάποιον άλλον, είναι, σύμφωνα με τον Μαρξ, η πιο «αφύσικη» κατάσταση. Η κατάργηση αυτής της αλλοτρίωσης επαναφέρει τον άνθρωπο στη φυσική του κατάσταση: «Ο κομμουνισμός, ως πλήρως ανεπτυγμένος νατουραλισμός, ταυτίζεται με τον ουμανισμό, και ως πλήρως ανεπτυγμένος ουμανισμός, ταυτίζεται με τον νατουραλισμό - αυτή είναι η πραγματική λύση στην πάλη ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση» (1844). (Αλαχιώτης 1999, Ζήκα και Κιντή 1999)

Η φιλοσοφία του Μαρξ είναι ο **διαλεκτικός υλισμός**, ο υλισμός του όμως δεν είναι μηχανικός, αλλά δυναμικός. Το **σύμπαν είναι ένα αιώνιο γίνεσθαι**, και η πρόοδος πετυχαίνεται με τη διαλεκτική σχέση θέση-αντίθεση-σύνθεση σαν σειρά ποιοτικών αλλαγών που είναι αναπόφευκτες λόγω των εσωτερικών τάσεων που ανατρέπουν την υπάρχουσα ισορροπία. «Η φύση για τον Μαρξισμό προηγείται διαλεκτικά από τον άνθρωπο όπως το Είναι προηγείται της νόησης. Η διαλεκτική δεν χρειάζεται τη βοήθεια της ανθρώπινης συνείδησης για να γίνει πραγματικότητα. Υπάρχει στην ανθρώπινη κοινωνία επειδή υπάρχει και πριν από αυτήν, στη φύση». (Παπαδημητρίου 1999) Η δημιουργία μιας φιλοσοφίας για τον άνθρωπο προϋποθέτει άρα μια φιλοσοφική μελέτη της φύσης, που να στηρίζεται πάνω στις επιστήμες της φύσης. Κατά τον Μαρξ **η κατανόηση της φύσης είναι το κλειδί για την κατανόηση του ανθρώπου**. Ο Μαρξ θεωρεί τις διαδικασίες παραγωγής της φύσης και τις διαδικασίες της ανθρώπινης τεχνολογίας συνδεδεμένες, επειδή, κατά τη γνώμη του, η διαλεκτική της φύσης αποτελεί τη μοναδική πηγή και της διαλεκτικής του ανθρώπου. Η διαλεκτική μπορεί να υπάρχει μέσα στην ανθρώπινη κοινωνία, μόνο επειδή υπήρχε πριν από αυτήν στη φύση». (Βότσης 2001, Παπαδημητρίου 1999)

Ένας άλλος διάσημος εκφραστής της διαλεκτικής υλιστικής θεωρίας για τη φύση στον 19^ο αιώνα είναι και ο **Friedrich Engels** (1820 - 1895), ο φίλος του Μαρξ και συνδημιουργός της υλιστικής διαλεκτικής κοσμοθεωρίας. Κατά τον Engels, η μαρξιστική φιλοσοφία είναι ασυμβίβαστη με κάθε μορφής μυστικιστική εξήγηση του κόσμου, αφού φιλοδοξεί «να

⁵⁰ Μαρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, 1844

συλλάβει τη φύση όπως είναι, χωρίς ξένες προσθήκες». Με αυτή την έννοια ο διαλεκτικός υλισμός αποτελεί «μια κοσμοθεωρία, που στηρίζεται σε μια ορισμένη αντίληψη της σχέσης ύλης και πνεύματος». Ο κόσμος δεν χωρίζεται σε μεταξύ τους ξένα και αντιθετικά πράγματα, αναπαριστά στην πραγματικότητα διάφορες μορφές κίνησης της ύλης. *«Η πραγματική ενότητα του κόσμου έγκειται στην υλικότητά του και αυτή δεν αποδεικνύεται με κάποιες φραστικές ταχυδακτυλουργίες, αλλά μέσα από τη μακρά και επίπονη εξέλιξη της φιλοσοφίας και της φυσικής επιστήμης*». (Παπαδημητρίου 1999)

Κατά τον Engels «**εξέλιξη**» σημαίνει ότι οι διάφορες διαδικασίες δεν επαναλαμβάνουν πάντοτε τον ίδιο κύκλο αλλαγής, αλλά προχωρούν από στάδιο σε στάδιο καθώς συνεχώς εμφανίζεται κάτι νέο. Η έννοια της εξέλιξης δηλώνει μιαν αλλαγή που προχωρεί σύμφωνα με τους δικούς της εσωτερικούς νόμους.

Ο Engels θεωρεί τον **άνθρωπο προϊόν της εξέλιξης της φύσης**, μέσα από μια ιστορία εκατομμυρίων χρόνων φυσικής εξέλιξης. Η **ενότητα φύσης και κοινωνίας** πραγματοποιείται μέσα στην κοινωνική παραγωγή, στη βιομηχανία και στη γεωργία. *«Κατά τη διαδικασία της εργασίας διαμεσολαβείται η ζωντανή διαλεκτική αντίφαση ανάμεσα στη γνώμη μας για τη φύση και τη φύση την ίδια, και οι δραστηριότητές μας τότε στέφονται από επιτυχία όταν η γνώση μας για το αντικείμενο συμφωνεί με αυτό το ίδιο. Σε κάθε βήμα μας γίνεται η υπόμνηση ότι με κανένα τρόπο δεν είμαστε κυρίαρχοι της φύσης, με τον τρόπο με τον οποίο ένας κατακτητής κυριαρχεί πάνω σε έναν ξένο λαό, όπως κάποιος που στέκεται έξω από τη φύση – αλλά της ανήκουμε με τη σάρκα, το αίμα και το μυαλό μας και βρισκόμαστε στο κέντρο της, με το πλεονέκτημα έναντι των άλλων πλασμάτων να μπορούμε να γνωρίζουμε και να χρησιμοποιούμε σωστά τους νόμους της*». (Παπαδημητρίου 1999)

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι ο 19^{ος} αιώνας αποτελεί και την **αφετηρία της κοινωνιολογίας σαν ξεχωριστής επιστήμης** με πατέρα τον Auguste Comte (1798 - 1857). Ο Comte προσπάθησε να απομακρύνει την κοινωνιολογία από τον αφηρημένο φιλοσοφικό στοχασμό και να την καταστήσει μια επιστήμη που βασίζεται στην αντικειμενική παρατήρηση. Πίστευε ότι η εξέλιξη της ανθρωπότητας είναι η εξέλιξη του ανθρώπινου πνεύματος, του τρόπου που ο άνθρωπος βλέπει και ερμηνεύει την πραγματικότητα που τον περιβάλλει. Τη θετικιστική παράδοση στη Γαλλία που άρχισε ο Comte συνέχισε ο **Emile Durkheim** (1858 - 1917), αν και ο ίδιος δεν συμεριζόταν τη θετικιστική μεταφυσική του Comte. Για τον Durkheim η κοινωνία δεν είναι μια ιδέα, είναι μια ιδιότυπη πραγματικότητα που υπάρχει έξω και πάνω

από τα άτομα. Η **κοινωνία αποκτά υπόσταση με τη συλλογική συνείδηση**, που είναι «η συνείδηση των συνειδήσεων». Η συλλογική συνείδηση είναι το στοιχείο εκείνο που εξασφαλίζει την κοινωνική συνοχή, αποτελεί το θεμέλιο της ανθρώπινης γνώσης και καθορίζει την ατομική συμπεριφορά και τη μορφή που παίρνουν οι ανθρώπινες σχέσεις. (Βότσης 2001)

Την εποχή που στη Γαλλία κυριαρχεί ο Durkheim, στη Γερμανία κυρίαρχη μορφή είναι ο Max Weber (1864 - 1920). Αντικείμενο μελέτης της κοινωνιολογίας για το **Weber** είναι η **κοινωνική δράση**. Η κοινωνική δράση προϋποθέτει την ύπαρξη ενός άλλου υποκειμένου, προς το οποίο κατευθύνεται σαν σκόπιμη ενέργεια. Σκοπός της κοινωνιολογίας είναι η κατανόηση της κοινωνικής δράσης για να μπορέσει να εξηγήσει αιτιοκρατικά την πορεία και τα αποτελέσματά της. Η θέση αυτή εκφράζει τη διαμάχη μεταξύ θετικισμού και ιδεαλισμού. Ο Weber πίστευε ότι οι φυσικές επιστήμες μπορούσαν μόνο να εξηγήσουν απαντώντας στο ερώτημα «πως;», οι πνευματικές επιστήμες μπορούσαν να εξηγήσουν και να ερμηνεύσουν, να απαντήσουν δηλαδή στο ερώτημα «γιατί;». Η κοινωνιολογία, σαν κατανοούσα επιστήμη, είναι μια επιστήμη εμπειρική. Ο χαρακτήρας της είναι διαπιστωτικός και όχι κανονιστικός. Μια εμπειρική επιστήμη δεν μπορεί να διδάξει τον άνθρωπο τι οφείλει να κάνει αλλά τι μπορεί να κάνει.

1.7 Οι απόψεις για τη φύση στον 20^ο αιώνα

Όπως παρουσιάστηκε στην προηγούμενη ενότητα, ο **ανθρωποκεντρικός πολιτισμός** που κληρονόμησε η εποχή μας, **αμφισβητήθηκε τον 19^ο αιώνα** από την περιοχή της βιολογίας, μέσα από τη Δαρβινική θεωρία της εξέλιξης. Η **αμφισβήτηση αυτή ενισχύθηκε τον 20^ο αιώνα** μέσα από τον **Αϊνστάιν** και τη **σχολή της σύγχρονης κβαντικής φυσικής** που υπογράμμισαν το τέλος της διχοτόμησης ανάμεσα στη φύση (ή την ουσία) και στο γεγονός. Κάθε τι που «είναι» ταυτόχρονα «συμβαίνει»: χώρος και χρόνος αλληλοπεριχωρούνται. Επιπρόσθετα η δομή υποκειμένου – αντικειμένου γίνεται αντιληπτή από μία νέα οπτική γωνία: ο παρατηρητής και το παρατηρούμενο αποτελούν μια αδιάσπαστη ενότητα, στην οποία η μία πλευρά επηρεάζει την άλλη. (Ζηζιούλας 1992)

Πιο αναλυτικά, ο **Αϊνστάιν** διατύπωσε τη θεωρία της σχετικότητας που ενοποιεί και συμπληρώνει την κλασική Φυσική, αλλά παράλληλα εισήγαγε ριζικές αλλαγές στις παραδοσιακές αντιλήψεις για το χρόνο και το χώρο υπονομεύοντας έτσι ένα από τα θεμέλια

της νευτώνειας άποψης για τον κόσμο. **Ο απόλυτος χώρος και χρόνος δεν υπάρχουν.** Ο χώρος και ο χρόνος συνιστούν μια ενότητα, τα γεγονότα προσδιορίζονται πλέον από τις τέσσερις διαστάσεις του χωροχρόνου. (Βότσης 2001)

Επίσης, κατά τη διάρκεια των τριών πρώτων δεκαετιών του 20^{ου} αιώνα διατυπώθηκε η **θεωρία των κβάντα**. Ήταν έργο μιας μεγάλης διεθνούς ομάδας κορυφαίων επιστημόνων. Οι επιστήμονες έπρεπε να μάθουν να θέτουν τα ερωτήματά τους με διαφορετικό τρόπο γιατί αλλιώς η φύση τους απαντούσε παράλογα, όπως σημειώνει ο Heisenberg (1901 - 1976), ένας από τους θεμελιωτές της θεωρίας των κβάντα. «*Θυμάμαι τις ατέλειωτες συζητήσεις με τον Μπορ. Επαναλαμβάνοντας το ίδιο ερώτημα. Μπορεί να είναι η φύση τόσο παράλογη όσο φαίνεται από τα ατομικά πειράματα;*»⁵¹. Οι νόμοι που ισχύουν από το όριο του ατόμου και κάτω (ατομική φυσική) είναι στατιστικοί νόμοι, εκφράζουν τις πιθανότητες των ατομικών συμβάντων που καθορίζονται από τη δυναμική του συστήματος, ενώ στην κλασική φυσική επικρατεί ο ντετερμινισμός, και η συμπεριφορά των τμημάτων καθορίζει τη συμπεριφορά του όλου. Η νέα φυσική έδειξε τα όρια του καρτεσιανού υποδείγματος.

Η θεωρία της σχετικότητας και η κβαντική μηχανική αποτελούν κλασσικά παραδείγματα επαναστατικής αλλαγής στον τρόπο με τον οποίο βλέπουμε την ύλη, τη φύση και τον κόσμο του σήμερα. **Εισήγαγαν τις έννοιες της «σχετικότητας» και της «τυχειότητας» στην γενικότερη σχέση ανθρώπου-φύσης** σε αντιδιαστολή με το μηχανιστικό μοντέλο που κυριαρχούσε και κυριαρχεί ακόμα και σήμερα.

Το **κίνημα της οικολογίας** ήρθε και αυτό σε αντιπαράθεση με το μηχανιστικό πρότυπο και θεωρείται απόρροια του εξελικτικού προτύπου για τη φύση. Σήμερα οι οικολόγοι υποστηρίζουν ότι η ιδέα της κυριαρχίας και της επιβολής του ανθρώπου στη φύση, που έχει οδηγήσει στο τεράστιο **οικολογικό πρόβλημα στις μέρες μας, είναι απόρροια του μηχανιστικού προτύπου**, σύμφωνα με το οποίο η φύση μπορούσε και έπρεπε να δαμαστεί για να προαχθούν τα ανθρώπινα συμφέροντα. Μάλιστα, στο πνεύμα τόσο του ατομικισμού όσο και του καπιταλισμού, η **φύση έγινε κυριολεκτικά ατομική ιδιοκτησία** με όλα όσα αυτή η σχέση ανθρώπου-φύσης συνεπάγεται. Κατά το **εξελικτικό πρότυπο**, αντίθετα, ο άνθρωπος παύει να θεωρείται μεμονωμένο άτομο, αλλά αντιμετωπίζεται ως είδος, δηλαδή ως μέρος ενός συνόλου, το οποίο, με τη σειρά του, συνδέεται και εξαρτάται από άλλα σύνολα

⁵¹ Heisenberg Werner (1978). *Φυσική και Φιλοσοφία*

εντός ενός ευρύτερου οικοσυστήματος. Υπό αυτή την έννοια και το σύγχρονο κίνημα της οικολογίας αντιλαμβάνεται τον **άνθρωπο ως μέρος ενός όλου**, η διατήρηση και ο σεβασμός του οποίου, είναι αναγκαία συνθήκη για την επιβίωση και την ευημερία των όλων των μερών του. (Ζήκα και Κιντή 1999)

Μια άλλη εξέλιξη που αφορά τη φύση εκδηλώνεται στον κλάδο της φιλοσοφίας που ονομάζεται **Φιλοσοφία του Νου** και ο οποίος αναπτύσσεται ραγδαία. Η σύγχρονη επιστήμη υποβάλλει δύο διαφορετικές κατευθύνσεις έρευνας αλλά και κοσμοθεωρίας. Στην μία κατεύθυνση έχουμε την πρόοδο στην ηλεκτρονική, την κατασκευή σκεπτόμενων μηχανών οι οποίες λύνουν σύνθετα προβλήματα, που οδηγεί στην εντύπωση ότι στο μέλλον θα είναι εφικτή η ερμηνεία της ανθρώπινης νόησης βάσει ενός μηχανιστικού μοντέλου, και ίσως ακόμη και στην ταύτιση ανθρώπου και μηχανής. Από την άλλη, η πρόοδος στη βιολογία, στην εξελικτική γενετική και τη νευροφυσιολογία, έχουν ανοίξει νέες προοπτικές στην εξήγηση του ανθρώπινου εγκεφάλου, του νευρικού συστήματος και των λειτουργιών της συνείδησης, υποβάλλοντας την ιδέα ότι ο ανθρώπινος νους μπορεί να εξηγηθεί, ή και να αναχθεί, πλήρως σε νευροφυσιολογικές λειτουργίες του εγκεφάλου. Πάντως τόσο η φυσική, όσο και η βιολογία αδυνατούν σήμερα να ερμηνεύσουν τα νοητικά φαινόμενα όπως η συνείδηση, τα συναισθήματα, τα οποία προκύπτουν από βιολογικές διεργασίες, οι οποίες δεν είναι αναγώγιμες σε καθαρά φυσικές, με την ανόργανη έννοια, οντότητες και λειτουργίες.

«Η σύγχρονη επιστήμη θα ήθελε να δώσει μια ενιαία θεωρία για τη φύση, μια θεωρία που περιλαμβάνει τον άνθρωπο. Ωστόσο, ακόμη και εντός του υλισμού τον οποίο η σύγχρονη επιστήμη κατά κανόνα υιοθετεί, τα προβλήματα που απασχόλησαν τους φιλοσόφους στη διαδρομή της ιστορίας σε ό,τι αφορά τη σχέση ανθρώπου-φύσης είναι πολύ δύσκολο να παρακαμφθούν». (Ζήκα και Κιντή 1999)

2 Η Κοινωνία των Ανθρώπων και η Πρόοδος

2.1 Η διπλή επανάσταση

Τα χρόνια ανάμεσα στο 1789 και το 1848 έχουν χαρακτηριστεί σαν η εποχή της διπλής επανάστασης, της Γαλλικής Επανάστασης του 1789 και της βιομηχανικής επανάστασης.

Με τη **βιομηχανική επανάσταση** εμφανίστηκε το **εργοστασιακό μοντέλο παραγωγής** το οποίο βασίζονταν για τη λειτουργία του σε τεχνητές μορφές παραγωγής ενέργειας, όπως ο ατμός και σύμφωνα με το οποίο μεγάλος αριθμός εργατών συγκεντρώνονταν σε ένα χώρο δουλειάς. Αυτή η ριζικά **νέα μορφή οικονομικής οργάνωσης** έκανε το ξεκίνημά της στην βρετανική υφαντουργική βιομηχανία και απλώθηκε με αυξανόμενη ταχύτητα και σε άλλους τομείς της οικονομίας και σε άλλες χώρες. Η εκβιομηχάνιση επιταχύνθηκε στην Ευρώπη την δεκαετία του 1830 καθώς και στην μεγάλη οικονομική άνθιση που ακολούθησε την ήττα των επαναστάσεων του 1848⁵². Το αποτέλεσμα ήταν να δημιουργηθεί ένας νέος κόσμος μεγάλων βιομηχανικών κέντρων και πόλεων, όπως το Μάντσεστερ και η Λυών. Σε αυτά τα κέντρα συσσωρεύτηκε μια νέα τάξη, η βιομηχανική εργατική τάξη ή το προλεταριάτο. Οι εργάτες αυτοί ζούσαν και δούλευαν κάτω από άθλιες συνθήκες. (Callinicos 2004)

Αποτέλεσμα της διπλής επανάστασης ήταν και η **πολιτική κυριαρχία των αστών** ιδιοκτητών του βιομηχανικού και εμπορικού πλούτου. Πριν το 1789, στην Ευρώπη κυριαρχούσε η απόλυτη μοναρχία, εκτός από την Αγγλία, την Ολλανδική Δημοκρατία και τα Ελβετικά καντόνια. Οι αγρότες, που αποτελούσαν τη συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού, ήταν υποτελείς στην οικονομική και πολιτική κυριαρχία των ευγενών.

Η **Γαλλική Επανάσταση του 1789** σήμανε την καταδίκη αυτού του συστήματος. Στη διάρκεια της Επανάστασης, κατατομήθηκε ο Γάλλος βασιλιάς, εγκαθιδρύθηκε δημοκρατία, **διακηρύχτηκε η ελευθερία, η ισότητα και η αδελφότητα**, όπως και τα δικαιώματα του κάθε Γάλλου. Οι επαναστατικοί στρατοί μετέφεραν αυτό το δημοκρατικό μήνυμα από το ένα άκρο της Ευρώπης στο άλλο. Ούτε ο εκφυλισμός της Επανάστασης από την αυτοκρατορία του Ναπολέοντα του 1^{ου}, ούτε οι προσπάθειες της Ιερής Συμμαχίας της Αυστρίας, της Ρωσίας

---

⁵² Τον Φεβρουάριο του 1848 ξέσπασε στο Παρίσι επανάσταση που σύντομα έγινε το σύμβολο των επαναστάσεων που εκδηλώθηκαν την ίδια χρονιά σε όλη την Ευρώπη. Η αμφισβήτηση του συντηρητισμού αποτελούσε το κοινό τους χαρακτηριστικό. (Λούβη 1998)

και της Πρωσίας να επαναφέρουν τη μοναρχία μετά την τελική ήττα του Ναπολέοντα το 1815, μπορούσαν να σβήσουν τα αποτελέσματα της μεγάλης Γαλλικής Επανάστασης του 1789. Η πολιτική του 19^{ου} αιώνα χαρακτηρίστηκε σε μεγάλο βαθμό από τις προσπάθειες για την αποκατάσταση της Δημοκρατίας στη Γαλλία και την αντιγραφή των επιτευγμάτων της αλλού στην Ευρώπη.

Το αποτέλεσμα όμως της διπλής επανάστασης ήταν **αντιφατικό**. Διότι ναι μεν υιοθετήθηκε η αρχή ότι κάθε μέλος της κοινωνίας, όσο χαμηλή κι αν ήταν η θέση του, είχε ίσα πολιτικά δικαιώματα, αλλά, το χάσμα, όσον αφορά στον πλούτο και την οικονομική δύναμη, παρέμεινε τεράστιο. Η **βιομηχανική επανάσταση απλώς άλλαξε τη μορφή της κοινωνικής και οικονομικής ανισότητας**. Στο γαιοκτήμονα και στο χωρικό προστέθηκαν ο καπιταλιστής και ο εργάτης. Η ουσία παρέμεινε η ίδια. Έτσι η **επιφανειακή μορφή της πολιτικής ισότητας συνοδευόταν από την πραγματική οικονομική και κοινωνική ανισότητα**. Ο στόχος των γάλλων επαναστατών, που ζητούσαν να απελευθερώσουν όλο το λαό, όλη την ανθρωπότητα δεν είχε επιτευχθεί.

2.2 Διαφωτισμός

Στις δεκαετίες πριν τη διπλή επανάσταση βρίσκονταν σε εξέλιξη ένας σκληρός αγώνας ιδεών μεταξύ των υπερασπιστών της φεουδαρχικής τάξης πραγμάτων και των υποστηρικτών της ανερχόμενης καπιταλιστικής κοινωνίας. Στο κέντρο αυτής της διαμάχης βρέθηκε το κίνημα που έμεινε στην ιστορία ως Διαφωτισμός.

Το **σύστημα των ιδεών που κυριαρχούσε** στη φεουδαρχική Ευρώπη, **είχε διαμορφωθεί κατά κύριο λόγο από τους φιλοσόφους της Καθολικής εκκλησίας**, οι οποίοι χρησιμοποίησαν τις ιδέες του Αριστοτέλη με τέτοιο τρόπο ώστε να τις ταιριάξουν με το Χριστιανισμό. Το αποτέλεσμα που προέκυψε έδινε μια οπτική γωνία για τον κόσμο που εξηγούσε αρκετά από αυτά που συνέβαιναν, **χωρίς όμως να θέτει υπό αμφισβήτηση τη δύναμη των φεουδαρχών γαιοκτημόνων και της μοναρχίας**.

Όμως η **ανάπτυξη της επιστήμης, και η άνθιση μιας νέας κοινωνικής τάξης, άρχισαν να απειλούν αυτό το σύστημα ιδεών**. Η δύναμη των νέων εμπόρων και βιομηχάνων της καινούργιας αστικής τάξης, πήγαζε όχι από τους ενόπλους άνδρες που μπορούσαν να κινητοποιήσουν, ή από τη γη που τους ανήκε, αλλά από τον έλεγχό τους στο χρήμα, στο

«κεφάλαιο», και την ικανότητά τους να βγάζουν κέρδη. Έτσι βρισκόντουσαν σε συνεχή σύγκρουση με τους φραγμούς της φεουδαρχίας. Η ίδια σύγκρουση υπήρχε και ανάμεσα στους νέους επιστήμονες και την φεουδαρχική αντίληψη για τον κόσμο, καθώς, ολοένα και περισσότερο, αυτοί έβλεπαν ότι δεν ταίριαζε με τις δικές τους εμπειρίες. Πάντως η μεγάλη επιστημονική επανάσταση του 17^{ου} αιώνα, με την οποία συνδέονται τα ονόματα των Galileo, Kepler, Descartes, Boyle, Huygens και Newton, δεν μπορεί να περιοριστεί απλά στα πλαίσια αυτής της ιδεολογικής πάλης, όμως οι συνέπειές της στην φεουδαρχική ιδεολογία ήταν τρομερές.

Η Αριστοτελική φυσική εξηγούσε τα φαινόμενα μέσω του σκοπού τους. Τα σώματα είχαν το καθένα τη σωστή του θέση στο σχέδιο του Θεού. Θα κινούνταν μόνο αν ταραζόνταν από τη φυσική τους θέση και θα σταματούσαν όταν θα επέστρεφαν πάλι σε αυτήν. Η φυσική του Γαλιλαίου και του Νεύτωνα εξηγούσε την κίνηση των σωμάτων με τη μηχανική, η κίνησή τους εξαρτώνταν από τη δράση εξωτερικών δυνάμεων.

Οι θεωρίες της νέας υλιστικής επιστήμης, δεν συνεπάγονταν ούτε σκοπό, ούτε σχέδιο, ούτε Θεό. Ο κόσμος μπορούσε να γίνει κατανοητός, παίρνοντας υπόψη τη δράση διαφορετικών σωμάτων μεταξύ τους. Η φυσική, εξορίζοντας το Θεό και τον «τελικό σκοπό», έδωσε ένα συντριπτικό χτύπημα στην κυρίαρχη ιδεολογία, και οδήγησε στην **επέκταση της νέας επιστημονικής μεθόδου, από τη μελέτη της φύσης, στη μελέτη της κοινωνίας.** Αυτό το βήμα το έκανε ο Thomas Hobbes, ο σημαντικότερος από τους αστούς πολιτικούς φιλοσόφους.

«Η γέννηση της αστικής κοινωνίας δεν ήταν μια ειρηνική αλλαγή που την καθοδηγούσε ο ορθός λόγος και που θεμέλιό της είχε την ισότητα, την ελευθερία και τη δικαιοσύνη». Ο Hobbes κατέγραψε αυτή την κατάσταση, γεγονός που αποδεικνύει ότι *«ο αστικός επιστημονισμός και ο αστικός αφηρημένος ουμανισμός ήταν κυρίαρχη, αλλά όχι μοναδική συνιστώσα της αστικής αντίληψης για τον άνθρωπο».* (Μπιτσάκης 2005)

Ο υλισμός του Hobbes, οδήγησε τους Ιησουίτες να τον αποκαλέσουν «Δαίμονα του Μάλμσπερυ». Με το αριστούργημά του «Λεβιάθαν» (1651), άρχισε η επιστημονική μελέτη της κοινωνίας. Η αντίληψη του Hobbes, «άνθρωπος προς άνθρωπον λύκος, **πόλεμος όλων εναντίον όλων**» εκφράζει τις φρικαλεότητες της νέας κοινωνίας, που ναι μεν είχε ως έμβλημα την ελευθερία και την πρόοδο, αλλά η άνοδος της αστικής κοινωνίας, που

αποτελούσε άρνηση της φεουδαρχικής κοινωνίας, γέννησε νέες μορφές εκμετάλλευσης, νέες μορφές βαρβαρότητας, νέους πολέμους και νέους ιδεολογικούς φανατισμούς. (Μπιτσάκης 2005, Callinicos 2004)

Για το Hobbes και το Διαφωτισμό, το σημείο εκκίνησης οποιασδήποτε μελέτης της κοινωνίας ήταν η μελέτη της ανθρώπινης φύσης. Και η ανθρώπινη φύση θεωρούνταν ότι ήταν αναλλοίωτη. Τα πάθη των ανθρώπων, οι επιθυμίες και οι τάσεις που τους ωθούν να κινηθούν, είναι τα ίδια σε κάθε κοινωνία και σε κάθε περίοδο της ιστορίας. Το μόνο που αλλάζει είναι ο βαθμός στον οποίο οι κοινωνικοί και πολιτικοί θεσμοί διευκολύνουν ή δυσκολεύουν τους ανθρώπους να ακολουθήσουν αυτές τις κλίσεις και επιθυμίες. (Callinicos 2004)

Πάντως, σε σύγκριση με την προηγούμενη πολιτική θεωρία, **οι ιδέες του Διαφωτισμού αντιπροσώπευαν τρομερή πρόοδο γιατί η προσέγγιση της κοινωνίας ξεκινούσε από μια σοβαρή προσπάθεια να κατανοηθεί η ανθρώπινη φύση** (τον 17^ο αιώνα ο Sir Robert Filmer υποστήριζε ότι η εξουσία των βασιλιάδων πήγαζε από το γεγονός ότι ήταν οι νόμιμοι κληρονόμοι του Αδάμ και της Εύας). Επίσης, η ιδέα ότι **η κοινωνία θα έπρεπε να κρίνεται από το βαθμό που ταίριαζε με τις επιθυμίες και τις κλίσεις των ανθρώπων** ήταν μια «βόμβα» στα θεμέλια της φεουδαρχικής τάξης πραγμάτων, που όριζε τον καθένα σε μια προκαθορισμένη θέση.

Ο Adam Ferguson, ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της λεγόμενης σκοτσέζικης ιστορικής σχολής, **είδε στην ανθρώπινη φύση τη συμφεροντολογική συμπεριφορά που χαρακτηρίζει τους ανθρώπους που ζουν σε μία καπιταλιστική κοινωνία.** Στο έργο του «Δοκίμιο για την ιστορία της κοινωνίας των πολιτών» (1767), διαπίστωσε ότι «οι ενστικτώδεις επιθυμίες» που τείνουν «στην αυτοσυντήρηση του ατόμου γεννούν τους φόβους του πάνω στο ζήτημα της ιδιοκτησίας και του γνωρίζουν αυτό το αντικείμενο ενδιαφέροντος που αποκαλεί συμφέρον ... Βρίσκει στην ενασχόληση με τον πλούτο ... ένα αντικείμενο φροντίδας που γίνεται το κυρίαρχο πάθος στο μυαλό του... Κάτω από αυτή την επιρροή...οι άνθρωποι, αν δεν ελέγχονταν από τους νόμους της κοινωνίας των πολιτών, θα επιδιόταν σε τέτοιες σκηνές βίας ή κακίας που θα εξέθεταν το είδος μας σε εναλλασσόμενες πλευρές συμπεριφοράς πιο φρικτές και αποκρουστικές και πιο αισχρές και βδελυρές από οποιοδήποτε ζώο που κατοικεί στον πλανήτη».

Η άποψη των φιλοσόφων του Διαφωτισμού για την ανθρώπινη φύση ήταν ιδεαλιστική, επικεντρωνόταν περισσότερο στις ιδέες παρά στον υλικό κόσμο της νέας επιστήμης, οπότε κυριαρχούσε η θεώρηση ότι για να υπάρξει αλλαγή, αυτό που χρειαζόταν ήταν να εγκαταλειφθούν οι παλιές ιδέες και να υιοθετηθούν νέες. Αυτή η άποψη συνοψίστηκε από τον Condorcet στο βιβλίο του με τίτλο η «Σκιαγραφία μιας ιστορικής μελέτης της προόδου του ανθρώπινου νου». **Για τον Condorcet η ιστορία ήταν η «πρόοδος του ανθρώπινου νου», οπότε η κοινωνία γίνεται καλύτερη καθώς η γνώση αυξάνεται.** Ο Condorcet πίστευε ότι αυτή η πρόοδος θα μπορούσε να συνεχίζει επ' αόριστο στο μέλλον.

Σύμφωνα με τον Condorcet **ο άνθρωπος είναι εκ φύσεως καλός και λογικός, αλλά για να διασφαλιστεί ότι θα υπερισχύσουν αυτές οι ιδιότητες αντί της συμφεροντολογικής και εγωιστικής συμπεριφοράς, πρέπει να απομακρυνθούν τα τεχνητά εμπόδια.** Μάλιστα θεωρούσε ότι αυτά βρίσκονται ήδη υπό εξαφάνιση, και μάλιστα γοργή, και πλησίαζε ο καιρός που τα τελευταία προπύργια αντίδρασης, η καθολική εκκλησία και η φεουδαλική αριστοκρατία, θα υποτάσσονταν στην ακαταμάχητη ορμή του Λόγου. *«Κοινωνικοί, πολιτικοί, θρησκευτικοί και φυλετικοί φραγμοί ήσαν τα αντίστοιχα προϊόντα του εσκεμμένου σκοταδισμού ιερών και ηγεμόνων. με την εξάλειψή τους θ' ανέτειλε μια νέα ημέρα για την ανθρωπότητα, οπότε όλοι οι άνθρωποι θα ήσαν ίσοι, όχι μόνον πολιτικά και νομικά, στις τυπικές, εξωτερικές σχέσεις, μα κοινωνικά και προσωπικά, στην πιο άμεση καθημερινή αλληλόδρασή τους».* (Berlin 1995)

Η παραπάνω αντίληψη για την ιστορία, ήταν η βάση της πολιτικής στρατηγικής των φιλοσόφων του Διαφωτισμού. **Η πολιτική αλλαγή, η μεταρρύθμιση, η κατάργηση της απολυταρχίας θα ήταν αποτέλεσμα μιας μάχης ιδεών.** Θα ήταν το αποτέλεσμα του Διαφωτισμού, δηλαδή του θριάμβου της λογικής πάνω στη δεισιδαιμονία, και της επιστήμης πάνω στην πίστη. Λόγω αυτής της έμφασης που έδιναν στο ρόλο των ιδεών, οι φιλόσοφοι του Διαφωτισμού έβλεπαν την **οργανωμένη θρησκεία σαν το κύριο εμπόδιο για την πρόοδο.** «Ο δεσποτισμός είναι αποτέλεσμα της δεισιδαιμονίας» έγραφε ο Holbach. Κατά συνέπεια, η απλή δύναμη της λογικής θα αρκούσε να διαλύσει τη θρησκεία και κατά συνέπεια να υπονομεύσει την απολυταρχία. «Μόλις ο άνθρωπος τολμήσει να σκεφτεί, η κυριαρχία του παπά έχει καταστραφεί». (Callinicos 2004)

Από όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, γίνεται προφανές ότι το κεντρικό αξίωμα αυτού του ημι-εμπειρικού ορθολογισμού έγκειται στην **απεριόριστη πίστη στη δύναμη του Λόγου.** Η

δυστυχία θεωρήθηκε ότι είναι το σύνθετο αποτέλεσμα της άγνοιας, οπότε για να τεθεί τέρμα σε αυτήν, ένα μέτρο είναι και αναγκαίο και επαρκές: «η χρήση του Λόγου, και μόνον του Λόγου, στο χειρισμό των ανθρώπινων πραγμάτων». «Ο Λόγος έχει πάντα δίκιο». Σε κάθε ερώτηση, πίστευαν οι Διαφωτιστές, ότι υπάρχει μία μονάχα αληθινή απάντηση, που με επίμονη προσπάθεια μπορεί να ανακαλυφθεί. Αυτό ισχύει τόσο για ερωτήματα ηθικής ή πολιτικής, προσωπικής και κοινωνικής ζωής, όσο και για προβλήματα φυσικής ή μαθηματικών. Άπαξ μια λύση ανακαλυφθεί, η πρακτική εφαρμογή της είναι ζήτημα απλής τεχνικής δεξιότητας. (Berlin 1995)

Πάντως πίστευαν ότι η υπερίσχυση του Λόγου είναι μια δύσκολη διαδικασία, γιατί «οι άνθρωποι έζησαν πολύ καιρό σε έναν κόσμο πνευματικού σκότους, για να είναι σε θέση να κινηθούν άφοβα στο ξαφνικό φως της ημέρας». Ήταν **απαραίτητη** λοιπόν, **μια διαδικασία βαθμιαίας εκπαίδευσης σε επιστημονικές αρχές**. Ήταν φυσικά πεπεισμένοι ότι η ανάπτυξη του Λόγου και η πρόοδος της αλήθειας μπορούσαν να νικήσουν τις δυνάμεις της προκατάληψης και της άγνοιας, αλλά έπρεπε να βρεθούν **φωτισμένοι άνθρωποι**, έτοιμοι να **αφιερώσουν τη ζωή τους στην εκπαίδευση** της πλατιάς μάζας, που ήταν βυθισμένη στην αμάθεια. Επιπλέον η ανώτερη τάξη της κοινωνικής ιεραρχίας είχε άμεσο προσωπικό συμφέρον να παρεμποδίζει την αύξηση της φυσικής γνώσης, γιατί τότε υπήρχε ο κίνδυνος να αποκαλυφθεί ο αυθαίρετος χαρακτήρας της αυθεντίας της. Για αυτό το λόγο **έπρεπε πρώτα να απομακρυνθούν οι παραδοσιακοί εχθροί της προόδου**.

Εκτός πάντως από τη σημασία της εκπαίδευσης θεώρησαν εξίσου σημαντική και την **επίδραση του περιβάλλοντος**. Παράγοντες όπως ο χαρακτήρας του τόπου διαβίωσης, το κλίμα, η γονιμότητα του εδάφους, η απόσταση από τη θάλασσα, τα φυσικά χαρακτηριστικά και η φύση των καθημερινών ασχολιών του ανθρώπου, έπαιζαν ρόλο **στην πορεία της ζωής ενός ανθρώπου**. Ο άνθρωπος είναι πλάσμα της φύσης και η ανθρώπινη ψυχή ως υλική ουσία δεν κατευθύνεται από υπερφυσικές επιρροές οπότε η συμπεριφορά της μπορεί να υπολογιστεί επαρκώς μέσω της επαλήθευσης φυσικών υποθέσεων.

«Το πνεύμα της ελεύθερης έρευνας γύρω από προσωπικά και κοινωνικά θέματα, της αμφισβήτησης όλων των πραγμάτων μπροστά στο δικαστήριο του Λόγου, απέκτησε επίσημους οπαδούς και έγινε αποδεκτό με όλο και μεγαλύτερο ενθουσιασμό από ευρύτερους κοινωνικούς τομείς. Το πνευματικό θάρρος και προπαντός η πνευματική ανιδιοτέλεια έγιναν τρέχουσες αρετές». (Berlin 1995)

2.3 Ουτοπικός Σοσιαλισμός και Επαναστατικός Κομμουνισμός

Ο σύγχρονος σοσιαλισμός εμφανίστηκε κυρίως στη Γαλλία μετά την Επανάσταση του 1789. Οι δυο κύριες πτέρυγές του, ο ουτοπικός σοσιαλισμός και ο επαναστατικός κομμουνισμός χαρακτηρίζονται κυρίως από τη στάση τους απέναντι στην επανάσταση. Ο ουτοπικός σοσιαλισμός την απέρριπτε, ο επαναστατικός κομμουνισμός ήθελε να την ολοκληρώσει. (Callinicos 2004)

Οι **ουτοπικοί σοσιαλιστές Saint Simon και Fourier** έζησαν στην εποχή της επανάστασης και **απέρριπταν την επαναστατική δράση** λόγω της βίας και της καταστρεπτικότητάς της.⁵³ Μάλιστα επειδή τελικά είχε μεγαλώσει το χάσμα μεταξύ πλουσίων και φτωχών, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η πολιτική δράση δεν ήταν το μέσο που μπορούσε να βελτιώσει την κατάσταση της ανθρωπότητας. Μόνο **η ειρηνική προπαγάνδα πρόσφερε την ελπίδα για την επίτευξη μιας πραγματικής και δημιουργικής αλλαγής.**

Το χάσμα ανάμεσα στις διακηρύξεις της Επανάστασης, περί ελευθερίας, ισότητας και αδελφότητας, και στην καπιταλιστική πραγματικότητα της μετεπαναστατικής γαλλικής κοινωνίας, ήταν το σημείο εκκίνησης για τους ουτοπικούς. *«Ακόμα και σήμερα οι αντιλήψεις τους αποτελούν μια δυνατή κριτική του καπιταλισμού, της οικονομικής του αναρχίας και της κατάπνιξης των ανθρώπινων αναγκών. Οι ουτοπικοί στόχευαν σε μια νέα κοινωνία που θα μπορούσε να ικανοποιήσει αυτές τις ανάγκες».*

«Ο Saint Simon ήταν στοχαστής τολμηρών και αυθεντικών απόψεων». Ήταν ο πρώτος συγγραφέας που υποστήριξε ότι **η ανάπτυξη οικονομικών σχέσεων είναι ο καθοριστικός παράγοντας της ιστορίας** – *«έχοντας κάνει κάτι τέτοιο στην εποχή του, αρκούσε για να περάσει στην αθανασία».* Ο Saint Simon ανέλυσε την ιστορική διαδικασία ως αδιάκοπη σύγκρουση ανάμεσα σε οικονομικές τάξεις, ανάμεσα σε όσους, σε κάθε δεδομένη περίοδο, κατέχουν τις βασικές οικονομικές πηγές της κοινότητας, και όσους στερούνται αυτό το προνόμιο κι εξαρτώνται από τους πρώτους για την επιβίωσή τους. Σύμφωνα με τον Saint Simon, **η άρχουσα τάξη** σπάνια είναι άξια ή τόσο ανιδιοτελής ώστε να κάνει ορθολογική χρήση των πόρων της, οπότε τείνει να **σωρεύει το διαθέσιμο πλούτο στα χέρια ελάχιστων,**

⁵³ Ο Saint Simon φυλακίστηκε στη διάρκεια της Τρομοκρατίας, και ο Fourier καταστράφηκε οικονομικά από την πολιορκία της Λυών το 1793.

γεγονός που της δίνει κύρος και ισχύ, και τείνει να **οδηγεί την στερημένη από πόρους πλειοψηφία σε οικονομική και κοινωνική δουλεία**. Ταυτόχρονα όμως δεν είναι αρκετά ευέλικτη ώστε να προσαρμόζεται στις νέες κοινωνικές συνθήκες που προκαλεί η δική της δραστηριότητα, μέσω των θεσμών τους οποίους ελέγχει. Οι υποτελείς της φυσικά γίνονται ανυπάκουοι κι αφιερώνουν τη ζωή τους στο να ανατρέψουν την τυραννική μειονότητα, το οποίο όταν τους ευνοούν οι περιστάσεις κατορθώνουν να το πετύχουν. Λόγω όμως της παρατεταμένης υποτέλειας αδυνατούν να συλλάβουν ιδεώδη ανώτερα από εκείνα των πρώην αφεντικών τους, κι έτσι όταν αποκτούν εξουσία τη χρησιμοποιούν εξίσου ανορθολογικά και άδικα με τους πρώην καταπιεστές τους, οπότε και αυτοί δημιουργούν μια νέα καταπιεσμένη τάξη και έτσι ο αγώνας συνεχίζεται σε νέο επίπεδο. (Berlin 1995)

Για τον Saint Simon **η ανθρώπινη φύση δεν ήταν κάτι το σταθερό** αλλά υπόκειται σε μια διαδικασία ανάπτυξης. Είδε την **ανθρώπινη πρόοδο** ως *«την εφευρετική, δημιουργική δραστηριότητα των κοινωνικών ανθρώπων, διαμέσου της οποίας μετασχηματίζουν και διευρύνουν τη φύση και τις ανάγκες τους, καθώς και τα μέσα, πνευματικά και υλικά, της ικανοποίησής τους»*. Από τη στιγμή που η **οικονομική ζωή της κοινωνίας εξορθολογιστεί από ειδικούς**, *«η φυσική αγαθότητα της προοδευτικής ανθρώπινης φύσης, η φυσική αρμονία των συμφερόντων του συνόλου, θα εγγυώνται την οικουμενική δικαιοσύνη, ασφάλεια, ευδαιμονία και ισότητα ευκαιριών για όλους τους ανθρώπους»*.

Πρέπει να σημειωθεί ότι ο Saint Simon τοποθέτησε στην ανώτατη βαθμίδα των αξιών τη βιομηχανία, την πρωτοβουλία, την εφευρετικότητα και τον ευρείας κλίμακας σχεδιασμό. Ταυτόχρονα όμως διατύπωσε ξεκάθαρα τη θεωρία του ταξικού αγώνα, αναλύοντας, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, την ιστορική διαδικασία ως αδιάκοπη σύγκρουση ανάμεσα σε οικονομικές τάξεις. Ο ίδιος πάντως ήταν γαιοκτήμονας ευγενής του 18^{ου} αιώνα, κατεστραμμένος από την Επανάσταση κι επέλεξε όμως να συγχρωτιστεί με την «ανερχόμενη δύναμη» και να εξηγήσει και να δικαιολογήσει τον παραγκωνισμό της δικής του τάξης.

Και ο Fourier, όπως και ο Saint Simon, ξεκίνησε από μια θεωρία που είχε σαν βάση της την ανθρώπινη φύση. Σύμφωνα με την περιγραφή που δίνει για τα δώδεκα βασικά ανθρώπινα πάθη, τα ανθρώπινα όντα επιθυμούν την υλική ικανοποίηση αλλά και την αγάπη και τη φιλία (οι φιλόσοφοι του Διαφωτισμού θεωρούσαν το ατομικό συμφέρον σαν το πιο βασικό από τα ανθρώπινα ένστικτα). Οι άνθρωποι επιθυμούν να απολαύσουν μια ποικιλία από διαφορετικές ασχολίες, καθώς και να ανταγωνίζονται επιτυχώς ο ένας τον άλλον. Οπότε, σύμφωνα με τα

παραπάνω, **ο καπιταλισμός** αντί να είναι, όπως πίστευαν οι στοχαστές του Διαφωτισμού, η πιο φυσική μορφή ανθρώπινης κοινωνίας, ήταν η πιο αφύσικη, γιατί **κατέπνιγε κάποιες από τις πιο σημαντικές ανθρώπινες ανάγκες και επιθυμίες**. Έτσι, ενώ ο Διαφωτισμός ασκούσε κριτική στο δεσποτισμό και στη δεισιδαιμονία, **ο Fourier εξαπέλυσε μια επίθεση σε όλο τον «πολιτισμό»**, δηλαδή στην ταξική κοινωνία. Πρέπει να διευκρινιστεί σε αυτό το σημείο, ότι η βιομηχανική επανάσταση στη Γαλλία είχε ως κοινωνική συνέπεια τη δημιουργία ρήγματος και κατάστασης διαρκούς καχυποψίας ανάμεσα στην grande και στην petite bourgeoisie. Ο Fourier, τυπικός εκπρόσωπος της κατεστραμμένης τάξης, επιτέθηκε στην αυταπάτη ότι οι καπιταλιστές προορίζονταν να σώσουν την κοινωνία. (Berlin 1995, Callinicos 2004)

Όσον αφορά στον ανερχόμενο καπιταλισμό και τις αντιθέσεις που δημιουργεί, ο γηραιότερος σύγχρονός του, ο Ελβετός οικονομολόγος **Sismondι**, υπεραμύνθηκε της άποψης ότι ενώ όλοι οι προηγούμενοι ταξικοί αγώνες είχαν ως έναυσμα τη σπανιότητα των αγαθών, η ανακάλυψη των νέων μηχανικών μέσων παραγωγής θα είχε ως αποτέλεσμα την υπεραφθονία των αγαθών και σύντομα θα οδηγούσε σε ταξικό πόλεμο άνευ προηγουμένου. Πίστευε, όμως, ότι με την **κρατική παρέμβαση** η κατάσταση αυτή θα μπορούσε να εμποδιστεί. *«Η αναγκαιότητα προώθησης της συνεχώς αυξανόμενης παραγωγής θα οδηγούσε σε αδιάκοπο ανταγωνισμό ανάμεσα σε αντιπάλους καπιταλιστές, οι οποίοι θα εξαναγκάζονταν συστηματικά να συμπιέζουν τους μισθούς και ν' αυξάνουν τον εργάσιμο χρόνο των απασχολούμενων, προκειμένου να εξασφαλίσουν έστω και πρόσκαιρη υπεροχή πάνω σε καθυστερημένους αντιπάλους, πράγμα που στη συνέχεια θα οδηγούσε σε οξείες οικονομικές κρίσεις, και θα κατέληγε σε κοινωνικό και πολιτικό χάος, εξαιτίας των αλληλοκτόνων πολέμων ανάμεσα σε ομάδες καπιταλιστών. Τέτοια λογής τεχνητή φτώχεια, αυξανόμενη σε ευθεία αναλογία με την αύξηση των αγαθών, και πρωτίστως η ανηλεής καταστρατήγηση όσων θεμελιακών ανθρώπινων δικαιωμάτων διασφάλιζαν ό,τι έφτιαζε η μεγάλη επανάσταση, θα ήταν δυνατό να παρεμποδιστούν με την κρατική επέμβαση, που οφείλει να περιορίσει τα δικαιώματα του συσσωρευμένου κεφαλαίου και των μέσων παραγωγής»*. (Berlin 1995)

Στην «κοινωνική κόλαση» της σύγχρονης τότε κοινωνίας, οι ουτοπικοί αντιπαρέβαλλαν μια **εικόνα του μέλλοντος**. Ο Saint Simon εξέφραζε όλους τους ουτοπικούς, όταν έλεγε ότι **«η χρυσή εποχή του ανθρώπινου γένους δεν βρίσκεται πίσω, αλλά μπροστά μας»**. Ο Fourier, πάλι ανέπτυξε την πιο δυνατή και ιδιαίτερη περιγραφή για το πώς θα ήταν ο σοσιαλισμός. Ο Fourier δυσπιστούσε έναντι κάθε κεντρικής εξουσίας, και υποστήριζε ότι η «γραφειοκρατική τυραννία» θα επεκταθεί εάν τα κυβερνητικά κλιμάκια είναι πολλά και πολυάνθρωπα. Οπότε

υποστήριζε ότι ο πλανήτης θα έπρεπε να κατανεμηθεί σε μικρές ομάδες, κάθε μια από τις οποίες, θα ήταν αυτοκυβερνώμενη. Η βασική μονάδα της **Αρμονίας**, όπως αποκαλούσε τη νέα κοινωνία, θα ήταν το Phalanstery, μια κυρίως αγροτική κοινότητα με ακριβώς 1.620 ανθρώπους που θα ζούσαν, θα δούλευαν και θα έτρωγαν μαζί. Ολόκληρος ο μηχανικός εξοπλισμός, γη, κτίρια, φυσικός πλούτος θα ήταν κοινόχρηστα. Σύμφωνα με τη θεωρία του Fourier για την ελκυστική εργασία, στο Phalanstery οι άνθρωποι θα άλλαζαν απασχόληση κάθε λίγες ώρες με ομάδες από άλλους εργαζόμενους, για να ικανοποιήσουν την επιθυμία τους για ποικιλία και συναγωνισμό. Οι ώρες ημερήσιας εργασίας θα ήταν λίγες, ώστε τα μέλη του Phalanstery να είναι ελεύθερα να ασχολούνται με την ανάπτυξη των διανοητικών, ηθικών και καλλιτεχνικών ικανοτήτων τους. Κάθε ανθρώπινο πάθος θα ικανοποιούνταν. (Berlin 1995, Callinicos 2004)

Το πρόβλημα, φυσικά, για τους ουτοπικούς σοσιαλιστές ήταν πώς θα γίνει το πέρασμα από τον «Πολιτισμό» στην «Αρμονία». Στην επίλυσή του η επιρροή του Διαφωτισμού ήταν αποφασιστική. Ο Saint Simon και οι οπαδοί του επηρεάστηκαν από την πεποίθηση του Condorcet, ότι **η κοινωνική αλλαγή ήταν συνέπεια «της προόδου του ανθρώπινου νου»**. Και οι ουτοπικοί σοσιαλιστές πίστευαν ότι η λογική θα κυριαρχούσε σαν αποτέλεσμα μιας διαδικασίας διαφωτισμού. **Η εκπαίδευση και η σταδιακή εξάπλωση των σοσιαλιστικών ιδεών, θα μεταμόρφωνε τον κόσμο.** (Callinicos 2004)

Υπήρχαν, όμως, και αυτοί που **προτιμούσαν τη δράση** από τα λόγια. Ο **Blanqui** συμφωνούσε με τους ουτοπικούς στην οξεία κριτική του καπιταλισμού, και στην προοπτική μιας μελλοντικής κοινωνίας, την οποία αποκαλούσε κομμουνισμό. Ακολουθούσε όμως τον **Babeuf**, στην πεποίθηση ότι ο κομμουνισμός μπορούσε να επιτευχθεί μόνο μέσα από την **ένοπλη ανατροπή του υπάρχοντος κράτους** και την εγκαθίδρυση μιας επαναστατικής δικτατορίας. Ο Blanqui ήταν που επινόησε την έκφραση **«δικτατορία του προλεταριάτου»**. Η εξουσία θα έπρεπε να καταληφθεί για λογαριασμό της εργατικής τάξης, όχι όμως από την ίδια την εργατική τάξη, γιατί πίστευε ότι η επιρροή της κυρίαρχης ιδεολογίας και ειδικά της θρησκείας, θα εμπόδιζε τη μάζα του πληθυσμού από το να υποστηρίξει ενεργά την επανάσταση. Το πρώτο καθήκον της δικτατορίας θα ήταν να καταργήσει όλες τις θρησκείες ως «δολοφόνους του ανθρώπινου γένους», και μόνο αφού αυτό το καθήκον θα είχε επιτευχθεί θα ήταν οι εργάτες έτοιμοι για τον κομμουνισμό.

Παρά τις διαφορές τους, οι ουτοπικοί σοσιαλιστές και οι οπαδοί του Blanqui μοιράζονταν μια κοινή κληρονομιά από το Διαφωτισμό. Όλοι πίστευαν ότι **η ιστορική αλλαγή ήταν το αποτέλεσμα μιας μάχης ιδεών**. Η εγκαθίδρυση του σοσιαλισμού θα ήταν αποτέλεσμα του διαφωτισμού, γεγονός όμως που οδηγούσε σε μία μορφή ελιτισμού. Γιατί, εφόσον οι περισσότεροι εργάτες και αγρότες προφανώς δεν ήταν φωτισμένοι, η κοινωνική αλλαγή μπορούσε να ξεκινήσει μόνο μέσα από τη δράση λίγων ανθρώπων που κατανοούσαν την αλήθεια. Είτε η δράση έπαιρνε τη μορφή της δημιουργίας Phalanstery, είτε της οργάνωσης ενόπλων εξεγέρσεων, **οι εργάτες** θα έπρεπε να είναι **παθητικοί μάρτυρες της απελευθέρωσής τους**.

Υπήρξαν όμως και αυτοί που εξέφρασαν διαφορετική άποψη για τον τρόπο και τους πρωταγωνιστές της δράσης. Στα βιβλία του «Το Ευαγγέλιο ενός φτωχοδιαβόλου» και «Εγγυήσεις Αρμονίας κι Ελευθερίας», ο **Weitling** υπεραμύνεται ενός **ταξικού πολέμου των φτωχών ενάντια στους πλούσιους**, με κύριο όπλο την τρομοκρατία. Ειδικότερα, πρότεινε το σχηματισμό ομάδων κρούσης αποτελούμενων από τα πιο αδικημένα, άρα τα πιο περιθωριακά στοιχεία της κοινωνίας, τους παρανόμους και τους εγκληματίες, οι οποίοι και θα αγωνίζονταν απελπισμένα να εκδικηθούν την τάξη που τους κατέστρεψε, στο όνομα ενός νέου και μη ανταγωνιστικού κόσμου μέσα στον οποίο θα μπορούσαν να ξαναρχίσουν τη ζωή τους. (Berlin 1995)

Η θέση ότι μόνο οι στερημένοι και οι απόκληροι είναι σε θέση να φέρουν εις πέρας την επανάσταση, αφού οι υπόλοιποι σταματούν όταν απειλούνται τα συμφέροντά τους, επηρέασε βαθύτατα τον Μπακούνιν, πατέρα του μοντέρνου αναρχισμού. Η θέση αυτή τον οδήγησε στη διαμόρφωση της τόσο γνωστής πλέον έννοιας μιας «αμείλικτης επαναστατικής ελίτ». Πρέπει πάντως να αναφερθεί ότι αρχικά ο Μπακούνιν είχε στραφεί περισσότερο προς τους ανθρώπους που είχαν κάποιο επίπεδο μόρφωσης. Τηρούσε επαφές όχι μόνο με ριζοσπάστες αλλά και με μέλη της αριστοκρατίας γιατί θεωρούσε ότι το να απευθυνθεί σε αγαθούς και απλούς ανθρώπους ήταν ανώφελο. «*Επρόκειτο για μουντά, κακοζωισμένα πλάσματα που ήταν αδύνατο ν' αλλάξουν τους συσχετισμούς σ' οποιαδήποτε αποφασιστική σύγκρουση*». Μετά τα γεγονότα όμως του 1848⁵⁴ στράφηκε σε μυστικές τρομοκρατικές ομάδες. Ο **Μπακούνιν** απεχθανόταν τη μεταρρύθμιση, επειδή πίστευε ότι **όσα όρια περιόριζαν την προσωπική**

⁵⁴ Η παρισινή επανάσταση που ξέσπασε τον Φεβρουάριο του 1848 έγινε το σύμβολο των επαναστάσεων που εκδηλώθηκαν την ίδια χρονιά σε όλη την Ευρώπη. Η αμφισβήτηση του συντηρητισμού αποτελούσε το κοινό τους χαρακτηριστικό. Τελικά όμως η αστική τάξη στράφηκε εναντίον της «κόκκινης δημοκρατίας» και έγινε φανερό ότι η αστική τάξη έπαινε να αποτελεί επαναστατική δύναμη. (Λούβη 1998)

ελευθερία ήταν «δόλια», και κάθε καταστροφική βία όταν κατευθυνόταν εναντίον της εξουσίας, ήταν αγαθή «εφόσον ήταν θεμελιακή μορφή δημιουργικής αυτοέκφρασης». Εξαιτίας αυτού ήταν φανατικά αντίθετος με τον στόχο, που αποδεχόταν και ο Μαρξ και οι μεταρρυθμιστές, της αντικατάστασης του status quo με συγκεντρωτικό σοσιαλισμό, αφού σύμφωνα με τη γνώμη του, αυτή ήταν μια νέα μορφή τυραννίας, «πιο μικρόψυχη και συνάμα απολυταρχικότερη απ' ό,τι ο προσωπικός και ταξικός δεσποτισμός που επρόκειτο να εκτοπίσει».

«Εμείς οι επαναστάτες αναρχικοί», διακήρυττε ο Μπακούνιν, «είμαστε εχθροί κάθε μορφής κράτους και κρατικής οργάνωσης ... πιστεύουμε ότι κάθε κρατική αρχή, κάθε κυβέρνηση, αφού από την φύση της βρίσκεται έξω από τις μάζες του λαού, επιζητεί δίχως άλλο να τον καθυποτάξει σε αλλότρια ήθη και επιδιώξεις. Γι' αυτό κι εμείς δηλώνουμε ότι είμαστε εχθροί ... κάθε κρατικής οργάνωσης καθαυτήν, και πιστεύουμε πως ο λαός μπορεί να 'ναι ευτυχημένος κι ελεύθερος μονάχα όταν, αφού οργανωθεί από τα κάτω μέσω δικών του αυτόνομων απόλυτα ελεύθερων ενώσεων, χωρίς την επιτήρηση κανενός είδους φυλάκων, θα δημιουργεί τη ζωή του». (Berlin 1995)

*«Πιστεύουμε ότι η εξουσία διαφθείρει όσους την ασκούν εξ ίσου με όσους εξαναγκάζονται να υπακούουν. Λόγω της καταστροφικής της επίδρασης κάποιοι γίνονται άπληστοι και φιλόδοξοι τύραννοι, εκμεταλλεζόμενοι την κοινωνία προς δικό τους όφελος ή προς όφελος της τάξης τους, ενώ άλλοι μετατρέπονται σε αξιοθρήνητους σκλάβους. Διανοούμενοι, θετικιστές, δογματικοί, όλοι όσοι **βάζουν την επιστήμη πάνω από τη ζωή** ... υπεραμύνονται της ιδέας του κράτους και της αυθεντίας του, παρουσιάζοντάς το σαν τη μόνη δυνατή σωτηρία της κοινωνίας – πράγμα λογικό, αφού από τη **λανθασμένη πρόταση ότι η σκέψη προηγείται της ζωής**, ότι μόνον η αφηρημένη θεωρία αποτελεί την αφετηρία της κοινωνικής πρακτικής ... αντλούν το αναπόφευκτο συμπέρασμα ότι μια και τέτοια λογής θεωρητική γνώση προς το παρόν είναι κτήμα ελαχίστων, αυτοί οι τελευταίοι πρέπει να ελέγχουν την κοινωνική ζωή, όχι μόνο να εμπνέουν μα και να κατευθύνουν τα λαϊκά κινήματα εν γένει, και ότι μόλις ξεσπάσει η επανάσταση πρέπει να καθιερωθεί νέα κοινωνική οργάνωση. Όχι ελεύθερη ένωση λαϊκών σωματείων ... που ν' ανταποκρίνεται στις ανάγκες και τα ένστικτα του λαού, μα κεντρική δικτατορική εξουσία συγκεντρωμένη στα χέρια της ακαδημαϊκής μειονότητας, σαν να έκφραζε πραγματικά τη λαϊκή βούληση ... Η διαφορά ανάμεσα σ' αυτήν την δικτατορική εξουσία και στο μοντέρνο κράτος αφορά αποκλειστικά τα εξωτερικά πλουμίδια. Στην ουσία και τα δυο είναι τυραννία της μειοψηφίας πάνω στην πλειοψηφία στο όνομα του λαού – στο όνομα της*

ηλιθιότητας των πολλών και της υπέρτερης σοφία των λίγων – κι επομένως είναι εξίσου αντιδραστικά, σχεδιασμένα έτσι ώστε να εξασφαλίζουν πολιτικά και οικονομικά προνόμια στην άρχουσα μειονότητα, και την ... υποδούλωση των μαζών. Επιδιώκουν να καταστρέψουν την υπάρχουσα τάξη μόνο και μόνο για να στήσουν πάνω στα ερείπιά της τη δική τους ωμή δικτατορία».

Και για έναν ακόμη επαναστάτη, τον Proudhon, είναι μάταιος ο προσηλυτισμός των πλουσίων, γιατί θεωρεί ότι οι «αλτρουιστικές ενορμήσεις» τους έχουν ατροφήσει εδώ και καιρό. Ο «φωτισμένος ηγεμόνας» που ονειρεύονταν οι εγκυκλοπαιδιστές, και κατά διαστήματα οι Saint Simon και Fourier, δεν θα παρουσιαστεί, γιατί η ύπαρξή του αποτελεί κοινωνική αντίφαση. Μόνο τα πραγματικά θύματα του συστήματος, όπως οι μικροκαλλιεργητές, οι μικροαστοί και το προλεταριάτο των πόλεων, είναι δυνατό να προσηλυτιστούν.

Ο Proudhon⁵⁵, διερευνώντας τις δυνάμεις που ήταν ολέθριες για την κοινωνική δικαιοσύνη και την αδελφοσύνη των ανθρώπων, κατέληξε ότι τέτοιες δυνάμεις ήταν η **τάση προς τη συσσώρευση του κεφαλαίου**, και η **τάση συνένωσης της πολιτικής εξουσίας με τους οικονομικά ισχυρούς**. Η συσσώρευση του κεφαλαίου οδηγούσε στη συνεχή αύξηση των ανισοτήτων πλούτου, οπότε και στην τάση συνένωσης της πολιτικής εξουσίας με τους οικονομικά ισχυρούς. «Έτσι διασφαλιζόταν η προϊούσα δεσποτική πλουτοκρατία με το ένδυμα φιλελεύθερων θεσμών». Το κράτος είχε καταλήξει ένα εργαλείο σχεδιασμένο έτσι ώστε να λειτουργεί προς όφελος μιας μικρής μειοψηφίας. Κατά τον Proudhon, αυτό αποτελούσε μια νομιμοφανή μορφή ληστείας, που συστηματικά αφαιρούσε από το άτομο τα φυσικά δικαιώματά του στην ιδιοκτησία, δίνοντας στους πλούσιους αποκλειστικό έλεγχο της κοινωνικής νομοθεσίας και οικονομική πίστη, ενώ η petite bourgeoisie απαλλοτριωνόταν αβοήθητη.

«Ο ανταγωνισμός, η αγαπημένη πανάκεια των φωτισμένων στοχαστών του προηγούμενου αιώνα, που εμφανιζόταν στους φιλελεύθερους και ορθολογιστές του 19^{ου} αιώνα περιβεβλημένη με ιερό σχεδόν φως ως η πληρέστερη και πλουσιότερη έκφραση της σύντονης ατομικής ορθολογικής δραστηριότητας, ως θρίαμβος του ατόμου πάνω στις άλογες δυνάμεις της φύσης και στις δικές του αχαλίνωτες ορμές, ήταν για τον Proudhon το χειρότερο όλων των κακών,

⁵⁵ Ο Proudhon ήταν ο πρώτος που αυτοαποκαλέστηκε ως «αναρχικός». Θεωρείται πάντως ένας από τους πρώτους αναρχικούς στοχαστές. (Wikipedia 2007)

η διαστροφή όλων των ικανοτήτων προς την κατεύθυνση της αφύσικης προαγωγής κτητικής και, άρα, άδικης κοινωνίας, όπου η υπεροχή του ατόμου εξαρτάται, και συνίσταται, στην ικανότητά του να εξαπατά, να κατανικά και να εξολοθρεύει τους άλλους».

Ο Proudhon στον ανταγωνισμό αντιπροτείνει το «**συνεργατισμό**», γιατί θεωρεί ότι αυτός παρέχει μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα και πρέπει να αποτελεί άλλωστε τον αληθινό σκοπό της κοινοτικής ζωής. Όσον αφορά στην οργάνωση του κράτους, **προτείνει ένα αποκεντρωμένο μοντέλο διοίκησης και λήψης αποφάσεων**. Το κράτος θα χρειάζεται να επιτελεί ορισμένες κεντρικές λειτουργίες, η δραστηριότητά του όμως θα πρέπει να ελέγχεται αυστηρά από το σύνδεσμο συντεχνιών, επαγγελματιών, επιτηδευματιών, καταναλωτών και παραγωγών, που θα συνιστούν την οργάνωση της κοινωνίας. Μόνο αν η κοινωνία οργανωθεί σύμφωνα με τον Proudhon «σε ενιαίο, αποκεντρωμένο οικονομικό όλο», μη ανταγωνιστικών σχέσεων, τότε «το καλό θα λάμψει, το κακό θα εξαφανιστεί». **Θίγει το θέμα έλλειψης σχεδιασμού** το οποίο οδηγεί και αυτό στη φτώχεια, την ανεργία, την επιλογή επαγγελμάτων από τους ανθρώπους που δεν τους ταιριάζουν. Τέλος, πιστεύει ότι **η ανθρώπινη φύση είναι κατά βάθος καλή**, δεν στερείται ανιδιοτέλειας, αλλά ότι **εξαιτίας άδικων οικονομικών συνθηκών και του απροσανατολισμού του ανθρώπου, μπορεί να γίνει επικίνδυνη**.

2.4 Κλασική Πολιτική Οικονομία

Οι στοχαστές του Διαφωτισμού έκαναν τη διάκριση μεταξύ κράτους και κοινωνίας των πολιτών. Το κράτος αντιπροσώπευε τα κοινά συμφέροντα όλων των πολιτών. Η κοινωνία των πολιτών ήταν ο τομέας έξω από το κράτος, όπου τα άτομα φρόντιζαν για τα ιδιωτικά οικονομικά τους συμφέροντα. Θεωρούσαν πάντως ότι χωρίς το κράτος η κοινωνία θα κατέρρευε μέσα στο χάος. Οι άνθρωποι θεωρούνταν από τη φύση τους επιθετικοί, άπληστοι, εγωιστές και βίαιοι. Αν αφήνονταν μόνοι τους χωρίς τους περιορισμούς που επιβάλλει το κράτος, το αποτέλεσμα θα ήταν «ο πόλεμος όλων εναντίων όλων»⁵⁶. (Callinicos 2004)

Και η σχολή των στοχαστών που έμεινε γνωστή ως η «κλασική πολιτική οικονομία», μοιραζόταν την εκτίμηση ότι οι **άνθρωποι ήταν από τη φύση τους ανταγωνιστικοί και κοιτούσαν το προσωπικό τους συμφέρον**. Υποστήριζαν, όμως, ότι η φροντίδα των

⁵⁶ Hobbes. *Λεβιάθαν*

συμφερόντων τους από τα ίδια τα άτομα, χωρίς κρατική παρέμβαση, θα οδηγούσε την οικονομία στην καλύτερη πορεία.

Ο **Adam Smith** έγραψε το 1776 τον «Πλούτο των Εθνών», ένα βιβλίο στο οποίο υποστήριξε ότι **η κρατική παρέμβαση στην οικονομία μπορούσε μόνο να βλάψει**. Αν τα άτομα αφήνονταν μόνα τους να φροντίσουν τα ατομικά τους συμφέροντα, αυτό θα έφερνε μια οικονομική ισορροπία, όπου θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν πλήρως όλοι οι πόροι της κοινωνίας.

Η έννοια της «αγοράς» ήταν κεντρική στη σκέψη του Adam Smith, επειδή ο πλούτος αντιστοιχεί σε μια πελώρια συλλογή προϊόντων ή εμπορευμάτων που πουλιούνται και αγοράζονται. Αν τα προϊόντα είναι περισσότερα από τους ανθρώπους που θέλουν να τα αγοράσουν, τότε η τιμή θα πέσει για να προσελκύσει περισσότερους αγοραστές. Αν υπάρχουν περισσότεροι αγοραστές από ότι προϊόντα, τότε η τιμή θα ανέβει, ωστόσο κάποιοι από τους υποψήφιους αγοραστές παραιτηθούν.

Η **θεωρία της αξίας του Smith** βασιζόταν στην ιδέα ότι κάθε εμπόρευμα έχει μια «φυσική» τιμή. Αυτή είναι η τιμή στην οποία θα πουλιέται, όταν η προσφορά και η ζήτηση ισορροπήσουν. Οι τρεις κύριες τάξεις της κοινωνίας, οι καπιταλιστές, οι εργάτες και οι γαιοκτήμονες θα κερδίζουν το εισόδημά τους (κέρδη, μισθούς και γαιοπρόσοδο αντίστοιχα) με βάση αυτή την τιμή, στη «φυσική» της θέση.

Υπάρχουν τρεις πολύ σημαντικές συνέπειες που πηγάζουν από την **έννοια της «φυσικής τιμής»** του Smith:

Πρώτον, η ιδέα ότι **η καπιταλιστική οικονομία τείνει προς την ισορροπία**, ότι δηλαδή, οι δυνάμεις της προσφοράς και της ζήτησης έχουν την τάση να ισορροπούν, έτσι ώστε τα εμπορεύματα να μπορούν να πουλιούνται στη «φυσική» τους τιμή.

Δεύτερον, η θεωρία της αξίας του Smith αποκαλύπτει τους **ταξικούς διαχωρισμούς σε μια καπιταλιστική οικονομία**. Οι προηγούμενοι οικονομολόγοι δεν διέκριναν τους καπιταλιστές από τους τεχνίτες και τους εργάτες. Πρώτος ο Smith αντιμετώπισε τους καπιταλιστές σαν μια ξεχωριστή τάξη που είχαν τη δική τους ξεχωριστή πηγή εισοδήματος, το κέρδος, που ήταν

κάτι εντελώς το διαφορετικό από το γαιοπρόσοδο των γαιοκτημόνων και τους μισθούς των εργατών.

Τρίτον, για το Smith ο **καπιταλισμός είναι «φυσικός»** (για ένα συγγραφέα του 18^{ου} αιώνα αυτό σήμαινε καλός). Πολλοί στοχαστές του Διαφωτισμού προσπαθούσαν να ασκήσουν κριτική στην υπάρχουσα κοινωνία βασιζόμενοι στο ότι ήταν τεχνητή, και ότι δεν αντιστοιχούσε στην ανθρώπινη φύση. Ο πιο σημαντικός από αυτούς ήταν ο Jean-Jacques Rousseau, που περιέγραφε τις πρώιμες φάσεις της κοινωνίας στην οποία οι άνθρωποι ζούσαν σε μικρές και ειδυλλιακές αγροτικές κοινότητες, και τις αντιπαρέθετε στην «αφύσικη» αντίθεση μεταξύ πλουσίων και φτωχών, που είχε ως επακόλουθο ο καταμερισμός της εργασίας και η εμφάνιση του εμπορίου και του χρήματος. Για τους οικονομολόγους όμως, η **φυσική κοινωνία** δεν αναφερόταν στις απαρχές της ιστορίας, αλλά εμφανιζόταν με τη βιομηχανική επανάσταση, **ταυτιζόταν δηλαδή με τον καπιταλισμό**. Ο Smith εξηγούσε τον **καταμερισμό εργασίας** μέσω «μιας ορισμένης τάσης στην ανθρώπινη φύση», δηλαδή «της **τάσης να εμπορευόμαστε**, να παζαρεύουμε και να ανταλλάσσουμε το ένα πράγμα με το άλλο». Η αγορά, το εμπόριο και το χρήμα πήγαζαν από την ανθρώπινη φύση και δεν συγκρούονταν μαζί της, όπως υποστήριζε ο Rousseau.

Ο Thomas Robert Malthus με το «Δοκίμιο πάνω στις Αρχές του Πληθυσμού» (1798), απάντησε στον Condorcet και σε άλλους στοχαστές του Διαφωτισμού, που η αισιόδοξη πεποίθησή τους ότι η ανθρωπότητα μπορούσε απεριόριστα να βελτιώνει την κατάστασή της, είχε εμπνεύσει τη Γαλλική Επανάσταση.

Σύμφωνα με την «**αρχή του πληθυσμού**» του **Malthus**, είναι νόμος της φύσης, ότι ο πληθυσμός αυξάνεται γεωμετρικά, ενώ η παραγωγή τροφίμων αυξάνεται μόνο αριθμητικά, και έτσι **η κοινωνία από ένα σημείο και μετά, υπερβαίνει τους διαθέσιμους πόρους της**. Ο Malthus υποστήριζε ότι αν το βιοτικό επίπεδο της πλειοψηφίας του πληθυσμού ξεπεράσει το όριο της επιβίωσης, τότε οι άνθρωποι θα αρχίσουν να κάνουν περισσότερα παιδιά, ωστόσο η ανισορροπία μεταξύ πληθυσμού και παραγωγής τροφίμων, ωθήσει το βιοτικό επίπεδο κάτω από το όριο επιβίωσης, και προκαλέσει λιμό και επιδημίες, οι οποίες με τη σειρά τους, εξολοθρεύοντας τα παραπανίσια στόματα, θα ξαναφέρουν την ισορροπία.

Έτσι σύμφωνα με το Malthus, **οποιαδήποτε προσπάθεια βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου της πλειοψηφίας του πληθυσμού, ήταν καταδικασμένη σε αποτυχία από τους «νόμους**

της φύσης». Οποιαδήποτε προσπάθεια δημιουργίας μιας κοινωνίας βασισμένης στην ελευθερία, την ισότητα και την αδελφότητα «θα εκφυλιζόταν πολύ σύντομα από τους αναπόφευκτους νόμους της φύσης και όχι από κάποια αδυναμία των ανθρώπινων θεσμών, και τελικά θα κατέληγε ξανά σε μια κοινωνία διαμορφωμένη πάνω σ' ένα σχέδιο, όχι ουσιαστικά διαφορετικό απ' αυτό που επικρατεί σε κάθε γνωστό κράτος τη σήμερον ημέρα, μια κοινωνία διαιρεμένη σε μια τάξη ιδιοκτητών και μια τάξη εργαζομένων, όπου το ατομικό συμφέρον είναι το κεντρικό γρανάζι της μεγάλης μηχανής». (Callinicos 2004)

Η πολιτική οικονομία ουσιαστικά νομιμοποίησε την ύπαρξη του καπιταλισμού, αποτέλεσε όμως ταυτόχρονα την πρώτη σοβαρή μελέτη στο πεδίο που ο Μαρξ αποκαλούσε «οικονομική ανατομία των τάξεων», κάτι που ισχύει όμως, περισσότερο για τον **David Ricardo**. Στις «Αρχές της Πολιτικής Οικονομίας» (1817), ο Ricardo υποστήριξε πρώτον, ότι «η αξία ενός εμπορεύματος, ή η ποσότητα ενός εμπορεύματος με το οποίο πρόκειται να ανταλλαγεί, βασίζεται στη σχετική ποσότητα εργασίας που είναι αναγκαία για την παραγωγή του». Αυτή είναι ουσιαστικά η **εργασιακή θεωρία της αξίας**, που ο Μαρξ χρησιμοποίησε σαν βάση για την δική του ανάλυση του καπιταλισμού. Ο Adam Smith έτεινε να θεωρεί τη «φυσική» τιμή ενός εμπορεύματος σαν καθορισμένη από τις «φυσικές» τιμές των συστατικών του – των μισθών, του κέρδους και της γαιοπροσόδου. Για τον Ricardo, **η αξία, η φυσική τιμή, καθορίζεται από την εργασία που είναι αναγκαία για να παραχθεί το εμπόρευμα**. Οι καπιταλιστές, οι εργάτες και οι γαιοκτήμονες πρέπει μετά να συγκρουστούν για να μοιράσουν αυτή την αξία μεταξύ τους.

Σύμφωνα με την εργασιακή θεωρία της αξίας, τα συμφέροντα της εργασίας, του κεφαλαίου και των γαιοκτημόνων είναι ανταγωνιστικά. Ο Ricardo υποστήριζε ότι «δεν μπορεί να υπάρξει άνοδος στην αξία της εργασίας, χωρίς πτώση στα κέρδη». Οι **μισθοί και τα κέρδη βρίσκονται σε αντίστροφη σχέση**, έτσι ώστε το κέρδος του κεφαλαίου να αποτελεί απώλεια για την εργασία, και το αντίστροφο. Επιπλέον, η γαιοπρόσδοος αφαιρείται από την αξία του εμπορεύματος, και έτσι «το συμφέρον του γαιοκτήμονα είναι πάντοτε αντίθετο στο συμφέρον κάθε άλλης τάξης στην κοινωνία».

Όπως προκύπτει από την παραπάνω ανάλυση, με τη θεωρία της αξίας και των κερδών, η διαμάχη των τάξεων και ιδιαίτερα η **διαμάχη για τη διανομή του κοινωνικού προϊόντος** τίθεται ως **βασικό χαρακτηριστικό της καπιταλιστικής κοινωνίας**. Ο Ricardo πίστευε, όπως και οι άλλοι πολιτικοί οικονομολόγοι, ότι η ταξική πάλη συνέβαινε μόνο στο πεδίο της

διανομής του κοινωνικού προϊόντος. Η διαίρεση της κοινωνίας σε μια τάξη καπιταλιστών που τους ανήκαν τα μέσα παραγωγής, τα εργοστάσια και οι μηχανές, και μια τάξη εργατών, που τους ανήκε μόνο η εργατική τους δύναμη και οι δεξιότητές τους, του φαινόταν απόλυτα φυσική.

Αν και ο Ricardo, όπως και ο Μαρξ μετά από αυτόν, πίστευε ότι το **ποσοστό του κέρδους έχει την τάση να μειώνεται**, έψαχνε σε παράγοντες έξω από την κοινωνία για την εξήγηση. Ακολουθώντας τον Malthus υποστήριζε ότι εφόσον ο πληθυσμός θα αυξανόταν ταχύτερα από την παραγωγή τροφίμων, τότε η παραγωγικότητα της εργασίας στην γεωργία θα έτεινε να μειωθεί με τον καιρό (αυτός είναι ο «**νόμος της φθίνουσας αποδοτικότητας**»). Σαν αποτέλεσμα, οι μισθοί που απαιτούνταν για να κρατηθούν οι εργάτες ζωντανοί στα όρια της επιβίωσης θα αυξάνονταν, και έτσι τα κέρδη θα μειώνονταν, ώσπου η κοινωνία να φτάσει σε ένα «στάσιμο σημείο», στο οποίο η παραγωγή θα σταματούσε να αυξάνεται.

2.5 Η διαλεκτική του Hegel

Στον επιστημονικό εμπειρισμό Γάλλων και Άγγλων, οι Γερμανοί αντιπαρέθεσαν το μεταφυσικό ιστορικισμό. Οι κλασσικοί φιλόσοφοι του 18^{ου} αιώνα είχαν θεωρήσει ότι ο άνθρωπος αποτελεί αντικείμενο της φύσης. Θέλοντας να διερευνήσουν «ποιοι νόμοι κυβερνούν τη συμπεριφορά του», οδηγήθηκαν στο συμπέρασμα ότι εφόσον **ήταν εφικτή η ανακάλυψη, με εμπειρικά μέσα**, των νόμων που διέπουν τα φυσικά φαινόμενα (πώς πραγματοποιείται η πτώση των σωμάτων, η περιστροφή των πλανητών, η ανάπτυξη δένδρων κ.λ.π.), πρέπει να ήταν εξίσου εφικτό να ανακαλυφθούν οι **αιτίες των ανθρώπινων αναγκών** (να αγαπούν, να μισούν, να σχηματίζουν οικογένειες, φυλές, μοναρχίες, ολιγαρχίες, δημοκρατίες κ.λ.π.) **Στον παραπάνω εμπειρισμό, ο Hegel είδε την ενσάρκωση ενός επιστημονικού δογματισμού** πολύ καταστροφικότερου από ότι η θεολογία, την οποία αυτός ο εμπειρισμός ήθελε να αντικαταστήσει. Επιπλέον θεώρησε **πλάνη την άποψη ότι οι μέθοδοι που είναι επιτυχείς στις φυσικές επιστήμες ισχύουν και σε κάθε άλλο τομέα της εμπειρίας**. (Berlin 1995)

Σύμφωνα με το Hegel, **κάθε εποχή** προκειμένου να κατανοηθεί πραγματικά, χρειάζεται να αντιμετωπιστεί **σε συνάφεια τόσο με το παρελθόν, όσο και με το μέλλον**, αφού εμπεριέχει

το «σπέρμα του» και προαναγγέλλει όσα πρόκειται να συμβούν⁵⁷. Θεωρεί ότι κανένας ιστορικός δεν πρέπει να παραγνωρίσει αυτή τη συνάφεια.

Για το Hegel τίποτα δεν είναι τυχαίο και κανένα αντικείμενο δε θα μπορούσε να περιγραφεί, σύμφωνα με τον τρόπο των εμπειριστών, ως ακολουθία αδιάκοπων ή περιοδικών φαινομένων ή καταστάσεων, συνδεδεμένων μεταξύ τους μόνο με μια εξωτερική σχέση μηχανιστικής λογικής. Κάθε εποχή κληρονομεί κάτι νέο από τις προγενέστερες περιόδους, εξαιτίας του οποίου διαφέρει από οποιαδήποτε προηγούμενη περίοδο. Η **αρχή της ανέλιξης**⁵⁸ αποκλείει την αρχή της ομοιόμορφης επανάληψης, που είναι το θεμέλιο του νευτώνειου και γαλιλαϊκού οικοδομήματος.

Κατά το Hegel, το σφάλμα όλων των προγενέστερων στοχαστών ήταν, πως προϋπόθεταν τη σχετική ανεξαρτησία διαφορετικών σφαιρών δραστηριότητας σε μια δεδομένη περίοδο, όπως των πολέμων μιας εποχής από την τέχνη της, της φιλοσοφίας από την καθημερινή ζωή της.

«Η μονομανία με την αυστηρά επιστημονική μέθοδο ενδέχεται να οδηγήσει τους ιστορικούς, όπως συνέβη με τους φυσικούς επιστήμονες, να υψώσουν τείχη ανάμεσα στα πεδία έρευνας και να θεωρήσουν ότι κάθε κλάδος της ανθρώπινης δραστηριότητας λειτουργεί σε σχετική απομόνωση, όμοια με πολλαπλά παράλληλα ρεύματα που σπάνια διασταυρώνονται και χωρίς αποτέλεσμα. Αντίθετα εάν ο ιστορικός είναι έτοιμος να επιτελέσει το έργο του, να υψωθεί πάνω από τον χρονικογράφο και τον αρχαιοδίφη, οφείλει να απεικονίσει μια εποχή εν κινήσει, να συλλέξει ό,τι είναι χαρακτηριστικό, όλως διόλου διαφορετικό μεταξύ των συνθετικών της στοιχείων, ανάμεσα στο παλιό και το νέο, το γόνιμο και το στείρο, τις νεκρές επιβιώσεις μιας προηγούμενης εποχής και τα προμηνύματα του μέλλοντος, γεννημένα πριν από την εποχή τους». (Berlin 1995)

Υποστήριξε, ακολουθώντας τον Fichte, ότι **κάθε διαδικασία εμπεριέχει ένταση ανάμεσα σε ασυμβίβαστες δυνάμεις**, που η κάθε μια αντιστέκεται στην άλλη, κι από αυτή την αμοιβαία σύγκρουση προωθείται η δική τους ανάπτυξη. Ο Hegel ονόμασε αυτή τη διαδικασία

⁵⁷ «Η έννοια της ανάδυσης, σύμφωνα με την οποία «το βελανίδι περιέχει δυνάμει τη βελανιδιά», είναι δόγμα παλαιό όσο και ο Αριστοτέλης και μάλιστα παλαιότερο. Στην Αναγέννηση εμφανίστηκε πάλι και αναπτύχθηκε σε όλη την έκτασή του από το Leibniz, ο οποίος δίδασκε ότι το σύμπαν συναπαρτιζόταν από πολλότητα ανεξάρτητων μεμονωμένων ουσιών, ενώ κάθε μονάδα θα πρέπει να υποτεθεί ότι συντίθεται από τη δική της ολότητα παρελθόντος και μέλλοντος». (Berlin 1995)

⁵⁸ Η βασική αρχή της εξέλιξης είναι ότι αποτελεί μια μη αντιστρεπτή διαδικασία. Έτσι η πιθανότητα μια μορφή ανέλιξης να επιστρέψει στην αρχική της μορφή, είναι πολύ μικρότερη από την πιθανότητα να δημιουργήσει μια νέα μορφή. Αυτό εκφράζει την ασυμμετρία του χρόνου. (Αλεξανδρής 2006)

διαλεκτική. Η ιδέα του αγώνα και της έντασης παρέχει κατά το Hegel εκείνη ακριβώς τη δυναμική αρχή, η οποία απαιτείται προκειμένου να ερμηνευτεί η κίνηση στην ιστορία. «*Η σκέψη είναι πραγματικότητα που αποκτά συνείδηση του εαυτού της, και οι διαδικασίες της είναι διαδικασίες της φύσης στη διαυγέστερη μορφή τους. Η αρχή της αέναης αφομοίωσης και αναγωγής (Aufhebung) σε διαρκώς ανώτερη ενότητα συμβαίνει στη φύση όπως και στη θεωρησιακή σκέψη, και αποδεικνύει ότι οι διαδικασίες της δεν είναι άσκοπες, όμοια με όσες μηχανικές διαδικασίες προϋποτίθενται από τον υλισμό, αλλά εμπεριέχουν κάποια εσώτερη λογική και οδηγούν στην κατεύθυνση όλο και πιο ανώτερης αυτοπραγμάτωσης. ... Σε κάθε περίπτωση το Πνεύμα ή οικουμενική ιδέα προχωρεί βαθμιδών στην ακέραια αυτοσυνείδηση, η ανθρωπότητα προάγεται κατά ένα στάδιο*». (Berlin 1995)

Η διαλεκτική βασίζεται σε δύο υποθέσεις. Η πρώτη είναι, ότι «**όλα τα πράγματα είναι αντιφατικά καθεαυτά**». Δεύτερον, ότι «**μόνο στο βαθμό που κάτι περιέχει αντιφάσεις, κινείται και έχει ορμή και δραστηριότητα**». Υπάρχει μια διαδικασία μέσα από την οποία η άρνηση⁵⁹, που ενυπάρχει μέσα στα πράγματα, έρχεται στην επιφάνεια και τα αλλάζει. Η πραγματικότητα είναι αλλαγή. Το γενικότερο επιχείρημα του Hegel είναι ότι, αν απλώς συγκεντρώσουμε αποσπασματικά την προσοχή μας σε ξεχωριστά πράγματα, βλέπουμε μόνο τις διαφορές μεταξύ τους. Αν όμως, κοιτάξουμε τα πράγματα με την οπτική της διαλεκτικής, βλέπουμε ότι όλα είναι μέρος της ίδιας διαδικασίας. «**Η αλήθεια είναι το όλο**». Τα πράγματα αποκτούν την πραγματική τους σημασία μόνο όταν τα βλέπουμε σαν στιγμές σε μια διαδικασία αλλαγής. (Callinicos 2004)

Ο Hegel ήταν ιδεαλιστής. Πίστευε ότι ο κόσμος είχε ως αφετηρία το «Απόλυτο Πνεύμα» και όλα τα φαινόμενα της φύσης και τα στάδια της ανθρώπινης ιστορίας ήταν απλώς πλευρές αυτού, που ονόμαζε «Απόλυτο Πνεύμα». Η αντίφαση που έδινε κίνηση στην ιστορία, ήταν η αντίθεση ανάμεσα στο «Απόλυτο Πνεύμα» και τον κόσμο που δημιούργησε (το «Απόλυτο Πνεύμα», η «απλή ενότητα» του πρώτου σταδίου της διαλεκτικής, γεννάει την άρνησή του, την ύλη, στο δεύτερο στάδιο, ενώ το τρίτο στάδιο είναι η ενοποίηση «Απόλυτου Πνεύματος» και ύλης, μέσα από την ανάπτυξη της ανθρώπινης συνείδησης και γνώσης).

---

⁵⁹ Η διαλεκτική, έχει τρία στάδια. Πρώτον, απλή ενότητα, όταν βλέπουμε το ίδιο το αντικείμενο προτού γίνει οποιαδήποτε αλλαγή. Δεύτερον άρνηση, όταν βλέπουμε το αντικείμενο να μεταμορφώνεται στο αντίθετό του. Τρίτον, άρνηση της άρνησης, όταν βλέπουμε αυτά τα αντίθετα να γίνονται μέρος μιας ανώτερης ενότητας. (Callinicos 2004)

Σύμφωνα με το Hegel, ο ανθρώπινος νους πιστεύει ο ίδιος πως είναι χωρισμένος από τη φύση, απομονωμένος και χαμένος σε ένα κόσμο που δεν είναι δικός του. Αυτό ο Hegel το αποκάλεσε «αλλοτρίωση». **Η αλλοτρίωση ξεπερνιέται από την αυξανόμενη ανθρώπινη αυτοσυνείδηση, που αντιλαμβάνεται ότι και η φύση και ο ίδιος ο νους, είναι πτυχές μιας ευρύτερης ενότητας**, δηλαδή του «Απόλυτου Πνεύματος», ή του Θεού.

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, ο Hegel την αντίληψη του Διαφωτισμού πως η ιστορία είναι «η πρόοδος του ανθρώπινου πνεύματος», την ανύψωσε στο επίπεδο της προόδου του πνεύματος του Θεού ή του «Απόλυτου Νου». «Η ιστορία είναι νους που ντύνεται με τη μορφή γεγονότων», έγραφε. Ο Hegel, όμως, αντέκρουσε το δόγμα ότι όλοι οι άνθρωποι ήσαν αδέρφια, ότι εθνικές, φυλετικές και κοινωνικές διαφορές ήταν «τα επίπλαστα παράγωγα πλημμελούς εκπαίδευσης». Σύμφωνα με την ιδεαλιστική αντί-θεση, τέτοιες διαφορές εκφράζουν τον ιδιότυπο ρόλο δεδομένης φυλής ή έθνους, και στηρίζονται σε συγκεκριμένη μεταφυσική αναγκαιότητα. Είναι απαραίτητες για την ανέλιξη της Ιδέας, της οποίας το έθνος είναι μερική ενσάρκωση, και δεν πρόκειται να εξαφανιστούν άμεσα με την απλή εφαρμογή του Λόγου από μεμονωμένους μεταρρυθμιστές. **Η μεταρρύθμιση πρέπει να στηρίζεται σε ιστορικά προετοιμασμένο έδαφος**. Ειδάλλως είναι καταδικασμένη εκ των προτέρων από τις δυνάμεις της ιστορίας να αποτύχει. Πάντως και ο Hegel **συνταυτίστηκε με την ιδέα κάποιων «φωτισμένων» στοχαστών ως φορέων της ανάπτυξης**. (Berlin 1995)

Πρέπει πάντως να τονιστεί ότι η μέθοδός του, ο νέος διαλεκτικός τρόπος κατανόησης του κόσμου, ήταν μεγάλο βήμα. Το γεγονός ότι η διαλεκτική του, έδινε έμφαση στις αντιφάσεις, σήμαινε ότι ο Hegel **διέκρινε τις αντιφάσεις στην κοινωνία γύρω του**.

Επιπλέον αναγνώρισε τον **πολυδιάστατο χαρακτήρα της πραγματικότητας**. Ο αντίκτυπος της διδασκαλίας του είχε ως αποτέλεσμα, γεγονότα που προηγουμένως θεωρούνταν άνευ σημασίας να αποκτήσουν απρόσμενη σπουδαιότητα ως ανεξερεύνητες μέχρι τώρα επικράτειες της δραστηριότητας του «Πνεύματος» – «*οι ιστορίες του εμπορίου, της ενδυμασίας, της μόδας, της γλώσσας, της λαογραφίας, των βιοποριστικών τεχνών, θεωρήθηκαν ουσιαστικά στοιχεία στην ολοκληρωμένη, «οργανική», επίσημη ιστορία της ανθρωπότητας*». (Berlin 1995)

2.6 Η απάντηση του Feuerbach στο Hegel

Ο Hegel υποστήριζε ότι οι σκέψεις και οι πράξεις όσων ανθρώπων ανήκουν στην ίδια περίοδο, κάποιας δεδομένης κουλτούρας, καθορίζονται από την επενέργεια ενός ενιαίου Πνεύματος που διαφαίνεται σε όλα τα φαινόμενα της περιόδου. Ο Feuerbach απέρριπτε κατηγορηματικά κάτι τέτοιο. «Τι άλλο είναι το πνεύμα μιας εποχής ή κουλτούρας από περιληπτικό όνομα της ολότητας των φαινομένων που τη συνθέτουν;». Θεωρούσε επομένως, ότι αν κάποιος ισχυρίζεται ότι τα φαινόμενα προορίζονται από τούτο το πνεύμα να είναι ό,τι είναι, ήταν σαν να υποστήριζε ότι αυτά καθορίζονται από τη δική τους ολότητα – «κενή ταυτολογία». (Berlin 1995)

Σύμφωνα με τον Feuerbach, η παλαιότερη άποψη, σύμφωνα με την οποία οι αποφάσεις και οι πράξεις των ατόμων ευθύνονται για κάθε μεταβολή, ήταν λιγότερη παράλογη, διότι σύμφωνα με αυτήν, τα άτομα τουλάχιστον υπάρχουν και δρουν, κάτι που δεν ισχύει για γενικές ιδέες. Ο Feuerbach δέχεται ότι ο Hegel επέδειξε οξύτητα πνεύματος, υπογραμμίζοντας την ανεπάρκεια της παραπάνω άποψης της ανάδυσης του συνόλου μέσα από την αλληλόδραση μεμονωμένων πράξεων. Επίσης επέδειξε οξύτητα πνεύματος αναζητώντας κάποια μοναδική κοινή δύναμη, που θα ήταν υπεύθυνη για την τελική κατεύθυνση της βούλησης όλων των ανθρώπων, ένα γενικό νόμο, με βάση τον οποίο η ιστορία είναι σε θέση να κάνει συστηματικό απολογισμό της προόδου ολόκληρων κοινωνιών. Τελικά όμως, δεν κατάφερε να μείνει ορθολογικός και κατέληξε σε δυσνόητο μυστικισμό. Οπότε, ο Feuerbach θεωρούσε ότι αν δεν ήταν τελικά η Εγγελιανή ιδέα ταυτολογική ανάπλαση αυτού που σκόπευε να ερμηνεύσει, ήταν παραλλαγμένο όνομα για τον προσωπικό Θεό του χριστιανισμού, συνεπώς τοποθέτησε το επίμαχο θέμα πέρα από τα όρια μιας ορθολογικής δραστηριότητας.

Ο Feuerbach υποστήριξε ότι η κινητήρια δύναμη της ιστορίας δεν είναι πνευματική, αλλά είναι το **άθροισμα των υλικών συνθηκών που κάθε δεδομένη στιγμή υποχρεώνουν όσους ανθρώπους ζουν κάτω από αυτές τις συνθήκες, να δρουν και να σκέφτονται με δεδομένο τρόπο**. Η υλική ένδεια είναι αυτή που τους εξαναγκάζει να αναζητήσουν παρηγοριά σε κάποιον άυλο ιδεώδη κόσμο, δικής τους έμπνευσης, όπου ως ανταμοιβή για τις δυστυχίες της ζωής τους στη γη, θα απολαμβάνουν αιώνια ευδαιμονία στη μεταθανάτια ζωή.

Ο Feuerbach υποστήριξε ότι ο Hegel είχε μετατρέψει κάτι που είναι απλώς μια ιδιότητα των ανθρώπινων όντων, τη δυνατότητα της σκέψης, στην κυρίαρχη αρχή της ύπαρξης. Αντί να

βλέπει τα ανθρώπινα όντα σαν μέρος του υλικού κόσμου, και τη σκέψη απλώς σαν τον τρόπο που αντανakλούν οι άνθρωποι αυτόν τον υλικό κόσμο, ο Hegel είχε μετατρέψει και τον άνθρωπο και την φύση σε απλές αντανakλάσεις της πανίσχυρης «Απόλυτης Ιδέας»⁶⁰. (Callinicos 2004)

«Αυτό», έλεγε ο Feuerbach, «είναι η ρίζα κάθε θρησκείας. Η θρησκεία παίρνει αυτά που είναι ανθρώπινες δυνάμεις – την ικανότητα να σκεφθούμε, να δράσουμε και να αλλάζουμε τον κόσμο – και τα μεταφέρει σ' ένα φανταστικό ον, τον Θεό. Έτσι οι άνθρωποι αποδίδουν τις δυνάμεις τους σε κάτι ξένο από τον εαυτό τους. Αυτό το προϊόν της ανθρώπινης σκέψης, ο Θεός, γίνεται πανίσχυρος και παντογνώστης, ενώ τα ίδια τα ανθρώπινα όντα χάνουν την αξία τους, θεωρούνται αμαρτωλά, αδύναμα και ανόητα πλάσματα, τα ανδρείκελα της δικής τους επιπόησης. Αποξενώνονται από τις ίδιες τους τις δυνάμεις». (Callinicos 2004)

---

⁶⁰ Σύμφωνα με το Hegel η πρώτη «απλή ενότητα» ήταν η «Απόλυτη Ιδέα» - ο Θεός. Μετά ήρθε η «άρνηση», ο υλικός κόσμος που ήταν αντίθετος και αλλοτριωμένος από το Θεό. Τέλος, το τρίτο στάδιο της διαλεκτικής εμπεριέχεται στην ανάπτυξη της συνείδησης του ανθρώπου που συμφιλιώνει το Θεό και τον υλικό κόσμο, στο «Απόλυτο Πνεύμα». (Callinicos 2004)

3 Karl Marx

Μία από τις μεγαλύτερες μορφές του 19^{ου} αιώνα, που το έργο του εξακολουθεί να ασκεί ποικιλότροπη επιρροή μέχρι και σήμερα, και τον κατατάσσει μεταξύ των σπουδαιότερων πολιτικών φιλοσόφων, οικονομολόγων και κοινωνιολόγων.

«Παρ' ότι απορρίπτει την πρόταση ότι οι ιδέες επηρεάζουν αποφασιστικά την πορεία της ιστορίας, η ίδια η έκταση της επίδρασής του στις ανθρώπινες υποθέσεις εξασθένησε τη δύναμη αυτής της θέσης. Γιατί μεταβάλλοντας την ίσαμε τώρα επικρατούσα άποψη της σχέσης του ατόμου προς το περιβάλλον και τους συνανθρώπους του, μετέβαλε απτά την σχέση καθαυτήν». (Berlin 1995)

3.1 Οι βασικές επιρροές του

Βασικές επιρροές του Μαρξ αποτέλεσαν η γερμανική φιλοσοφία και ιδιαίτερα η **Εγελιανή φιλοσοφία** σε συνδυασμό με την κριτική που άσκησε σε αυτή ο **Feuerbach**, ο **γαλλικός σοσιαλισμός** και η **αγγλική πολιτική οικονομία**. Όπως σχολίασε και ο Λένιν *«Είναι ο νόμιμος διάδοχος του καλύτερου που δημιουργήθηκε από την ανθρωπότητα στον δέκατο ένατο αιώνα με τη μορφή της γερμανικής φιλοσοφίας, της αγγλικής πολιτικής οικονομίας και του γαλλικού σοσιαλισμού».* (Λένιν 1913)

Ο Μαρξ με γνώμονα τον υλισμό του 18^{ου} αιώνα, βασίστηκε καταρχήν στη διαλεκτική θεωρία του Hegel, η οποία στη συνέχεια τον οδήγησε στον υλισμό του Feuerbach καταλήγοντας με αυτόν τον τρόπο στη νέα θεωρία του **ιστορικού υλισμού**.

Η διάρθρωση της νέας θεωρίας πάντως είναι Εγελιανή. Δέχεται ότι η **ιστορία** της ανθρωπότητας είναι **ενιαία, ανεπανάληπτη διαδικασία**, που υπακούει σε εμφανείς νόμους. **Κάθε στιγμή αυτής της διαδικασίας είναι νέα**, με την έννοια ότι εμφανίζει νέα χαρακτηριστικά, ή νέους συνδυασμούς γνωστών χαρακτηριστικών, γεγονός που την καθιστά μοναδική κι ανεπανάληπτη. Προκύπτει όμως από το αμέσως προηγούμενο στάδιο, υπακούοντας στους ίδιους νόμους που ίσχυσαν και για αυτό. Σύμφωνα με τον Hegel όμως, *«η μοναδική ουσία, που η αλληλοδιαδοχή των σταδίων της συγκροτεί την ιστορία, είναι το αιώνιο, αυτό-ανεπισσόμενο, οικουμενικό Πνεύμα, και η εσωτερική σύγκρουση των στοιχείων του συγκεκριμενοποιείται, για παράδειγμα, σε θρησκευτικές συγκρούσεις ή πολέμους εθνικών*

κρατών, δηλαδή ενσαρκώσεις της αυτοπραγματοποιούμενης Ιδέας, πράγμα που για να γίνει αντιληπτό απαιτεί μια υπεραισθητή ενόραση». Ο Feuerbach απέρριψε κάτι τέτοιο ως έκφραση μυστικισμού πάνω στον οποίο δεν μπορεί να θεμελιωθεί γνώση, άποψη με την οποία ο Μαρξ συμφώνησε. Αν ο κόσμος ήταν μεταφυσική ουσία αυτού του τύπου, τότε δε θα ήταν δυνατόν να εξεταστεί η συμπεριφορά του με τη μόνη αξιόπιστη μέθοδο, δηλαδή την **εμπειρική παρατήρηση**. Μία τέτοιου είδους θεωρία, δεν θα μπορούσε να επαληθευτεί με κάποια επιστημονική μέθοδο. Ο υλισμός, η πεποίθηση ότι η σκέψη αντανακλά τον κόσμο και δεν τον δημιουργεί, βρίσκεται στη βάση της αντίληψης του Μαρξ για την ιστορία. (Berlin 1995, Callinicos 2004).

«Η πρόιμη εκπαίδευσή του και το φυσικό ένστικτό του τον προσανατόλιζαν στον εμπειρισμό· και όσοι τρόποι σκέψης ανήκουν σε τούτη την προοπτική είναι μερικές φορές ορατοί κάτω από τη μεταφυσική δομή όπου κατά το μεγαλύτερο μέρος τους αποκρύπτονται. Αυτό γίνεται εμφανέστερο στο πάθος του να ξεσκεπάσει τον ανορθολογισμό και τους μύθους υπό οποιαδήποτε μορφή και αμφίεση· συχνά στην επιχειρηματολογία του χρησιμοποιεί τις μεθόδους και τα παραδείγματα του υλισμού του 18^{ου} αιώνα· όμως η μορφή έκφρασης και οι προς απόδειξη θέσεις είναι παντελώς Εγγελιανές: η ανοδική πορεία της ανθρωπότητας, που με το μόχθο της μετασχηματίζεται, και η εξωτερική φύση με την οποία σχετίζεται οργανικά, διαμέσου της υπαγωγής όλων των μερών της σε ορθολογικό έλεγχο. Μυήθηκε στη νέα άποψη όταν ήταν νέος, και για πολλά χρόνια, παρά τη σφοδρή αντιπαλότητά του με την ιδεαλιστική μεταφυσική, παρέμεινε ένας πεπεισμένος, σταθερός και φλογερός οπαδός του σπουδαίου φιλοσόφου». (Berlin 1995)

Ο Hegel επίσης θεώρησε ότι **η ανάπτυξη της κοινωνίας δεν αποτελεί ευθύγραμμη πρόοδο**, αντίθετα δηλαδή με τις θεωρήσεις των διαφωτιστών και των ουτοπικών σοσιαλιστών όπως ο Saint Simon, αλλά αποτελεί το αποτέλεσμα **συνεχούς έντασης μεταξύ αντιθέτων δυνάμεων**. Η ένταση αποτελεί την εγγύηση της ακατάπαυστης κίνησης προς τα μπρος. Η πρόοδος είναι ασυνεχής, γιατί όταν αυτή η ένταση φτάσει σε κρίσιμο σημείο, προκαλεί «κατακλυσμό» και η ποσοτική αύξηση της έντασης μετατρέπεται σε ποιοτική. Η ορμή της σύγκρουσης μετασχηματίζει το μέσο όπου λαμβάνει χώρα.

Όσον αφορά όμως στις δυνάμεις που συγκρούονται μεταξύ τους κοινωνικά, ο Μαρξ ακολούθησε τους γάλλους σοσιαλιστές, όπως τον Saint Simon και Fourier, υποστηρίζοντας ότι οι δυνάμεις αυτές είναι κοινωνικοοικονομικές. Σύμφωνα με το Saint Simon **η ανατομία**

της κοινωνίας των πολιτών πρέπει να αναζητηθεί στην πολιτική οικονομία. Η σύγκρουση είναι μεταξύ οικονομικά καθορισμένων τάξεων. Ο άνθρωπος δρα, είτε συνειδητά είτε ασυνείδητα, σύμφωνα με τις οικονομικές σχέσεις τις οποίες έχει με τα άλλα μέλη της κοινωνίας. Η πιο πειστική από όλες τις ανάγκες του ανθρώπου είναι η ανάγκη για επιβίωση.

Κεντρική θέση στο σύστημα του Μαρξ καταλαμβάνει η έννοια της εργασίας. «*Η εργασία, λένε οι οικονομολόγοι, είναι η πηγή κάθε πλούτου. Και είναι πραγματικά τέτοια – πλάι στη Φύση, που της δίνει το υλικό που το μετατρέπει σε πλούτο. Αλλά είναι επίσης άπειρα περισσότερο απ' αυτό. Είναι ο πρωταρχικός βασικός όρος κάθε ανθρώπινης ζωής και αυτό σε τέτοιο βαθμό που από μια άποψη πρέπει να πούμε: η εργασία δημιούργησε τον ίδιο τον άνθρωπο*». (Ενγκελς 1876)

Η κλασική πολιτική οικονομία μέσω των βασικών εκπροσώπων της, του Adam Smith και του David Ricardo, έθεσε τα θεμέλια της εργασιακής θεωρίας της αξίας του Μαρξ. **Όπου οι οικονομολόγοι είδαν μια σχέση των πραγμάτων**, η ανταλλαγή ενός προϊόντος με κάποιο άλλο, **ο Μαρξ είδε μια σχέση των ανθρώπων**. «*Η ανταλλαγή των προϊόντων εκφράζει το δεσμό από τον οποίο οι μεμονωμένοι παραγωγοί είναι δεσμευμένοι μέσω της αγοράς. Τα χρήματα δηλώνουν ότι αυτός ο δεσμός γίνεται όλο και πιο στενός, αχώριστα δεσμευτικός για την ολόκληρη οικονομική ζωή των μεμονωμένων παραγωγών σε ένα σύνολο. Το κεφάλαιο δηλώνει μια περαιτέρω ανάπτυξη αυτού του δεσμού: η εργατική δύναμη του ανθρώπου γίνεται εμπόρευμα. Ο μισθωτός εργάτης πωλεί την εργατική δύναμη στον ιδιοκτήτη του εδάφους, των εργοστασίων και των εργαλείων της εργασίας. Ο εργάτης χρησιμοποιεί το ένα μέρος της ημέρας εργασίας για να καλύψει τα έξοδα της συντήρησης αυτού και της οικογένειάς του (μισθός εργασίας), ενώ το άλλο μέρος της ημέρας ο εργαζόμενος κοπιάζει χωρίς ανταμοιβή, που δημιουργεί την **υπεραξία** για τον καπιταλιστή, την πηγή κέρδους, την πηγή του πλούτου της τάξης των καπιταλιστών*». (Λένιν 1913)

Σε αυτό το νέο σύστημα καταπίεσης και εκμετάλλευσης των εργαζομένων διαμαρτυρήθηκαν έντονα τα διάφορα σοσιαλιστικά κινήματα. Ο Μαρξ υιοθέτησε, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, την έννοια των κοινωνικοοικονομικών δυνάμεων που συγκρούονται μεταξύ τους από τους ουτοπικούς σοσιαλιστές. Όσον αφορά όμως στη θεωρία του για το προλεταριάτο και την **επανάσταση του προλεταριάτου** ενάντια στην άρχουσα τάξη, υιοθέτησε **στοιχεία από τους κομμουνιστές επαναστάτες**.

Όσον αφορά, τέλος, στην έννοια της ανάπτυξης ο Μαρξ προσπάθησε να συνδυάσει στοιχεία και από τις δύο αντίθετες θέσεις που εξέφραζαν ο Saint Simon και ο Fourier. Ο Saint Simon πίστευε στην επαναστατική επίδραση που θα είχαν στην κοινωνία οι νέες παραγωγικές δυνατότητες που παρείχε η τεχνολογική ανάπτυξη, ενώ αντίθετα ο Fourier πίστευε ότι η αχαλίνωτη ορμή προς παραγωγή κατέστρεφε τις ανθρώπινες σχέσεις και μετέτρεπε τους ανθρώπους σε εμπορεύματα. Ο Μαρξ αποδεχόμενος και τις δύο θέσεις θεωρούσε ότι **η ανθρωπότητα προοδεύει «δια πυρός και σιδήρου»** προς μια κοινωνία όπου η αδιάκοπη παραγωγικότητα θα συνδυαζόταν με κοινωνικό έλεγχο, ώστε οι άνθρωποι να απαλλαγούν από την καταπίεση, την σπατάλη και τον ατομικισμό. (Berlin 1995)

3.2 Άνθρωπος και Φύση

Η μαρξιστική αντίληψη για τον άνθρωπο είναι υλιστική, δεν έχει δηλαδή ως αφετηρία το πνεύμα, αλλά την υλική πραγματικότητα μέσα στην οποία αναπτύχθηκε το ανθρώπινο είδος. Ο άνθρωπος ανήκει στο ζωικό βασίλειο, αλλά διαφέρει από τα υπόλοιπα είδη. Όπως αναφέρουν ο Μαρξ και ο Ένγκελς στη «Γερμανική Ιδεολογία», **«η πρώτη ιστορική πράξη, αυτών των ατόμων, με την οποία ξεχωρίζουν από τα ζώα, δεν είναι ότι σκέπτονται, αλλά ότι αρχίζουν να παράγουν τα μέσα της ύπαρξής τους».** (Μπιτσάκης 2005)

*«Η εργασία», βέβαια, «απαιτεί κάποια ανατομικά και νευροφυσιολογικά πλεονεκτήματα, και αναδραστικά γίνεται παράγων για την ανάπτυξη της νόησης».*⁶¹ Αλλά η ανάπτυξη της νόησης οδηγεί στη σχετική αυτονομισή της από την πραγματικότητα και αντίστοιχα στην ικανότητά της «να τη δημιουργεί». *«Μια αράχνη εκτελεί λειτουργίες που μοιάζουν με τις λειτουργίες του υφαντή, και η μέλισσα ξεπερνά με τη δομή των κέρινων κυψελίδων της την ικανότητα πολλών αρχιτεκτόνων. Αλλά αυτό που διακρίνει καταρχήν τον πιο κακό αρχιτέκτονα από την πιο έμπειρη μέλισσα, είναι ότι κατασκευάζει την κυψελίδα στο κεφάλι του, προτού την κατασκευάσει στην κυψέλη. Το αποτέλεσμα στο οποίο καταλήγει η εργασία προϋπάρχει ιδεατά στη φαντασία του εργαζομένου».* (Μπιτσάκης 2005, Marx 1867)

Είναι πολύ σημαντικό όμως, ότι ο Μαρξ και ο Ένγκελς **αναγνωρίζουν το γεγονός ότι ο άνθρωπος, αντίθετα με τα ζώα, υιοθετεί μια κυριαρχική στάση απέναντι στη φύση.** *«Το ζώο απλώς χρησιμοποιεί την εξωτερική Φύση και την μεταβάλλει μόνο με την παρουσία του.*

⁶¹ Engels. *Η Διαλεκτική της Φύσης*.

Με τις αλλαγές που της δημιουργεί ο άνθρωπος, την κάνει να υπηρετήσει τους σκοπούς του, την εξουσιάζει. Σ' αυτό βρίσκεται η τελευταία ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στον άνθρωπο και στα υπόλοιπα ζώα, και τη διαφορά αυτή τη χρωστά για άλλη μια φορά στην εργασία». (Ενγκελς 1876) Αναγνωρίζουν επίσης, ότι **μέσα από την εργασία του ο άνθρωπος επεμβαίνει και αλλοιώνει τη φύση σε μη αντιστρέψιμο βαθμό** και ότι δε λαμβάνει υπόψη του τις μακροχρόνιες και αλληλεπιδραστικές συνέπειες των πράξεών του, με αποτέλεσμα η φύση να έρχεται η στιγμή που θα εκδικηθεί.

«*Στη Φύση τίποτα δεν συντελείται μεμονωμένα. Το κάθε πράγμα επηρεάζει κάθε άλλο κι αντίστροφα, και οι επιστήμονές μας εμποδίζονται να βλέπουν καθαρά και τα πιο απλά πράγματα, γιατί τις περισσότερες φορές ξεχνούν αυτή την ολόπλευρη κίνηση και την καθολική αλληλεπίδραση.* (Ενγκελς 1876)

... Ας μην κολακευόμαστε ωστόσο πάρα πολύ για τις ανθρώπινες νίκες μας πάνω στη Φύση. Η Φύση μας εκδικείται για καθεμιά τους. Κάθε νίκη έχει βέβαια κατά κύριο λόγο τις συνέπειες στις οποίες υπολογίσαμε, αλλά σε συνέχεια έχει εντελώς διαφορετικά, απρόοπτα αποτελέσματα, που πολύ συχνά εκμηδενίζουν τις πρώτες τους συνέπειες. ... Έτσι, τα γεγονότα μας θυμίζουν σε κάθε βήμα, πως δεν κυριαρχούμε καθόλου πάνω στη Φύση όπως ένας κατακτητής πάνω σ' έναν ξένο λαό, όπως κάποιος που θα στεκόταν έξω από τη Φύση, αλλά πως **ανήκουμε στη Φύση με τη σάρκα, το αίμα, και το μυαλό μας, πως είμαστε μέσα της και πως όλη μας η εξουσία βρίσκεται στο πλεονέκτημα που έχουμε σχετικά μ' όλα τ' άλλα όντα, να γνωρίζουμε τους νόμους της και να μπορούμε να τους εφαρμόζουμε ορθά.**

Πάντως τηρούν μια αισιόδοξη στάση θεωρώντας ότι **ο άνθρωπος θα αρχίσει να αναγνωρίζει τις μακροπρόθεσμες συνέπειες των πράξεών του**, σε αυτό θα παίζει σημαντικό ρόλο και η πρόοδος των φυσικών επιστημών, και θα πράττει ορθότερα. Θεωρούν ότι ο άνθρωπος θα συνειδητοποιήσει την ενότητά του με τη φύση δίνοντας έτσι τέλος στο διαχωρισμό πνεύματος και ύλης, ανθρώπου και φύσης.

«*Και πράγματι, κάθε μέρα που περνά μαθαίνουμε να κατανοούμε ορθότερα αυτούς τους νόμους και να αναγνωρίζουμε τις λιγότερο ή περισσότερο μακρινές συνέπειες των επεμβάσεων μας στην πατροπαράδοτη πορεία της Φύσης. Ύστερα προπαντός από τις τεράστιες προόδους των φυσικών επιστημών αυτό τον αιώνα, μπορούμε όλο και πιο πολύ να γνωρίζουμε, άρα και να*

ελέγχουμε και τις μακρινές φυσικές συνέπειες τουλάχιστον των πιο συνηθισμένων πράξεών μας στον τομέα της παραγωγής. (Ενγκελς 1876)

Απλά όσο πιο πολύ γίνεται αυτό, τόσο πιο πολύ όχι μονάχα θα νιώσουν αλλά θα μάθουν ξανά οι άνθρωποι πως **είναι ένα με τη Φύση**, και τόσο πιο πολύ θα γίνεται αδύνατη η παράλογη και αφύσικη ιδέα για μια αντίθεση ανάμεσα στο πνεύμα και την ύλη, τον άνθρωπο και τη Φύση, την ψυχή και το σώμα, ιδέα που απλώθηκε στην Ευρώπη ύστερα από την παρακμή της κλασικής αρχαιότητας και που διαμορφώθηκε στην πιο υψηλή μορφή της με το χριστιανισμό».

Όσον αφορά λοιπόν στη σχέση ανθρώπου και φύσης, ο Μαρξ **πιστεύει στην ενότητα ανθρώπου και φύσης, στην αλληλεξάρτησή τους**, άποψη που την εξέφρασε ξεκάθαρα και στην ενότητα σχετικά με την αποξενωμένη εργασία στα «Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα».

«Με την υλική έννοια ο άνθρωπος ζει μόνο από τα φυσικά προϊόντα, είτε με τη μορφή της τροφής, της θέρμανσης, της ενδυμασίας, της κατοικίας κτλ. Η καθολικότητα του ανθρώπου εκδηλώνεται στην πράξη στην καθολικότητα που καθιστά ολόκληρη τη **φύση ανόργανο σώμα του** 1) σαν άμεσο μέσο ζωής και 2) σαν την ύλη, το αντικείμενο και το εργαλείο της ζωτικής του δραστηριότητας. Η φύση είναι το ανόργανο σώμα του ανθρώπου, δηλαδή η φύση στο βαθμό που δεν είναι ανθρώπινο σώμα. Ο άνθρωπος ζει από τη φύση, δηλαδή η φύση είναι το σώμα του, και πρέπει να διατηρήσει ένα συνεχή διάλογο μαζί της αν θέλει να μην πεθάνει. Λέγοντας ότι η φυσική και πνευματική ζωή του ανθρώπου συνδέεται με τη φύση εννοούμε ότι η φύση συνδέεται με τον εαυτό της, γιατί ο άνθρωπος είναι μέρος της Φύσης». (Marx 1844)

Σύμφωνα λοιπόν με το Μαρξ η φύση είναι το αντικείμενο της δραστηριότητας του ανθρώπου, ο χώρος μέσα στον οποίο με την εργασία του αναπαράγει τους υλικούς όρους της ζωής του, ικανοποιεί ανάγκες και δημιουργεί καινούργιες.

Στην αποξενωμένη εργασία όμως, το αντικείμενο που παράγει η εργασία αντιστρατεύεται την εργασία σαν κάτι το ανεξάρτητο, το ξένο και εχθρικό προς τον παραγωγό. Η εργασία παύει να εκφράζει τον εργάτη, μετατρέπεται σε καταναγκασμό.

«Ο εργάτης δεν μπορεί να δημιουργήσει τίποτα χωρίς τη φύση, χωρίς τον αισθητό εξωτερικό κόσμο. Είναι η ύλη στην οποία η εργασία του πραγματώνεται, στην οποία είναι δραστήριος, και από την οποία, και μέσω της οποίας, παράγει. (Marx 1844)

Αλλά όπως η φύση παρέχει στην εργασία τα μέσα της ζωής, με την έννοια ότι η εργασία δεν μπορεί να ζήσει χωρίς αντικείμενα πάνω στα οποία να ασκηθεί, παρέχει επίσης και τα μέσα της ζωής με την στενότερη έννοια, ήτοι τα μέσα της φυσικής επιβίωσης του εργάτη.

Όσο περισσότερο ιδιοποιείται ο εργάτης τον εξωτερικό κόσμο, την αισθητή φύση, μέσω της εργασίας του, τόσο περισσότερο αποστραφίζει τον εαυτό του από τα μέσα της ζωής, από δύο απόψεις: πρώτα, ο αισθητός εξωτερικός κόσμος γίνεται όλο και λιγότερο ένα αντικείμενο που ανήκει στην εργασία του, ένα μέσο ζωής της εργασίας του, και δεύτερο, γίνεται όλο και λιγότερο μέσο ζωής με την άμεση έννοια, ένα μέσο για τη φυσική επιβίωση του εργάτη.»

Η έννοια της αποξένωσης του εργάτη είναι βασική. Ο Μαρξ θεωρεί ότι «Ο εργάτης γίνεται φτωχότερος όσο αυξάνει ο πλούτος που παράγει ...Όσο αυξάνεται η αξία του κόσμου των πραγμάτων τόσο ευθέως ανάλογα προχωρά η απαξίωση του κόσμου των ανθρώπων. Η εργασία δεν παράγει μόνο εμπορεύματα αλλά παράγει τον εαυτό της και τον εργάτη ως εμπόρευμα». Έτσι, «το αντικείμενο που παράγεται από την εργασία αντιμετωπίζεται ως κάτι ξένο, ως μια δύναμη ανεξάρτητη από τον παραγωγό». (Marx 1844) Ο εργάτης, συνεπώς, ούτε ελέγχει τη μοίρα του προϊόντος που παράγει ούτε έχει κάποιο όφελος από αυτό. Εξάλλου, από τη στιγμή που η εργασία είναι υποχρεωτική δεν προσφέρει ουσιαστική ικανοποίηση. (Τσακίρης)

Ο άνθρωπος όμως αποξενώνεται και από τον άνθρωπο καθώς όλες οι ανθρώπινες σχέσεις στον καπιταλισμό τείνουν να αναχθούν σε λειτουργίες της αγοράς, παρόλο που το σύνολο των οικονομικών σχέσεων αποτελούν κοινωνικές σχέσεις. «Η αποξενωμένη δηλαδή εργασία αποξενώνει τη φύση, από τον άνθρωπο, τον άνθρωπο από τον εαυτό του, αλλά και τον άνθρωπο από το είδος του...Τα ζώα παράγουν σύμφωνα με τα πρότυπα και τις ανάγκες του είδους στο οποίο ανήκουν, ενώ ο άνθρωπος είναι ικανός να παράγει σύμφωνα με τα πρότυπα κάθε είδους και να επιβάλλει σε κάθε αντικείμενο το φυσικό του πρότυπο».

3.3 Ανάλυση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου ανάπτυξης

«**Το Κεφάλαιο**», αποτέλεσε έργο ζωής για τον ίδιο τον Μαρξ· συνέλαβε την ιδέα για τη συγγραφή ενός τέτοιου βιβλίου από τη δεκαετία του 1840, ενώ ο πρώτος τόμος του Κεφαλαίου εκδόθηκε τελικά το 1867. Όπως ο ίδιος ο Μαρξ έλεγε, ήθελε «**ν' ανακαλύψει τους οικονομικούς νόμους κίνησης της σύγχρονης κοινωνίας**». Σύμφωνα με το Berlin (1995), «*το αποτέλεσμα, ειδικά εάν ο πρώτος τόμος συνδυαστεί με τους μεταθανάτια εκδοθέντες τόμους, ήταν ένα πρωτότυπο κράμα οικονομικής θεωρίας, ιστορίας, κοινωνιολογίας και προπαγάνδας που δεν ταίριαζε σε καμιά από τις αποδεκτές κατηγορίες*». Πάντως τόσο το Κομμουνιστικό Μανιφέστο όσο και τα πρωιμότερα οικονομικά συγγράμματα του Μαρξ προοιωνίζουν τη γενική θέση που παρουσιάζεται στο Κεφάλαιο. (Berlin 1995, Callinicos 2004).

Η γενική θέση ολόκληρου του έργου βασίζεται σε **τρεις θεμελιακές υποθέσεις**. Πρώτον, «*η πολιτική οικονομία εξηγεί ποιος κατέχει, ποια αγαθά ή υπηρεσίες ή κοινωνική θέση και γιατί*». Άρα, δεύτερον, «*δεν πρόκειται για επιστήμη που αναφέρεται σε άψυχα αντικείμενα – εμπορεύματα – αλλά αφορά πρόσωπα και δραστηριότητές τους, ερμηνευόμενα σύμφωνα με όσους κανόνες διέπουν την καπιταλιστική οικονομία της αγοράς και όχι με ψευδο-αντικειμενικούς νόμους πέραν των ανθρώπινων δυνάμεων όπως εκείνους της προσφοράς και της ζήτησης, που κυβερνούν τον κόσμο των φυσικών αντικειμένων – αντικειμένων που συμπεριφέρονται σαν να ήταν ανεξάρτητα από τη ζωή των ανθρώπων, οι οποίοι αντικρίζουν αυτήν την διαδικασία ως μέρος της αιώνιας, φυσικής τάξης, μπροστά στην οποία οφείλουν να υποκλιθούν αφού αδυνατούν να την αλλάξουν*». Τρίτον, «*ο αποφασιστικός παράγοντας στην κοινωνική συμπεριφορά των μοντέρνων καιρών είναι η εκβιομηχάνιση*». Σύμφωνα με το Μαρξ λόγω της ανάπτυξης των τεχνικών μέσων παραγωγής γίνεται πλέον ανέφικτη η κατασκευή τους από μεμονωμένους ανθρώπους για δική τους χρήση, οπότε γεννιέται ο **καταμερισμός εργασίας**. Ορισμένα άτομα αποκτούν αποκλειστικό έλεγχο αυτών των μέσων και μισθώνουν την εργασία άλλων. Με αυτόν τον τρόπο, τα άτομα που πωλούν την εργασία τους μετατρέπονται σε ισάριθμα εμπορεύματα της οικονομικής αγοράς και η εργατική τους δύναμη αποκτά καθορισμένη τιμή. Έτσι προκύπτει μια κοινωνική τάξη η οποία παράγει περισσότερο πλούτο από ότι καταναλώνει. Αυτό το υπόλοιπο το ιδιοποιούνται άλλοι άνθρωποι λόγω της κοινωνικής τους θέσης ως κατόχων των **μέσων παραγωγής** (μηχανικού εξοπλισμού, φυσικού πλούτου, μέσων μεταφοράς, οικονομικής πίστης) χωρίς τα οποία οι εργάτες δεν μπορούν να δημιουργήσουν. (Berlin 1995)

Πάντως πρέπει να σημειωθεί σε αυτό το σημείο ότι, ο Μαρξ ως **απώτερο στόχο** δεν είχε την ανάλυση του οικονομικού συστήματος και της δομής της κοινωνίας της εποχής του, αλλά αναγνωρίζοντας τις συνέπειες του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, θέλησε να συνεισφέρει με το έργο του και την ενεργό δράση του στην αλλαγή και στη **μετάβαση** σε ένα άλλο καλύτερο στάδιο, **στο στάδιο μιας δίκαιης και αταξικής κοινωνίας**. Αναγνώριζε βέβαια ότι η αλλαγή προϋπόθετε τη σοβαρή ανάλυση και μελέτη της υφιστάμενης κατάστασης καθώς και του παρελθόντος. Ο Μαρξ υπήρξε ένας επαναστάτης και από τη στιγμή που κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η καθίδρυση του κομμουνισμού θα επιτυγχανόταν μονάχα με την άνοδο του προλεταριάτου στην εξουσία, αφιερώθηκε ολοκληρωτικά στην οργάνωση και στην πειθάρχησή του προκειμένου να εκπληρώσει το καθήκον του⁶².

Ο Μαρξ αναγνωρίζει ότι πάντα υπήρχαν **ταξικές διαφορές και συνεπώς συγκρούσεις**. Η ενότητα του «Μανιφέστου του Κομμουνιστικού Κόμματος»⁶³ «Αστοί και Προλετάριοι» ξεκινά με τη φράση «*Η ιστορία όλων των προηγούμενων κοινωνιών είναι η ιστορία ταξικών αγώνων*». Συγκεκριμένα αναφέρει ότι σε όλες τις περιόδους της ιστορίας η ανθρωπότητα διαιρέθηκε σε εκμεταλλευτές και εκμεταλλευόμενους, αφέντες και δούλους, πατρίκιους και πληβείους, οπότε και στις μέρες του σε καπιταλιστές και προλετάριους. Περιγράφει στη συνέχεια πώς το πελώριο κύμα ανακαλύψεων⁶⁴ και εφευρέσεων **μετασχημάτισε το οικονομικό σύστημα της σύγχρονης κοινωνίας** (οι συντεχνίες παραχώρησαν τη θέση τους στην τοπική βιοτεχνία, κι αυτή με τη σειρά της στις μεγάλες βιομηχανικές επιχειρήσεις) καθώς και δημιούργησε ένα νέο πεδίο δράσης για την ανερχόμενη αστική τάξη. **Κάθε στάδιο αυτής της οικονομικής και κοινωνικής εξέλιξης συνοδεύτηκε από ανάλογες πολιτικές⁶⁵ και πολιτισμικές⁶⁶ αλλαγές**. Ο Μαρξ ανέλυσε σε βάθος όλες τις πτυχές αυτού του νέου

⁶² «Το καθήκον της προετοιμασίας των εργατών για την επανάσταση ήταν γι' αυτόν επιστημονικό καθήκον, τρέχουσα απασχόληση, κάτι το οποίο έπρεπε να επιτελεστεί όσο το δυνατό σταθερότερα και αποτελεσματικά κι όχι τρόπος προσωπικής αυτοέκφρασης». (Berlin 1995)

⁶³ Το 1847, το λονδρέζικο κέντρο της Κομμουνιστικής Λίγκας ανέθεσε στον Μαρξ και τον Engels τη σύνθεση επίσημης έκθεσης που θα κατέγραφε τις πεποιθήσεις και τους σκοπούς τους, οπότε ο Μαρξ άδραξε την ευκαιρία προκειμένου να παρουσιάσει σαφή σύνοψη του νέου δόγματος το οποίο πρόσφατα είχε ξεκαθαρίσει στο μυαλό του. Την παρέδωσε στις αρχές του 1848 και δημοσιεύτηκε λίγες εβδομάδες πριν από την έκρηξη της παρισινής επανάστασης υπό τον τίτλο «Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος». Σύμφωνα με το Isaiah Berlin «η επήρειά του στις επόμενες γενιές δεν έχει αντίστοιχο πλην της θρησκευτικής ιστορίας. Ακόμη και αν ο συγγραφέας του δεν έγραφε τίποτα άλλο θα είχε εξασφαλίσει αιώνια φήμη». (Berlin 1995)

⁶⁴ Ανακάλυψη της Αμερικής, περίπλους της Αφρικής, νέες αγορές στις Ανατολικές Ινδίες και Κίνα. (Ενγκελς και Μαρξ 1847-1848)

⁶⁵ «Η αστική τάξη από τότε που δημιουργήθηκε η μεγάλη βιομηχανία και η παγκόσμια αγορά, κατέκτησε τελικά την αποκλειστική πολιτική εξουσία στο σύγχρονο αντιπροσωπευτικό κράτος». (Ενγκελς και Μαρξ 1847-1848)

⁶⁶ «Κατέστρεψε όλες τις φεουδαρχικές, πατριαρχικές και ειδυλλιακές σχέσεις». (Ενγκελς και Μαρξ 1847-1848)

οικονομικού συστήματος, του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής και τα διάφορα φαινόμενα που το συνόδευσαν. (Ενγκελς και Μαρξ 1847-1848, Berlin 1995)

Καταρχήν αναγνώρισε όλες τις συνέπειες του φαινομένου που αποκαλούμε σήμερα ως φαινόμενο της **παγκοσμιοποίησης**. Πώς ο καπιταλισμός επιβάλλει, τόσο εντός των συνόρων ενός κράτους αλλά και εκτός των συνόρων του, ένα καθολικό πρότυπο οικονομικής οργάνωσης, το οποίο όμως επεκτείνεται και στους υπόλοιπους τομείς, κοινωνικό, πολιτικό, πολιτισμικό τομέα. Δεν υπάρχουν πλέον σύνορα για την παγκόσμια αγορά που δημιουργείται.

Διαπίστωσε τη **δημιουργία των μεγάλων αστικών κέντρων και την εξάρτηση του αγροτικού πληθυσμού από τον αστικό πληθυσμό**. Περιέγραψε πώς τα καπιταλιστικά κράτη «τραβούν» και τους υπόλοιπους στην πορεία που αυτά έχουν χαράξει, και πώς οι «πολιτισμένες» χώρες αναγκάζουν με αυτόν τον τρόπο σε εξάρτηση τις «βάρβαρες» και «μισοβάρβαρες» χώρες. Στα παραπάνω συνεργός είναι η **τεχνολογική ανάπτυξη**.

«Η ανάγκη να μεγαλώνει ολοένα την πώληση των προϊόντων της κυνηγά την αστική τάξη πάνω σ' όλη τη γήινη σφαίρα. ... Με την εκμετάλλευση της παγκόσμιας αγοράς, η αστική τάξη διαμόρφωσε κοσμοπολίτικα την παραγωγή και την κατανάλωση όλων των χωρών ... αφαίρεσε το εθνικό έδαφος κάτω από τα πόδια της βιομηχανίας. Εκμηδενίστηκαν ... οι παμπάλαιες εθνικές βιομηχανίες. Εκτοπίζονται από νέες βιομηχανίες που η εισαγωγή τους γίνεται ζωτικό ζήτημα για όλα τα πολιτισμένα έθνη, από βιομηχανίες που δεν επεξεργάζονται πια ντόπιες πρώτες ύλες, αλλά πρώτες ύλες που βρίσκονται στις πιο απομακρυσμένες ζώνες και που τα προϊόντα τους δεν καταναλώνονται μονάχα στην ίδια τη χώρα, αλλά ταυτόχρονα σε όλα τα μέρη τον κόσμο. (Ενγκελς και Μαρξ 1847-1848)

Στη θέση των παλιών αναγκών, που ικανοποιούνταν από τα εθνικά προϊόντα, μπαίνουν καινούργιες ανάγκες που για να ικανοποιηθούν απαιτούν προϊόντα των πιο απομακρυσμένων χωρών και κλιμάτων. Στη θέση της παλιάς τοπικής και εθνικής αυτάρκειας και αποκλειστικότητας, μπαίνει μια ολόπλευρη συναλλαγή, μια ολόπλευρη αλληλεξάρτηση των εθνών. Κι αυτό που γίνεται στην υλική παραγωγή γίνεται και στην πνευματική παραγωγή. Τα πνευματικά προϊόντα των μεμονωμένων εθνών γίνονται κοινό χτήμα.

Η εθνική μονομέρεια και ο εθνικός περιορισμός γίνονται όλο και πιο αδύνατα και από τις πολλές εθνικές και τοπικές φιλολογίες διαμορφώνεται μια παγκόσμια φιλολογία. Με τη γρήγορη

βελτίωση όλων των εργαλείων παραγωγής, με την απεριόριστη διευκόλυνση των επικοινωνιών, η αστική τάξη τραβάει στον πολιτισμό όλα, ακόμα και τα πιο βάρβαρα έθνη. Οι φτηνές τιμές των εμπορευμάτων της είναι το βαρύ πυροβολικό που γκρεμίζει όλα τα σινικά τείχη, και που αναγκάζει να συνθηκολογήσει ακόμα και το πιο σκληροτράχηλο μίσος των βαρβάρων ενάντια στους ξένους. Αναγκάζει όλα τα έθνη να δεχτούν τον αστικό τρόπο παραγωγής, αν δεν θέλουν να χαθούν. Τα αναγκάζει να εισαγάγουν στη χώρα τους το λεγόμενο πολιτισμό, δηλαδή να γίνουν αστοί. Με μια λέξη, **δημιουργεί έναν κόσμο κατ' εικόνα της.**

Η αστική τάξη υπέταξε την ύπαιθρο στην κυριαρχία της πόλης. Δημιούργησε τεράστιες πόλεις, αύξησε σε μεγάλο βαθμό τον αριθμό του αστικού πληθυσμού σε σύγκριση με τον αγροτικό και απέσπασε έτσι ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού από την ηλιθιότητα της αγροτικής ζωής. Όπως εξάρτησε την ύπαιθρο από την πόλη, έτσι εξάρτησε τις βάρβαρες και τις μισοβάρβαρες χώρες από τις πολιτισμένες, τους αγροτικούς λαούς από τους αστικούς λαούς, την Ανατολή από τη Δύση».

Ο Μαρξ στο Κεφάλαιο αναφέρεται στα «Χρονικά του Holinshed», όπου ο Harrison γράφει για τη **βίαιη καταστροφή των αγροτικών κοινοτήτων** από τον αναπτυσσόμενο καπιταλισμό. «Τα σπίτια των χωρικών και οι καλύβες των εργατών γκρεμίστηκαν βίαια ή καταδικάστηκαν να πέσουν σε ερείπια. Αν θελήσει κανείς να συγκρίνει τα παλαιά κτηματολόγια κάθε ιπποτικής αγροικίας, θα δει ότι αναρίθμητα σπίτια εξαφανίστηκαν μαζί με τους μικροκαλλιεργητές που τα κατοικούσαν, ότι η ύπαιθρος διατρέφει πολύ λιγότερους ανθρώπους, ότι πολλές πόλεις καταστράφηκαν, ενώ ορισμένες νέες πλουτίζουν. Θα είχα πολλά να πω για τις πόλεις και τα χωριά που καταστράφηκαν για να γίνουν βοσκότοποι για πρόβατα, και όπου δεν βλέπει πια κανείς τίποτα όρθιο, εκτός από τους πύργους των χωροδεσποτών.» (Marx 1867)

Επίσης αναγνώρισε πώς η **συσσώρευση των μέσων παραγωγής και της ιδιοκτησίας** σε λίγα χέρια οδήγησε και στον **πολιτικό συγκεντρωτισμό**. Τα οικονομικά συμφέροντα υπαγορεύουν και τους πολιτικούς θεσμούς.

«Η αστική τάξη όλο και περισσότερο καταργεί τον κατακερματισμό των μέσων παραγωγής, της ιδιοκτησίας και του πληθυσμού. Συσσώρευσε τον πληθυσμό, συγκεντροποίησε τα μέσα παραγωγής και συκέντρωσε την ιδιοκτησία σε λιγοστά χέρια. Η αναγκαία συνέπεια ήταν ο πολιτικός συγκεντρωτισμός. Ανεξάρτητες επαρχίες με διαφορετικά συμφέροντα, νόμους, κυβερνήσεις και δασμούς, και που συνδέονταν μεταξύ τους σχεδόν μονάχα με σχέσεις

συμμαχίας, συσπειρώθηκαν σε ένα έθνος, μία κυβέρνηση, ένα νόμο, ένα εθνικό ταξικό συμφέρον, μια τελωνειακή ζώνη. Η αστική τάξη μέσα στη μόλις εκατόχρονη ταξική κυριαρχία της δημιούργησε παραγωγικές δυνάμεις πιο μαζικές και πιο κολοσσιαίες από ό,τι όλες μαζί οι περασμένες γενιές». (Ενγκελς και Μαρξ 1847-1848)

Ως βασική αρχή του νέου οικονομικού συστήματος θεωρεί τον **ανταγωνισμό**. Ο ανταγωνισμός σε συνδυασμό πάντα με την επιθυμία αύξησης του κέρδους ωθεί στο **φαινόμενο συγχώνευσης μικρότερων εταιριών** και στο **σηματισμό λίγων μεγάλων εταιριών που ουσιαστικά αυτές ελέγχουν την αγορά**. Ο Μαρξ όμως θεωρεί ότι αυτό το φαινόμενο τελικά θα οδηγήσει και στον παραμερισμό του καπιταλιστή. (Berlin 1995)

«Ο ακατάπαυστος ανταγωνισμός μεταξύ μεμονωμένων καπιταλιστών, οι οποίοι επιδιώκουν ν' αυξήσουν την ποσότητα της υπεραξίας, και κατ' επέκταση η αναγκαιότητα της μείωσης του κόστους παραγωγής και της ανεύρεσης νέων αγορών, οδηγούν σε όλο και σπουδαιότερες συγχωνεύσεις αντίπαλων εταιριών, δηλαδή σε συνεχή διαδικασία συγκερασμού, μέχρις ότου απομείνουν οι ισχυρότερες και ευρύτερες ομάδες. Όλες οι άλλες θ' αναχθούν σε μια κατάσταση εξάρτησης ή μισοεξάρτησης, στη νέα συγκεντροποιημένη βιομηχανική ιεραρχία στην οποία κατισχύει η συγκέντρωση του παραγωγικού και διανεμητικού μηχανισμού που μεγεθύνεται και θα συνεχίσει να μεγεθύνεται με όλο και ταχύτερους ρυθμούς». (Ενγκελς και Μαρξ 1847-1848)

Επιπλέον, ως βασικό σύμπτωμα του καπιταλισμού αναγνωρίζει τις συνεχείς **οικονομικές κρίσεις** λόγω υπερπαραγωγής και αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο ξεπερνιούνται αυτές οι κρίσεις. Τις οικονομικές κρίσεις πάντως τις θεωρεί σημάδι της επερχόμενης χρεοκοπίας και συντριβής του καπιταλισμού, διότι η άνοδός του είναι συνυφασμένη με την άνοδο του εργατικού κινήματος. Οι οικονομικές κρίσεις δημιουργούν τις κατάλληλες συνθήκες για την έναρξη της επανάστασης των εργατών. (Berlin 1995)

«Αρκεί ν' αναφέρουμε τις εμπορικές κρίσεις που με την περιοδική τους επανάληψη όλο και πιο απειλητικά αμφισβητούν την υπόσταση ολόκληρης της αστικής κοινωνίας. Στις εμπορικές κρίσεις καταστρέφεται τακτικά ένα μεγάλο μέρος όχι μονάχα των έτοιμων προϊόντων, αλλά ακόμα και των παραγωγικών δυνάμεων που ήδη είχαν δημιουργηθεί. (Ενγκελς και Μαρξ 1847-1848)

... Πώς ξεπερνά η αστική τάξη τις κρίσεις; από τη μια μεριά **καταστρέφοντας αναγκαστικά μάζες από παραγωγικές δυνάμεις**. Από την άλλη, **κατακτώντας καινούργιες αγορές και εκμεταλλεζόμενη πιο βαθιά τις παλιές**. Πώς, λοιπόν; Προετοιμάζοντας πιο ολόπλευρες και πιο τεράστιες κρίσεις και ελαττώνοντας τα μέσα για να προλαβαίνει τις κρίσεις.

Αναπόσπαστο μέρος του συστήματος αποτελεί ο **εργάτης** γιατί **μέσα από την εργασία του δημιουργείται το κεφάλαιο**. Όπως κάθε εμπόρευμα έτσι και ο **εργάτης είναι εκτεθειμένος σε όλες τις διακυμάνσεις της αγοράς**.

«Στο βαθμό που αναπτύσσεται η αστική τάξη, δηλαδή το κεφάλαιο, στον ίδιο βαθμό αναπτύσσεται και το προλεταριάτο, η τάξη των σύγχρονων εργατών που ζουν μονάχα τόσο, όσο βρίσκουν δουλειά, και που βρίσκουν τόσο δουλειά, όσο η δουλειά τους αυξάνει το κεφάλαιο. Αυτοί οι εργάτες που είναι αναγκασμένοι να πουλιούνται κομματάκι-κομματάκι, είναι ένα εμπόρευμα όπως κάθε άλλο εμπορικό είδος, και γι' αυτό είναι εκτεθειμένοι σ' όλες τις εναλλαγές τον συναγωνισμού, σε όλες τις διακυμάνσεις της αγοράς». (Ενγκελς και Μαρξ 1847-1848)

Ο Μαρξ πάντως δε στάθηκε μόνο στο θέμα της απόσπασης των παραγωγών από τα μέσα της παραγωγής και της εξάρτησής τους από τους κατέχοντες τα μέσα παραγωγής αλλά διερεύνησε γενικότερα τις **ριζικές αλλαγές** που επέφερε το νέο οικονομικό σύστημα **στις παραδοσιακές κοινωνικές σχέσεις**. Τις νέες σχέσεις που δημιούργησε ο βιομηχανικός καπιταλισμός και η «επιστημονική» τεχνολογική εποχή τις αντιπαρέβαλε με τις σχέσεις στην πραγματικότητα των «καθυστερημένων» λαών. (Μπιτσάκης 2005)

«Η συνεργασία, όπως τη συναντάμε στις απαρχές του ανθρώπινου πολιτισμού, στους κυνηγετικούς λαούς, στη γεωργία των Ινδιάνων κλπ., στηρίζεται στη κοινή ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και στο γεγονός ότι κάθε άτομο προσκολλάται ακόμα στη φυλή του ή στην κοινότητα τόσο ισχυρά, όσο μια μέλισσα στο σμήνος της. Τα δύο αυτά χαρακτηριστικά τη διακρίνουν από την καπιταλιστική παραγωγή». (Marx 1867)

Ο Μαρξ κάθε άλλο παρά καθυστερημένες θεώρησε τις κοινωνίες πριν από τον καπιταλισμό. Χαρακτηριστικά αυτών των κοινωνιών αποτελούσε η κοινωνική συνοχή, η κοινή κατοχή του εδάφους, η ποικιλία στην απασχόληση άρα και στην ανάπτυξη δεξιοτήτων. Σε αυτά τα χαρακτηριστικά το καπιταλιστικό πρότυπο αντιπαρέβαλλε τη στενή εξειδίκευση, τη μηχανική

εργασία, την εξατομικευμένη ζωή, τόσο στο εργοστάσιο, όσο και στην πόλη, την αποκοπή του εργάτη από τα μέσα παραγωγής, τη φύση και τους ομοίους του. Αναφερόμενος στις κοινότητες των Ινδιάνων έγραφε: «Οι μικρές ινδιάνικες κοινότητες είναι θεμελιωμένες στην κοινή κατοχή του εδάφους, στην άμεση ενότητα της γεωργίας και των επαγγελμάτων. Η μεγαλύτερη μάζα του προϊόντος προοριζόταν για την κατανάλωση και δεν μετατρεπόταν σε εμπόρευμα». (Μπιτσάκης 2005)

Με βάση την εργασιακή θεωρία της αξίας, ο Μαρξ απεκάλυψε το μηχανισμό **εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης από το βιομηχανικό καπιταλισμό.**

«Όλες οι μέθοδοι για τον πολλαπλασιασμό των δυνάμεων της συλλογικής εργασίας εκτελούνται σε βάρος του ατομικού εργάτη. Όλα τα μέσα για την ανάπτυξη της παραγωγής μετασχηματίζονται σε μέσον επιβολής και εκμετάλλευσης του παραγωγού: τον μετατρέπουν σε ακρωτηριασμένο, αποσπασματικό άνθρωπο, ή σε εξάρτημα κάποιας μηχανής, του αντιπαρατάσσουν σαν εχθρικές δυνάμεις τις επιστημονικές δυνάμεις της παραγωγής. αντικαθιστούν την ελκυστική εργασία με την αναγκαστική εργασία. ... Το μέσον εργασίας, που έχει μετατραπεί σε αυτόματο, υψώνεται μπροστά στον εργάτη κατά τη διάρκεια της ίδιας της εργασίας με τη μορφή κεφαλαίου, νεκρής εργασίας, η οποία εξουσιάζει και εξαντλεί τη δύναμή του». (Marx 1867)

Το πρόβλημα που προκάλεσε η τεχνολογικά αναπτυγμένη βιομηχανική παραγωγή δεν περιορίστηκε μόνο στην **ιδιοποίηση της υπεραξίας** από τον κάτοχο των μέσων παραγωγής, στην εκμετάλλευση του εργάτη, αλλά αφορούσε ταυτόχρονα και στον **εξουθενωτικό χαρακτήρα της μονότονης εξειδικευμένης εργασίας**. Οι ανθρώπινες επιπτώσεις της βιομηχανικής παραγωγής, όπως η αθλιότητα της ζωής της εργατικής τάξης, απασχόλησαν τόσο το νεαρό Μαρξ, όσο και τον «ώριμο» Μαρξ του Κεφαλαίου. Μιλώντας για την κατάσταση του βιομηχανικού προλεταριάτου, ο Μαρξ έθετε το ερώτημα: «Είχε λοιπόν άδικο ο Φουριέ να αποκαλεί τα εργοστάσια, κάτεργα;» (Μπιτσάκης 2005)

«Με την επέκταση των μηχανών και με τον καταμερισμό της εργασίας, η δουλειά των προλετάρων έχασε κάθε ανεξάρτητο χαρακτήρα, και μαζί κάθε θέλητρο για τον εργάτη. Ο εργάτης γίνεται ένα απλό εξάρτημα της μηχανής απ' το οποίο ζητούν μονάχα τον πιο απλό, τον πιο μονότονο χειρισμό, αυτόν που μπορεί να μαθευτεί πιο εύκολα. Γι' αυτό, τα έξοδα που στοιχίζει ο εργάτης περιορίζονται σχεδόν μονάχα στα μέσα ύπαρξης που χρειάζεται για τη

συντήρησή του και για τη διαιώνιση του γένους του. Η τιμή όμως ενός εμπορεύματος, επομένως και της εργασίας, είναι ίση με το κόστος της παραγωγής. Στο βαθμό επομένως που αυξάνει η αποκρουστικότητα της δουλειάς, πέφτει και ο μισθός. Ακόμα περισσότερο, στο βαθμό που αυξάνουν οι μηχανικές εγκαταστάσεις και ο καταμερισμός της εργασίας, στον ίδιο βαθμό αυξάνει και η μάζα της εργασίας, είτε με την αύξηση των ωρών εργασίας, είτε με την αύξηση της εργασίας που ζητούν απ' αυτόν σε ένα δοσμένο χρονικό διάστημα, είτε με την επιτάχυνση της κίνησης των μηχανών κλπ. Η σύγχρονη βιομηχανία μετέτρεψε το μικρό εργαστήριο του πατριαρχικού μάστορα στο μεγάλο εργοστάσιο του βιομήχανου καπιταλιστή.» (Ένγκελς και Μαρξ 1847-1848)

«Ο δουλοπάροικος στην εποχή της φεουδαρχίας κατάφερε ν' ανέβει με τη δουλειά του και να γίνει μέλος της κοινότητας, όπως και ο μικροαστός κατάφερε να γίνει αστός κάτω από το ζυγό του φεουδαρχικού απολυταρχισμού. Αντίθετα, ο σύγχρονος εργάτης, αντί ν' ανυψώνεται με την πρόοδο της βιομηχανίας, βυθίζεται όλο και πιο χαμηλά, πιο κάτω ακόμα κι από τις συνθήκες ζωής της ίδιας του της τάξης. Ο εργάτης πέφτει στην αθλιότητα και η μαζική αθλιότητα αυξάνει ακόμα πιο γρήγορα από τον πληθυσμό και τον πλούτο».

Ο Μαρξ όμως δεν περιορίστηκε στο να εξετάσει τις αρνητικές επιπτώσεις της νέας μορφής ανάπτυξης που συνοδεύτηκε από μοναδικές τεχνολογικές εξελίξεις, στον εργάτη και στις παραδοσιακές κοινωνικές σχέσεις, αλλά μελέτησε και τις **επιπτώσεις της ανθρώπινης επέμβασης στο φυσικό περιβάλλον**, με αφορμή τις αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν στο γεωργικό τρόπο παραγωγής προκειμένου να αυξηθούν οι αποδόσεις. (Μπιτσάκης 2005)

«Στη γεωργία, όπως και στο εργοστάσιο, ο κεφαλαιοκρατικός μετασχηματισμός της παραγωγής γίνεται το μαρτυρολόγιο του παραγωγού. ... Κάθε πρόοδος στην κεφαλαιοκρατική γεωργία είναι πρόοδος όχι μόνο στην τέχνη της εκμετάλλευσης του παραγωγού, αλλά και στην τέχνη απογύμνωσης του εδάφους. Κάθε πρόοδος στην τέχνη της αύξησης της πρόσκαιρης γονιμότητας είναι **πρόοδος προς την καταστροφή των μόνιμων πηγών της γονιμότητας**. ... Έτσι, η κεφαλαιοκρατική παραγωγή δεν αναπτύσσει την τεχνική παρά μόνο με την ταυτόχρονη εξάντληση των δύο πηγών, απ' όπου προέρχεται κάθε πλούτος: της γης και του εργάτη». (Μαρξ 1867)

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, ο **Μαρξ συνέλαβε τον αντιφατικό χαρακτήρα της προόδου**. Κάθε πρόοδος στην τέχνη της παραγωγής, σύμφωνα με το Μαρξ, καταστρέφει τις

δύο πηγές του πλούτου, τη φύση και τον άνθρωπο. Αλλά δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι για τον Μαρξ η λύση ήταν η επιστροφή σε κάποια ειδυλλιακή πρωτόγονη κατάσταση. Η λύση ήταν η ανατροπή των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής και η δημιουργία της κομμουνιστικής κοινωνίας, της κοινωνίας των «ελεύθερα συνεταιρισμένων παραγωγών». (Μπιτσάκης 2005)

Θέλοντας να συνοψίσει κανείς το επαναστατικό δόγμα του Μαρξ θα μπορούσε να παραθέσει ένα γράμμα του το 1852 όπου ο Μαρξ δήλωνε με προσοχή: «Ό,τι νεότερο έκανα ήταν πως απέδειξα α) ότι η ύπαρξη των τάξεων συνδέεται μόνο με ιδιαίτερη, ιστορική φάση στην ανάπτυξη της παραγωγής β) ότι ο ταξικός αγώνας οδηγεί κατ' ανάγκη στη δικτατορία του προλεταριάτου γ) ότι η δικτατορία καθαυτή συνιστά μόνο τη μετάβαση στην **κατάργηση όλων των τάξεων και σε αταξική κοινωνία**». (Berlin 1995)

Ο Μαρξ παραδέχεται ότι η επανάσταση θα διαφέρει σε διαφορετικές καταστάσεις, αλλά τα **πρώτα μέτρα** της που θα πρέπει να εφαρμοστούν παντού πρέπει να είναι η εθνικοποίηση της γης, των μεταφορών, του χρηματοπιστωτικού συστήματος, η κατάργηση των κληρονομικών δικαιωμάτων, η αύξηση της φορολογίας, η εντατικοποίηση της παραγωγής, η απάλειψη των διαχωρισμών μεταξύ πόλης και υπαίθρου, η καθιέρωση υποχρεωτικής εργασίας και ελεύθερης εκπαίδευσης για όλους.

«Για τις πιο προχωρημένες χώρες θα μπορούν να μπου σε εφαρμογή, σχεδόν παντού, τα παρακάτω μέτρα:

- *Απαλλοτρίωση της γαιοκτησίας και χρησιμοποίηση της γαιοπροσόδου, για να αντιμετωπιστούν οι κρατικές δαπάνες.*
- *Γερή προοδευτική φορολογία.*
- *Κατάργηση του κληρονομικού δικαίου.*
- *Κατάσχεση της περιουσίας όλων των φυγάδων και των στασιαστών.*
- *Συγκέντρωση της πίστης στα χέρια του κράτους, μέσω μιας εθνικής τράπεζας, που τα κεφάλαιά της θα ανήκουν στο κράτος και που θα έχει το αποκλειστικό μονοπώλιο.*
- *Συγκέντρωση στα χέρια του κράτους όλων των μέσων μεταφοράς.*
- *Αύξηση του αριθμού των εθνικών εργοστασίων και των εργαλείων παραγωγής. Εκχέρσωση και βελτίωση των γαιών, σύμφωνα μ' ένα γενικό σχέδιο.*
- *Τση υποχρεωτική δουλειά για όλους. Οργάνωση βιομηχανικών στρατών, ιδιαίτερα για τη γεωργία.*

- *Συνδυασμός της γεωργίας και της βιομηχανίας. Μέτρα που τείνουν στο να εξαφανίσουν βαθμιαία τη διαφορά ανάμεσα στην πόλη και την ύπαιθρο.*
- *Δημόσια και δωρεάν εκπαίδευση για όλα τα παιδιά. Κατάργηση της δουλειάς των παιδιών στα εργοστάσια με τη σημερινή της μορφή. Συνδυασμός της εκπαίδευσης με την υλική παραγωγή κλπ. κλπ.» (Ενγκελς και Μαρξ 1847-1848)*

Όσον αφορά στην **κατάργηση της ιδιοκτησίας**, χαρακτηριστικά αναφέρει «*μας κατηγορείτε, λοιπόν, γιατί θέλουμε να καταργήσουμε μια ιδιοκτησία που προϋποθέτει σαν απαραίτητο όρο την έλλειψη ιδιοκτησίας για την τεράστια πλειοψηφία της κοινωνίας*».

Με την κυριαρχία του προλεταριάτου τόσο οι αντιθέσεις μεταξύ των μελών της κοινωνίας όσο και οι αντιθέσεις μεταξύ των εθνών θα εξαφανιστούν στο βαθμό «*που θα καταργείται η εκμετάλλευση του ενός ατόμου από το άλλο, θα καταργείται και η εκμετάλλευση του ενός έθνους από το άλλο*».

Σε αυτό το σημείο θα είχε ενδιαφέρον να σταθεί κανείς περισσότερο στο πώς εννοούσε ο Μαρξ την **έννοια της δικαιοσύνης**. Ο Μαρξ τόσο στο Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος όσο και στα πιο όψιμα γραπτά του αναφέρεται στην πρώτη φάση της επανάστασης, όπου το κράτος θα είναι «*η επαναστατική δικτατορία του προλεταριάτου*»⁶⁷. Μόλις όμως η «*άρτια ανάπτυξη του ατόμου*» δημιουργήσει μια κοινωνία όπου «*οι πηγές του συνεργατικού πλούτου θα ρέουν εν αφθονία*», θα πραγματοποιηθεί και ο στόχος του κομμουνισμού, δηλαδή η μετάβαση σε μία κοινωνία χωρίς τάξεις. Σύμφωνα με τη διατύπωση στην «*Κριτική του προγράμματος της Γκότα*» (1875), **τα υλικά αγαθά** που πλέον θα παράγονται σύμφωνα με τις κοινωνικές και όχι τις ατομικές απαιτήσεις, **δε θα διανέμονται ισότιμα, αλλά ορθολογικά**. Ο Μαρξ θεωρούσε ότι οι ωφελμιστικές αντιλήψεις έδιναν στη δικαιοσύνη την έννοια της ποσοτικής ισότητας, αλλά για αυτόν η δίκαιη κατανομή σήμαινε άνιση κατανομή. «*Εφόσον οι ικανότητες και οι ανάγκες των ανθρώπων είναι άνισες έπεται ότι και η αμοιβή τους, για να είναι δίκαιη, πρέπει, να κατανέμεται με βάση το αξίωμα από τον καθένα ανάλογα με τις ικανότητές του, στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του*». Μόνο τότε θα άρχιζε η ανθρώπινη ιστορία με την πραγματική σημασία του όρου. (Berlin 1995)

⁶⁷ Ο Engels, όταν του ζητήθηκε να ορίσει τη «δικτατορία του προλεταριάτου», υπέδειξε την Κομμούνια του 1871 ως την εγγύτερη δυνατή πραγμάτωση αυτής της αντίληψης.

Όσον αφορά στις **επαναστατικές τακτικές** ο Μαρξ υποστήριξε ότι **η διαλεκτική κίνηση της ιστορίας δεν επιτρέπει άλματα**, συνεπώς έπρεπε να υπάρξει συνεργασία αστικής και εργατικής τάξης γιατί η αστική τάξη πασχίζοντας για τη δική της χειραφέτηση, προωθούσε τη γενική υπόθεση, και συγχρόνως ήταν καλύτερα οργανωμένη πολιτικά και οικονομικά, και πιο ικανή να κυβερνήσει από τις αμόρφωτες, διασκορπισμένες, κακοοργανωμένες μάζες της εργατικής τάξης. Επομένως, οι εργάτες έπρεπε να συνάψουν συμμαχία με τα μελλοντικά θύματά τους της μεσαίας και μικρομεσαίας τάξης, και στη συνέχεια, αφού νικήσουν, να επιβάλλουν την εξουσία τους δυνάμει της αριθμητικής και οικονομικής ισχύος τους.

Η **άποψή του** για τις επαναστατικές τακτικές καθώς και για την ευφυΐα ή την αξιοπιστία των μαζών και των ηγετών τους **άλλαξε ριζικά μετά την αποτυχία της Επανάστασης του 1848** και επί γερμανικού εδάφους. Πλέον θεώρησε ότι το **πρώτο καθήκον του επαναστάτη ηγέτη είναι να καλλιεργήσει στις μάζες τη συνείδηση του πεπρωμένου και του καθήκοντός τους**. Αυτό ίσως να αποδειχθεί ιδιαίτερα παρατεταμένη και κοπιώδης διαδικασία, είναι όμως αναγκαία. Και επίσης αναγνώρισε ότι η συμφωνία με την αστική τάξη θα αντιστρατευόταν τα συμφέροντα των εργατών εφόσον δεν διέθεταν την ίδια ισχύ. Συνεπώς **οι ηγέτες οφείλουν να καλούν σε δράση μόνο αν είναι ώριμη η κατάσταση**, άρα η διαδικασία ίσως να διαρκούσε περισσότερο από όσο είχε αρχικά φανταστεί.

3.4 Κριτική στο έργο του Μαρξ

Ο Berlin στην κριτική του για το Κεφάλαιο αναφέρει: «Η δημοσίευση του Κεφαλαίου πρόσφερε επιτέλους συγκεκριμένο πνευματικό θεμέλιο για τον διεθνή σοσιαλισμό αντί της σκόρπιας μάζας ασαφών και αλληλοσυγκρουόμενων ιδεών». Η **αλληλεξάρτηση ιστορικών, οικονομικών και πολιτικών θέσεων που πρέσβευαν ο Μαρξ και ο Ένγκελς φανερώθηκε στο μνημειώδες αυτό μάρφωμα**. Ο Μαρξ **διέγινωσε πράγματα που άλλοι δεν είχαν δει**: τη συγκεντροποίηση του ελέγχου των οικονομικών πόρων σε μία μειονότητα ανθρώπων, την ασυμβατότητα των κεφαλαιοκρατικών μεθόδων παραγωγής και των παλαιότερων μεθόδων, και τις κοινωνικοπολιτικές επιπτώσεις αυτού του γεγονότος. Τις επιπτώσεις της εκβιομηχάνισης και της επιστήμης και τις ταχύτατες και ριζικές αλλαγές στον τρόπο ζωής εξαιτίας όλων αυτών. Επίσης πολύ σημαντικό ήταν ότι αναγνώρισε την παγκοσμιότητα αυτών των αλλαγών μέσα από την εξάπλωση της αγοράς και την επιβολή των κανόνων της και στους άλλους λαούς. (Berlin 1995)

Όσον αφορά στην επιρροή του Κεφαλαίου: «*Η συμβολική του σημασία ξεπέρασε οτιδήποτε γράφτηκε μετά την εποχή των ευαγγελίων. Λατρεύτηκε και μισήθηκε εξίσου φανατικά από εκατομμύρια τα οποία δεν διάβασαν ποτέ μια γραμμή του, ή διάβασαν χωρίς να καταλάβουν το, κατά διαστήματα, σκοτεινό και στρυφνό ύφος του. Στο όνομά του έγιναν επαναστάσεις (και γίνονται). Αντεπαναστάσεις έστρεψαν την προσοχή τους (ακόμη και τώρα) στην απαγόρευσή του, θεωρώντας το σαν το πιο ισχυρό και ύπουλο όπλο του εχθρού τους. Καθιδρύθηκε νέα κοινωνική τάξη που επαγγέλλεται τις αρχές του και βλέπει σ' αυτό την τελική κι αδιαμφισβήτητη έκφραση του πιστεύω της. Δημιούργησε στρατιές ερμηνευτών και σοφιστών που η ακαταμάχητη δουλειά τους το έθαψε κάτω από βουνό ερμηνευτικών σχολίων αυξάνοντας έτσι την επιρροή του ιερού κειμένου καθαυτό.*

Ο Berlin θεωρεί ότι η **επίδραση** του έργου του Μαρξ ήταν και είναι **επαναστατική**. Όμως οι βασικές αρχές του έπεσαν κατά την εφαρμογή τους θύμα είτε υπερβολών, είτε υπεραπλουστεύσεων με αποτέλεσμα να παρανοηθεί το νόημά τους και να πραγματοποιηθούν «*πολλά σφάλματα (για να μην χρησιμοποιήσω άλλη λέξη)*» τόσο στη θεωρία όσο και στην πράξη.

Ο Μαρξ **δε στάθηκε στην επικρατούσα τότε αντίληψη των αστών ιδεολόγων** που θεώρησαν τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής ως το ανώτατο και τελικό στάδιο ανάπτυξης, δεδομένου ότι πίστευαν ότι μέσα από την ορθολογική οργάνωση της οικονομίας και της κοινωνίας με σύμμαχο την τεχνολογική πρόοδο, θα εξαλείφονταν τελικά οι κοινωνικές αντιθέσεις, η φτώχεια, και θα δημιουργούνταν ένα κράτος δικαίου, ισότητας, ελευθερίας και «καθολικής ευδαιμονίας». Αντίθετα αναλύοντας τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής και τις σχέσεις που αυτός ενέχει, αποκάλυψε τις αντιθέσεις του, αποδεικνύοντας ότι δεν πρόκειται για το τελευταίο στάδιο της ιστορίας του ανθρώπου. Υποστήριξε την ανατροπή των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής και πρότεινε έναν νέο τρόπο, το σοσιαλιστικό πρότυπο παραγωγής. (Μπιτσάκης 2005)

Ο Μαρξ πάντως δεν ήταν ο πρώτος που ασχολήθηκε με την **αθέατη πλευρά της νέας πραγματικότητας**, την δραματική πραγματικότητα των λαϊκών στρωμάτων. Μελέτησε για αυτό το λόγο έναν μεγάλο όγκο κειμένων που αφορούσαν στην εξέλιξη της κοινωνικής πραγματικότητας μέσα από την εξέλιξη του καπιταλιστικού συστήματος. Οπότε κατέγραψε την καταστροφή των αγροτικών πληθυσμών, τη γέννηση μιας νέας τάξης, που δεν διέθετε άλλο εμπόρευμα από την εργατική της δύναμη. Και παρακολούθησε τις εξεγέρσεις και

επαναστάσεις των νέων «πληβείων», που πολλές φορές επεχείρησαν να θεμελιώσουν μια νέα πολιτεία, την πολιτεία της ισότητας και της ελευθερίας. Αναγνώρισε το γεγονός ότι **η αξίωση για ισότητα** δεν περιοριζόταν τώρα πια στα πολιτικά δικαιώματα, αλλά **επεκτεινόταν και στις κοινωνικές συνθήκες των ατόμων**. «*Τώρα πια δεν πρόκειται απλά για την κατάργηση των ταξικών προνομίων, αλλά για την κατάργηση των ίδιων των τάξεων*».⁶⁸ Ήταν πολύ σημαντική η προσπάθειά του να αναδείξει μέσα από την αντιπαραβολή με παραδοσιακές κοινότητες τις **κοινωνικές σχέσεις** οι οποίες με τα νέα δεδομένα **είχαν χαθεί**, τις σχέσεις συνεργασίας, αλληλεγγύης που είχαν αντικατασταθεί από σχέσεις ανταγωνισμού και απομόνωσης.

Υπάρχει πάντως ένα ζήτημα που σχετίζεται άμεσα με τη σχέση ανάπτυξης και περιβάλλοντος, για το οποίο υπάρχουν αντικρουόμενες απόψεις όσον αφορά στη στάση του Μαρξ. Το ζήτημα αυτό, αφορά στην **στάση του Μαρξ απέναντι στην τεχνολογική ανάπτυξη**.

Σύμφωνα με την **μία άποψη ο Μαρξ δε στάθηκε «έκθαμπος»** μπροστά στην καταπληκτική ανάπτυξη των γραμμάτων, των τεχνών και των επιστημών. Αντίθετα ήταν διορατικός. Αναγνώρισε ότι η υπεραιοδοξία λόγω των επιτευγμάτων της επιστήμης και της τεχνικής οδήγησε σε μία **κυριαρχική στάση απέναντι στη φύση** γεγονός που **θα έχει φοβερές συνέπειες στο μέλλον**. Σύμφωνα με το Μαρξ, δεν είναι ο άνθρωπος που κυριάρχησε, αλλά η μανία και η λογική του κέρδους. Και η «φύση» εκδικήθηκε. Η παραπάνω άποψη ενισχύεται από τη μελέτη του Μαρξ για τις αλλαγές στη γεωργία που επέφερε ο καπιταλισμός, ο οποίος επέβαλε τις μεγάλες, μηχανοποιημένες μονοκαλλιέργειες, τη μονότονη εποχιακή εργασία, που έδιωξε το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού από την ύπαιθρο και που εξαντλεί συστηματικά τα εδάφη για χάρη του άμεσου κέρδους. Φυσικά δεν υποστήριξε μια επιστροφή στις παλαιές μεθόδους και αναγνώρισε τη σημασία της τεχνολογίας.

«Απέφυγε, τόσο τις αφελείς τεχνοκρατικές ουτοπίες, όσο και τον τεχνολογικό πεσιμισμό. Ο Μαρξ μπόρεσε να συλλάβει και να ερμηνεύσει τις αντιθέσεις που γεννούσε η τεχνολογική πρόοδος. Ταυτόχρονα, να διαμορφώσει μια αισιόδοξη αντίληψη για το μέλλον». (Μπιτσάκης 2005)

---

⁶⁸ Friedrich Engels. *Anti-Duhring*

Αντίθετα με τα παραπάνω, **υπάρχει η άποψη**, ότι ο Μαρξ «μετέχει πλήρως του **καπιταλιστικού φαντασιακού**» γιατί και ο Μαρξ δεν αντιτίθεται στην κυρίαρχη ιδεολογία της εποχής του, ότι τα πάντα εξαρτώνται από την αύξηση των παραγωγικών δυνάμεων. Σύμφωνα με αυτή την άποψη **δεν γίνεται από το Μαρξ κριτική στην καπιταλιστική τεχνική**, «είτε όσον αφορά την μέθοδο παραγωγής είτε όσον αφορά τον τύπο και τη φύση των προϊόντων που παράγονται. Για αυτόν, η καπιταλιστική τεχνική και τα προϊόντα της αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της διαδικασίας της ανθρώπινης προόδου». Επιπλέον **δεν ασκεί κριτική στην οργάνωση και στην τεχνική της βιομηχανίας**. «Αυτή η οργάνωση φαίνεται για αυτόν να αποτελεί μια πραγμάτωση της ορθολογικότητας». Η **κριτική του αφορά στην χρήση** αυτής της τεχνικής και αυτής της οργάνωσης, στο γεγονός ότι επωφελείται από αυτές μόνο το κεφάλαιο και όχι η ανθρωπότητα ως σύνολο. «Δεν εντοπίζει την ανάγκη να γίνει μια εσωτερική κριτική στην τεχνική και την οργάνωση της καπιταλιστικής παραγωγής». (Καστοριάδης 1993)

«Ο Μαρξισμός παρόλο που διέθετε τα εννοιολογικά και μεθοδολογικά εφόδια για τη συστηματική μελέτη της συγκρότησης της αναπαραγωγής και της ανάπτυξης των κοινωνιών, με ολιστικό τρόπο, τελικά κατέληξε σε έναν **οικονομικό αναγωγισμό και σε μια παραμέληση της πολιτικής και πολιτιστικής σφαίρας και σε μian ειδωλολατρία της επιστήμης** ως άμεσης παραγωγικής δύναμης και της τεχνικής ως υλοποιημένης γνώσης, δυνάμεις που θα αρκούσαν, όπως πίστευαν, για την επίτευξη αναπτυξιακών αλμάτων, σε μian οικονομία κεντρικά σχεδιασμένη». Όμως με αυτόν τον τρόπο και οι μαρξιστές έθεσαν εκ νέου το πρόβλημα των οικολογικών ορίων της ανάπτυξης και το αίτημα επαναθεμελίωσης της κοινωνίας πάνω σε μian άλλη βάση. (Παπαδημητρίου 2005)

Με αφορμή και τα παραπάνω, πρέπει να αναφερθεί ότι **για πολλούς η ίδια η ιστορία** μέσα από τον τρόπο που θεμελιώθηκε και λειτούργησε το **σοσιαλιστικό καθεστώς μετά την Ρωσική Επανάσταση του 1917** **αναίρεσε τις θεωρίες του Μαρξ**. Καταρχήν αναίρεσε μέσα από την επιτυχία της τις θέσεις του Μαρξ όσον αφορά στις προϋποθέσεις για την έναρξη μias επανάστασης, δηλαδή την ωριμότητα των συνθηκών και την ωριμότητα των ίδιων των αγωνιστών. (Berlin 1995)

Πάντως ο Μαρξ είχε θεωρήσει ότι στη Ρωσία μian επανάσταση θα ήταν ανεφάρμοστη, γιατί στη Ρωσία το προλεταριάτο ήταν ακόμη αδύναμο και ασήμαντο σε σχέση με τα δυτικά κριτήρια, και οι απόστολοι του μαρξισμού αλλά και η πλειοψηφία αυτών που είχαν

υιοθετήσει την ιδέα της επανάστασης ήταν μεσοαστοί διανοούμενοι. Άλλωστε οι αναλύσεις του αφορούσαν βιομηχανικές κοινωνίες, ενώ η Ρωσία ήταν αγροτικό κράτος και «κάθε απόπειρα άμεσης εφαρμογής κάποιου δόγματος που προορίζεται για ορισμένες καταστάσεις σε άλλες είναι καταδικασμένη να οδηγήσει σε πρακτικά και θεωρητικά σφάλματα». Υπήρχαν ειδοποιά προβλήματα που παρουσίαζε η ιδιόμορφη οργάνωση των Ρώσων χωρικών σε αρχαϊκές κοινότητες, με κοινές γαίες. Οπότε ο Μαρξ θεωρούσε ότι δεν «ήταν δυνατό να εξαπατήσουμε τη διαλεκτική μ' ένα παράτολμο άλμα κι έτσι να αποφύγουμε τα φυσικά στάδια εξέλιξης ή να τα απορρίψουμε με διατάγματα». Εντυπωσιασμένος όμως, μετά την τεράστια αποδοχή που γνώρισε το Κεφάλαιο στη Ρωσία, από την ευφυΐα, τη σοβαρότητα και, κυρίως από τον φανατισμό και την αφοσίωση στο σοσιαλισμό της νέας γενιάς των Ρώσων επαναστατών, θέλησε να επανεξετάσει το όλο ζήτημα. «Αφού βυθίστηκε σε μια απέραντη μάζα στατιστικού και ιστορικού υλικού, ο Μαρξ έκανε αξιοσημειώτες δογματικές παραδοχές. Παραδέχτηκε ότι, εάν μια επανάσταση στη Ρωσία είχε σαν επακόλουθο τη συλλογική εξέγερση ολόκληρου του ευρωπαϊκού προλεταριάτου, ήταν πιθανό, ίσως και επιθυμητό, ο κομμουνισμός στη Ρωσία να μπορεί να στηριχθεί άμεσα στην ημιφεδουαλική κοινοτική ιδιοκτησία γης του χωριού όπως υφίστατο ανέκαθεν. Κάτι τέτοιο όμως δεν μπορεί να συμβεί ενόσω ο καπιταλισμός συνεχίζει να υφίσταται στις γειτονικές της χώρες, μια και αυτό θα εξαναγκάσει τη Ρωσία, για λόγους καθαρά οικονομικής αυτοάμυνας, να ακολουθήσει το δρόμο που ήδη είχαν διαβεί οι πιο αναπτυγμένες χώρες της Δύσης». (Berlin 1995)

4 Περί Ανάπτυξης και Περιβάλλοντος

Μια μελέτη της εποχής της προεδρίας του Τζίμμυ Κάρτερ στην Αμερική προέβλεπε τα εξής: «Αν οι σημερινές τάσεις συνεχιστούν, ο κόσμος το 2000 θα είναι περισσότερο πολυάνθρωπος, περισσότερο μολυσμένος, λιγότερο σταθερός οικολογικά και περισσότερο ευάλωτος στην αποδιοργάνωση από ότι είναι ο κόσμος που ζούμε σήμερα... Παρά την αύξηση στην υλική παραγωγή, οι λαοί του κόσμου θα είναι φτωχότεροι, από πάρα πολλές απόψεις, από ότι είναι σήμερα». ⁶⁹ (Παπαδημητρίου 2005)

4.1 Ανάπτυξη

Σύμφωνα με το Sachs η περίοδος μετά τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου μπορεί να θεωρηθεί ως η «εποχή της ανάπτυξης». Την θεωρεί αποτέλεσμα της κατάρρευσης, μετά τη λήξη του πολέμου, των ευρωπαϊκών αποικιοκρατικών δυνάμεων με την ταυτόχρονη άνοδο των ΗΠΑ που εκμεταλλεύτηκαν την ευκαιρία για να αποτελέσουν τους καθοδηγητές σε παγκόσμιο επίπεδο στην «αποστολή» της ανάπτυξης. (Sachs 1999)

Το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου βρήκε τις ΗΠΑ να κατέχουν ηγετική θέση στον κόσμο. Αποτελούσαν μία πρωτόγνωρη στην ιστορία «δυνατή και παραγωγική μηχανή». Για τους Αμερικάνους, όμως, αυτό δεν ήταν αρκετό. Είχαν την ανάγκη να κάνουν την ηγετική τους θέση αντιληπτή σε κάθε γωνιά του πλανήτη καθώς και να εξασφαλίσουν την συνέχειά της. Η ανάγκη αυτή τους έκανε να επινοήσουν μία παγκόσμια πολιτική καμπάνια, στο όνομα της ανάπτυξης, της οποίας η επίσημη έναρξη έγινε στις 20 Ιανουαρίου του 1949 με την επινίκιο ομιλία του άρτι εκλεγέντα πρόεδρου των ΗΠΑ, **Harry S. Truman**. Στην ομιλία του αυτή ο Harry S. Truman αναφέρθηκε για πρώτη φορά στα κράτη του Νοτίου Ημισφαιρίου με τον όρο «υποανάπτυκτα». **Με αυτή την αναφορά στον όρο «υποανάπτυκτος» ξεκινάει και η «εποχή της ανάπτυξης».** Παρόλο που δεν ήταν ο πρώτος ιστορικά που χρησιμοποίησε αυτόν το όρο, ήταν ο πρώτος που του έδωσε την απαραίτητη βαρύτητα ώστε να αποτελέσει στο μέλλον σύμβολο της αμερικάνικης πολιτικής. (Esteva 1999, Sachs 1999)

Από τότε ο όρος «ανάπτυξη» αποδιδόταν για να ορίσει μία, κατά τα άλλα, ασαφή δράση: την διαφυγή από εκείνη την κατάσταση που ο Truman ονόμασε «υποανάπτυξη». Τι και αν

⁶⁹ G. O. Barney. *The Global 2000 Report to the President: Entering the Twenty- First Century*. London 1982.

μετέπειτα πολλοί προσπάθησαν να οριοθετήσουν και να νοηματοδοτήσουν αυστηρότερα τον όρο, αυτό που κατάφεραν ήταν ακριβώς το αντίθετο. Να ενισχύσουν τόσο την χρησιμοποίηση του όρου όσο και την ασάφειά του. Κυρίως όμως, εκείνο που κατάφερε ο Truman με την χρησιμοποίηση του όρου «υποανάπτυκτος» ήταν να δημιουργήσει και τελικά να **επιβάλει την αίσθηση υποανάπτυξης στα δύο-τρίτα, σχεδόν, του πλανήτη**. Η αποδοχή του όρου από τους τελευταίους σήμαινε αυτόματα και την αποδοχή λαθών στην μέχρι τότε στρατηγική τους, κλόνιζε την εμπιστοσύνη στον πολιτισμό τους, δημιουργούσε αμφιβολίες τόσο για την ηγεσία τους όσο και για όλους τους συμμετέχοντες στο κράτος τους και τελικά ακύρωνε κάθε είδους ίδιας θέλησης για πρόοδο ή για αντίδραση, η οποία αυτόματα γινόταν υπόθεση τρίτων (των ανεπτυγμένων) και όχι των υποανάπτυκτων. (Esteva 1999)

Τι σημαίνει όμως ο όρος ανάπτυξη; Σε κοινή γλώσσα, ο όρος «ανάπτυξη» περιγράφει την διαδικασία με την οποία οι δυνατότητες ενός αντικειμένου απελευθερώνονται μέχρις ότου φτάσει στην φυσική του, πλήρη μορφή. Με αυτήν την έννοια, **ο όρος χρησιμοποιείται αρχικά, στη βιολογία για να εξηγήσει την φυσική ανάπτυξη των φυτών και των ζώων**. Στη βιολογία, ως γνωστόν, η «ανάπτυξη» υπόκειται στο γενετικό κώδικα των φυτών και των ζώων (προϋπόθεση της ανάπτυξης) καθώς και στις εξελικτικές του δυνατότητες.

Με την ίδια έννοια **ο όρος μεταφέρεται από την βιολογία στις κοινωνικές επιστήμες** το τελευταίο τέταρτο του 18^{ου} αιώνα από τον Justus Moeser⁷⁰ **για να περιγράψει την διαδικασία των κοινωνικών αλλαγών**. Από κει και πέρα ο όρος χρησιμοποιήθηκε από πολλούς κοινωνικούς επιστήμονες, μεταξύ των οποίων και ο Μαρξ, ο οποίος συνδύασε την Εγγελιανή άποψη για την ιστορία με τη Δαρβινική εξελικτική θεωρία. Σύντομα, ο όρος άρχισε να χρησιμοποιείται από τους πολιτικούς, μόνο που ο γενετικός κώδικας της βιολογίας αντικαθίσταται, ως προϋπόθεση της ανάπτυξης, από την **ιστορία** η οποία έτσι θεωρείται ως **μία διαδικασία με αναγκαίο και αναπόφευκτο προορισμό**. Οπότε η βιομηχανική μέθοδος παραγωγής και ζωής, η οποία άκμαζε εκείνη την εποχή στην Δύση και η οποία όμως σε παγκόσμιο επίπεδο δεν ήταν παρά μόνο μία από τις πολλές μεθόδους και μορφές της κοινωνικής ζωής, καθίσταται πλέον το τερματικό στάδιο της κοινωνικής εξέλιξης και ως εκ τούτου το κοινωνικό ζητούμενο.

⁷⁰ Justus Moeser (1720 - 1794). Γερμανός νομικός, πολιτευτής, λογοτέχνης, ιστορικός και κοινωνικός θεωρητικός. Συνηγορούσε υπέρ μιας φυσικής, οργανικής ανάπτυξης του κράτους στη θέση των αυταρχικών νόμων που επιβάλλονται από τους άρχοντες. (Wikipedia 2007)

Έτσι, η χρησιμοποίηση του όρου της βιολογικής ανάπτυξης των οργανισμών από τις κοινωνικές επιστήμες και την πολιτική είχε σαν αποτέλεσμα την **διαστρέβλωση της έννοιας της ιστορίας** και ταυτόχρονα τον **ορισμό του Δυτικού τρόπου κοινωνικής ζωής ως «πρότυπο»**, απαγορεύοντας ουσιαστικά στους υπόλοιπους διαφορετικούς πολιτισμούς να ορίσουν τις δικές τους μορφές πρότυπης κοινωνικής ζωής. Οπότε πλέον στο 19^ο αιώνα ο όρος «ανάπτυξη» αρχίζει να συσσωρεύει μία ποικιλία εννοιών και νοημάτων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η εγκυκλοπαίδεια που εκδίδεται το 1860 στην Γερμανία με τον τίτλο «Encyclopedia of All Systems of Teaching and Education», η οποία στην καταχώρηση της για την «ανάπτυξη» σημειώνει ότι «ο όρος χρησιμοποιείται για σχεδόν όλα όσα έχει ή γνωρίζει ο άνθρωπος».

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα λόγω της ανάπτυξης των αστικών κέντρων ο όρος **«αστική ανάπτυξη»** είναι πλέον ευρύτατα διαδεδομένος περιγράφοντας όμως τον τρόπο με τον οποίο αναμορφώθηκε το αστικό περιβάλλον, επομένως δεν αποδίδει την γενική εικόνα που συσχετίζεται σήμερα με τη λέξη ανάπτυξη. Επιπλέον, ήταν απαραίτητη μία άλλη έννοια που να μπορεί να αποδώσει το **συσχετισμό αποικιοκρατίας**, ιδρυθείσας έναν αιώνα πριν, **και ανάπτυξης**. Προκειμένου να δοθεί μια θετική σημασία στη φιλοσοφία της αποικιοκρατίας, ο αποικιοκράτης εκτός από το στόχο της οικονομικής ανάπτυξης της κατακτημένης περιοχής αναλαμβάνει ταυτόχρονα την ευθύνη για τη φροντίδα της ευημερίας των ντόπιων. Η διπλή αυτή «εντολή», η ταύτιση του επιπέδου πολιτισμού με το επίπεδο παραγωγής, συγχωνεύτηκε στην έννοια της ανάπτυξης.

Με την πάροδο των χρόνων ο όρος συνεχίζει να συσσωρεύει ποικίλες έννοιες για να φτάσει σήμερα να αποτελεί έναν ασαφή όρο ο οποίος στερείται ακριβούς νοήματος. Μάλιστα, ακόμη και η κοινά αποδεκτή αντίληψη ότι σαν όρος αποπνέει «θετική» χροιά αφού συνδέεται με έννοιες όπως «εξέλιξη», «ωρίμανση» και «πρόοδος», αμφισβητείται ενδεχομένως από τα δύο τρίτα του πλανήτη για τα οποία αποτελεί απλά μία υπενθύμιση του «ότι τι δεν είναι ανεπτυγμένα» και του ότι για να φτάσουν στην πολυπόθητη ανάπτυξη θα πρέπει να υποδουλωθούν στα όνειρα και στους πολιτισμούς των «ανεπτυγμένων» κρατών.

Ας επανέλθουμε όμως στον Truman. Ο Truman στον επινίκιο λόγο του δεν είχε φυσικά την μέριμνα να μιλήσει με ακρίβεια για την έννοια της λέξης «ανάπτυξη». Την χρησιμοποίησε κρατώντας το **επαναστατικό νόημα** που είχε αποκτήσει η λέξη από τον Μαρξ, θέλοντας να βρει κάποιο αντίδοτο στην λέξη «επανάσταση» που εκείνη την εποχή διαδιδόταν έντονα από

την Κίνα του Μάο. Αμέσως μετά όμως, αποσαφηνίσεις τόσο της έννοιας ανάπτυξη όσο κυρίως και του όρου «υποανάπτυκτος» άρχισαν να εμφανίζονται. Η ερμηνεία του όρου «υποανάπτυκτος», συνδέθηκε με όρους εμπορίου, αγοράς, με σχέσεις εξάρτησης και προστασίας, ή και με έννοιες όπως διαφθορά, έλλειψη δημοκρατίας ή επιχειρηματικότητας.

Παρόλα αυτά υπήρξε, ιδίως στην Λατινική Αμερική, και **η άλλη άποψη** σύμφωνα με την οποία οι κύριες αιτίες της «οπισθοδρόμησης» ή της «φτώχειας» σε αυτές τις χώρες ήταν η αποικιοκρατία και η προσπάθεια εκμετάλλευσης των πόρων τους από τις καπιταλιστικές χώρες-κατακτητές τους. Με άλλα λόγια άρα ισχυριζόντουσαν ότι **αιτία της «υποανάπτυξης» ήταν η ίδια η «ανάπτυξη».**

Η ίδια η συζήτηση όμως, που αναπτύχθηκε και που συνεχίζεται και σήμερα για τα αίτια της «υποανάπτυξης», καθιστά το φαινόμενο αυτό υπαρκτό. Κανένας πια δεν αμφιβάλλει για την ύπαρξη του φαινομένου αυτού, το οποίο καθίσταται έτσι γεγονός. Και κανένας πια δεν αντιλαμβάνεται ότι η λέξη «ανεπτυγμένος» είναι **ένα συγκριτικό επίθετο, η βάση σύγκρισης** του οποίου είναι μία **δυτικού τύπου, ομοιογενής και γραμμική εξέλιξη του κόσμου, η οποία όμως είναι αναπόδεικτη** μέχρι σήμερα, και για την οποία θα έπρεπε κανείς να είναι επιφυλακτικός.

4.1.1 Οι ποικίλες έννοιες της ανάπτυξης

Ο όρος «ανάπτυξη», όπως προκύπτει από τα παραπάνω, υπέφερε μια δραματική μεταμόρφωση από τον Truman. Αποδυναμώθηκε όμως ακόμα περισσότερο από τους πρώτους, μετά τον Truman, διαφημιστές του, οι οποίοι **περιόριζαν το νόημά του μόνο στην οικονομική ανάπτυξη.** Ανάπτυξη σήμαινε κυρίως **η αύξηση του κατά κεφαλήν εισοδήματος** των υποανάπτυκτων περιοχών. (Esteva 1999)

Οπότε, θα περίμενε κανείς εξαιτίας του οικονομικού αυτού προσανατολισμού, η πραγματική κοινωνική κατάσταση των «υποανάπτυκτων» κρατών να υποσκιάζεται. Στην πράξη όμως όλες οι εκθέσεις που δημοσιεύονταν (π.χ. η Έκθεση για την παγκόσμια κοινωνική κατάσταση το 1952) αναφερόντουσαν στην βελτίωση του κοινωνικού χαρακτήρα των κρατών αυτών. Θεωρούσαν όμως ότι η εξέλιξη αυτή ήταν **φυσικό επακόλουθο της οικονομικής ανάπτυξης.** Προήλθε, λοιπόν, η έκφραση **«κοινωνική ανάπτυξη»** η οποία πρωτοπαρουσιάστηκε σε τέτοιου είδους αναφορές, **ως συμπλήρωμα της έκφρασης «οικονομική ανάπτυξη».** Έτσι, παρότι αρχικά οι κοινωνικές και οι οικονομικές προεκτάσεις

του όρου ανάπτυξης εξετάζονταν ξεχωριστά, στην συνέχεια οι δύο όροι ενώθηκαν και μία καινούργια έννοια προστέθηκε: η «**ενοποίηση**». Κατά αυτόν τον τρόπο, ξεκίνησε η **αναζήτηση για μία ενιαία μέθοδο σχεδιασμού και ανάπτυξης** (International Development Strategy το 1970). Με τη μέθοδο όμως αυτή, σημαντικά προβλήματα όπως το οικολογικό, το πληθυσμιακό, τα προβλήματα φτώχειας, πείνας, ανεργίας, κοινωνικών ανισοτήτων κ.α. ήρθαν διαδοχικά στο προσκήνιο και, συνεπώς, οι ιδιαιτερότητες του κάθε πολύπλοκου προβλήματος οδήγησαν σε αμφισβήτηση της μεθόδου «ενοποίησης».

Στη συνέχεια, η έννοια της ανάπτυξης άλλαξε (Declaration of Cocoyoc το 1974) υπόβαθρο και **εστιάστηκε στον άνθρωπο** (human-centered development). Εστιάστηκε μάλιστα στις βασικές ανάγκες του ανθρώπου (πείνα, δυστυχία κ.α.) στοχεύοντας σε μία στρατηγική η οποία θα επιτύγχανε να επιφέρει ένα ελάχιστο επίπεδο συνθηκών ζωής παγκοσμίως μέχρι το τέλος του αιώνα (Conference on Employment, Income Distribution and Social Progress το 1975). Η στρατηγική αυτή **πρότεινε την απευθείας αντιμετώπιση των βασικών προβλημάτων του ανθρώπου** σε αντίθεση με τις προηγούμενες στρατηγικές οι οποίες θεωρούσαν ότι τα βασικά αυτά προβλήματα θα επιλύονταν σαν συνέπεια της ίδιας της ανάπτυξης.

Ταυτόχρονα, οι ειδικοί της Unesco, προωθούσαν την έννοια της «**ενδογενούς ανάπτυξης**» η οποία **απέρριπτε την αναγκαιότητα της καθολικής απομίμησης των μοντέλων ανάπτυξης των βιομηχανικών κρατών** και πρότεινε μία στρατηγική ανάπτυξης η οποία θα λάμβανε υπόψη τις ιδιαιτερότητες του κάθε κράτους χωριστά. Παρόλα αυτά λίγοι κατάλαβαν τότε πως η έννοια της ενδογενούς ανάπτυξης οδηγούσε ουσιαστικά την θεωρία και τις πρακτικές της ανάπτυξης σε αδιέξοδο (Conference of Unesco Experts το 1978). Αν η υποκίνηση ήταν πραγματικά ενδογενής και τα κίνητρα προέρχονταν από τις διαφορετικές κουλτούρες τότε διαλυόταν η ίδια η σύλληψη της έννοιας **ανάπτυξη η οποία βασιζόταν στην επιβολή ενός μοναδικού πολιτιστικού μοντέλου σε όλο τον κόσμο**.

Η δεκαετία του 1980 ονομάστηκε «η χαμένη δεκαετία της ανάπτυξης», γιατί επικράτησε γενικότερα ένας πεσιμισμός ως προς τα επιτεύγματα των προηγούμενων χρόνων στο όνομα της ανάπτυξης.

Στη δεκαετία του 1990 ένα **νέο ήθος ανάπτυξης παρουσιάστηκε: η «επανάπτυξη»** (redevelopment), η οποία είχε δύο ξεχωριστές κατευθυντήριες γραμμές. Για τις αναπτυγμένες

χώρες σήμαινε την ανάπτυξη ξανά όσων δεν είχαν αναπτυχθεί σωστά ή ήταν πλέον απαρχαιωμένα. Για τις υπόλοιπες, σήμαινε τον παροπλισμό όσων είχαν απομείνει από τη δεκαετία του '80, με σκοπό να δημιουργηθεί χώρος για τα «κατάλοιπα» που προέκυψαν από τις προηγούμενες περιόδους ανάπτυξης των ανεπτυγμένων χωρών (πυρηνικά απόβλητα, απαρχαιωμένα ή ρυπογόνα βιομηχανικά εργοστάσια, απούλητα ή απαγορευμένα εμπορεύματα). Οι τελευταίες, στο όνομα της **ανταγωνιστικότητας**, υποχρεώθηκαν στην αποδοχή της καταστροφής όσων είχαν «αναπτυχθεί» τα τελευταία 30 χρόνια από φόβο μην μείνουν έξω από τον αγώνα της ανάπτυξης.

Έτσι φτάνουμε στην έννοια της **«αειφόρου ανάπτυξης»**, όπως ορίστηκε από την έκθεση Brundtland⁷¹. Ως αειφόρος ανάπτυξη ορίζεται *«η ανάπτυξη η οποία καλύπτει τις ανάγκες του παρόντος, ξεκινώντας από τις ανάγκες των φτωχότερων, χωρίς να διακυβεύεται η ικανότητα των μελλοντικών γενεών να καλύψουν τις δικές τους ανάγκες»*. (W.C.E.D. 1987) Η έκθεση Brundtland προωθεί μία **πράσινη και δημοκρατική επανάπτυξη** «για το κοινό μας μέλλον», χρησιμοποιώντας τον **όρο περιβάλλον σαν «σημαία»** για τον καθορισμό μίας νέας πολιτικής ανάπτυξης. (Esteva 1999)

Συμπερασματικά, ένα βασικό πρόβλημα αποτελεί το γεγονός ότι υπάρχουν **πολλές και διαφορετικές αντιλήψεις για την έννοια της ανάπτυξης** και πώς αυτή μπορεί να επιτευχθεί. Συνήθως οι διατυπωμένες θεωρίες είναι μονοεπιστημονικές και αφορούν κυρίως στην οικονομική διάσταση της ανάπτυξης. Υπάρχει μια σύγχυση διεθνώς, σε επιστημονικό και πολιτικό επίπεδο, για την έννοια της ανάπτυξης αλλά ταυτόχρονα υπάρχει και η πλούσια εμπειρία από τις αναπτυξιακές προσπάθειες σε *«πλανητικό αλλά και υπερεθνικό, εθνικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο»*, των οποίων τις συνέπειες βιώνουν τόσο οι πολίτες των αναπτυγμένων όσο και των αναπτυσσόμενων χωρών. (Ρόκος, 2005α)

4.2 Περιβάλλον

Το ταξίδι του Neil Armstrong από την γη στη σελήνη το 1969 μας έφερε αντιμέτωπους με μία νέα μαγική εικόνα, όχι αυτή της σελήνης αλλά εκείνη της γης. Η φωτογράφιση από το διάστημα μετέδωσε μία καινούργια πραγματικότητα στον πλανήτη, μετατρέποντάς τον σε ένα αντικείμενο το οποίο *«βρίσκεται εκεί, μπροστά στα μάτια μας»*. Έτσι για πρώτη φορά

⁷¹ Η έκθεση Brundtland (1987) της Παγκόσμιας Επιτροπής για την Ανάπτυξη και το Περιβάλλον - συντάχθηκε υπό την προεδρία της τότε πρωθυπουργού της Νορβηγίας κ. Gro Harlem Brundtland - θεωρείται ο ιδεολογικός προπομπός και η βάση για την Agenda 21 και την έναρξη της εφαρμογής της αειφόρου και βιώσιμης ανάπτυξης. (Agenda 21 2007)

μπορέσαμε να μιλήσουμε για τον «**πλανήτη μας**». Η λέξη όμως «μας» υποδήλωνε ταυτόχρονα **δύο αντιφατικές έννοιες, την έννοια της συμμετοχής και την έννοια της ιδιοκτησίας**. Συνεπώς η εικόνα για τον πλανήτη μας, μετέφερε ταυτόχρονα δυο αλληλοσυγκρουόμενα μηνύματα: εκείνο της μετριοπάθειας και εκείνο της μεγαλομανίας. (Sachs 1999)

Η ίδια αντιφατικότητα χαρακτηρίζει και τον όρο «περιβάλλον» σήμερα. Ενώ στην αρχή χρησιμοποιήθηκε για την κριτική των πολιτικών ανάπτυξης που ακολουθούνταν, σήμερα αποτελεί το έμβλημα μίας νέας εποχής ανάπτυξης. Όντως, από την δεκαετία του '90 η στρατηγική της ανάπτυξης στοχεύει πλέον στην «**επιβίωση του πλανήτη**». Αφετηρία για αυτή την αλλαγή στρατηγικής αποτέλεσε η **έκθεση Brundtland** η οποία συντάχθηκε στο πλαίσιο του Παγκοσμίου Συνεδρίου για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη. Χαρακτηριστική είναι η εισαγωγική φράση της: *«Αυτή η νέα πραγματικότητα, από την οποία δεν υπάρχει καμία διαφυγή, πρέπει να αναγνωρισθεί και να διακυβερνηθεί».*

Όπως παρουσιάστηκε στην προηγούμενη ενότητα από το 1945 και μετά, το νόημα του όρου «ανάπτυξη» καθοριζόταν από τους εκάστοτε στόχους των πλούσιων κρατών. Και ο όρος «περιβάλλον» δεν αποτέλεσε εξαίρεση αυτού του κανόνα.

Για πρώτη φορά το **περιβάλλον αποτέλεσε μέρος της διεθνούς ατζέντας** το 1972. Στο συνέδριο των Ηνωμένων Εθνών για το Ανθρώπινο περιβάλλον που έγινε στη Στοκχόλμη τέθηκαν υπό συζήτηση διακρατικά θέματα όπως η μόλυνση της Βαλτικής, η όξινη βροχή κ.α. Έτσι, **ήρθε στο προσκήνιο μία νέα κατηγορία προβλημάτων, τα «παγκόσμια ζητήματα» (global issues).** Κατά συνέπεια άρχισε να προωθείται μία νέα αντίληψη σύμφωνα με την οποία ο κόσμος αποτελεί ένα σύστημα το οποίο λειτουργεί υπό την επίδραση πολλών κοινών και αλληλοσχετιζόμενων περιορισμών. Αποτελεί ένα σύστημα του οποίου η σταθερότητα εξαρτάται από την ισορροπία των συστατικών του μερών, όπως ο πληθυσμός, η τεχνολογία, οι φυσικοί πόροι, το περιβάλλον κ.α. Οπότε, η ιδέα της συνεχούς και ατέρμονους προόδου ενός, κατά τα άλλα, πεπερασμένου κόσμου άρχισε να φαντάζει πλάνη και την θέση της έπαιρνε η ιδέα ενός «**παγκόσμιου οικοσυστήματος**» (global ecosystem) το οποίο όμως **θεωρείται διαχειρίσιμο.**

Η ιδέα αυτή του παγκόσμιου οικοσυστήματος είχε ανταγωνιστές τις **βιοκεντρικές**⁷² και **ανθρωποκεντρικές**⁷³ θεωρίες περιβαλλοντικής ηθικής οι οποίες όμως ήταν ξένες προς τις αντιλήψεις της διεθνούς «ελίτ ανάπτυξης». Οι απόψεις των βιοκεντριστών, ακολουθώντας τους Thoreau, Emerson και Muir, απέδιδαν απόλυτη αξία στη φύση και απαιτούσαν την παύση της εκμετάλλευσής της, ακόμη και αν αυτή γινόταν με έναν πιο εκλεπτυσμένο και ευέλικτο τρόπο. Οι απόψεις των ανθρωποκεντριστών, όπως ο Mumford και ο Schumacher, αναγνώριζαν τα αδικήματα πάνω στη φύση ως ένα ακόμη σημάδι της υπεροχής της τεχνολογικής επέκτασης πάνω στον άνθρωπο και την ζωή του, με αποτέλεσμα να μη συμφωνούν με τους υποστηρικτές της «μηχανής ανάπτυξης».

Τελικά όμως **εκείνη που επικράτησε ήταν η ερμηνεία που μεγέθυνε τις διαχειριστικές ευθύνες του ανθρώπου, δηλαδή αυτή του παγκόσμιου οικοσυστήματος**. Πρότεινε την παγκόσμια κοινωνία ως μονάδα ανάλυσης και έθετε τον Τρίτο Κόσμο στο κέντρο του παγκοσμίου ενδιαφέροντος. Και φυσικά, παρότι η ιδέα της ανάπτυξης είχε καταρρεύσει, η νέα αυτή ερμηνεία του παγκόσμιου οικοσυστήματος υιοθετήθηκε άμεσα από εκείνους που αισθάνονταν υπεύθυνοι για την τύχη του κόσμου, δίνοντας τους, εκ νέου, ένα νέο κίνητρο για να κρατηθούν: **την επιδίωξη της σταθερότητας**.

Παρόλα αυτά, υπήρχαν ακόμα **αρκετά εμπόδια** που έπρεπε να ξεπεραστούν **μέχρι** την σύνταξη της Έκθεσης Brundtland, το 1987, η οποία διακήρυττε **την άμεση συσχέτιση μεταξύ της επιθυμίας για ανάπτυξη και του ενδιαφέροντος για το περιβάλλον**.

Το πρώτο από τα εμπόδια αυτά αποτέλεσε το γεγονός ότι, ακόμα και οι χώρες του Τρίτου Κόσμου, στο όνομα της συνεχούς προόδου και στην προσπάθειά τους **να αυξήσουν το ΑΕΠ** (Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν) **δεν δίσταζαν να στραφούν κατά της φύσης**. Η κατάσταση αυτή συνεχίστηκε μέχρι τα μέσα τις δεκαετίας του '70, όταν οι συνέπειες της πετρελαϊκής κρίσης έδειξαν στις κυβερνήσεις ότι **η συνεχής πρόοδος** δεν εξαρτάται μόνο από την δημιουργία κεφαλαίου ή από το ικανό εργατικό δυναμικό **αλλά εξαρτάται και από την μακροπρόθεσμη διαθεσιμότητα των φυσικών πόρων**. Κατά συνέπεια, κατέστη αναγκαίο ο σχεδιασμός της ανάπτυξης να συμπεριλάβει και την «αποτελεσματική διαχείριση των

⁷² Πρόκειται για μια θεωρία περιβαλλοντικής ηθικής που αντιμετωπίζει κάθε μορφή ζωής ως έχουσα αυθύπαρκτη αξία. Είναι γνωστή και ως βαθειά οικολογία. Η βαθειά οικολογία επεκτείνει την κοινότητα των ηθικών υποκειμένων και σε άλλα έμβια όντα καθώς και μη-έμβια αντικείμενα της φύσης. (Μαρούλης, Ζήκα και Κιντή 1999)

⁷³ Πρόκειται για μια θεωρία περιβαλλοντικής ηθικής που συνηγορεί υπέρ όλων όσων υπάρχουν στη γη, ζώων, φυτών ακόμη και αφύχων με γνώμονα το συμφέρον του ανθρώπου. Οτιδήποτε βλάπτει το περιβάλλον βλάπτει και τον άνθρωπο. Είναι γνωστή και ως ρηχί οικολογία. (Μαρούλης, Ζήκα και Κιντή 1999)

φυσικών πόρων». Περί αυτού, η έκθεση Brundtland ανέφερε τα εξής: «Είμαστε πια υποχρεωμένοι να ενδιαφερθούμε για τις επιδράσεις της οικολογικής πίεσης - υποβάθμιση των εδαφών, των υδροφόρων οριζόντων, της ατμόσφαιράς και των δασών - επάνω στις οικονομικές μας προοπτικές».

Ένα δεύτερο εμπόδιο που έπρεπε να ξεπεραστεί, ήταν το γεγονός ότι από την βιομηχανική επανάσταση και μετά η **πρόοδος ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την τεχνολογική πρόοδο** που επίτασσε, μονόπλευρα εκείνη την εποχή, την **εκμετάλλευση ολόένα και περισσότερων φυσικών πόρων**. Εναλλακτικοί δρόμοι τόσο ως προς τη χρήση της τεχνολογίας όσο και ως προς την ανάπτυξη την ίδια, άρχισαν να συζητιούνται μόνο μετά το 1972 (συνέδριο των Ηνωμένων Εθνών για το Ανθρώπινο περιβάλλον στην Στοκχόλμη). Στα τέλη πια της δεκαετίας του '70 είχε γίνει σαφές ότι τα «**όρια της ανάπτυξης**» δεν αποτελούσαν κάτι που εμπόδιζε την πρόοδο αλλά κάτι που έδειχνε ένα διαφορετικό δρόμο προόδου.

Ένα τελευταίο φράγμα που ξεπεράστηκε και αυτό την δεκαετία του '70 ήταν το γεγονός ότι ο **περιβαλλοντισμός θεωρούνταν επιζήμιος στην προσπάθεια μείωσης της φτώχειας**. Η απαίτηση μείωσης της φτώχειας παγκοσμίως ήταν ανέκαθεν μία από τις βασικές επιδιώξεις του κινήματος της ανάπτυξης. Αρχικά όμως η φτώχεια δεν θεωρούταν ότι συσχετιζόταν με την περιβαλλοντική υποβάθμιση αλλά εξεταζόταν μόνο ως χαρακτηριστικό της επίδρασης της βιομηχανοποίησης. Αργότερα όμως, με την συνεχιζόμενη αποψίλωση και ερημοποίηση αρκετών αναπτυσσόμενων σημείων του πλανήτη, **οι φτωχοί άρχισαν να αναγνωρίζονται ως μεσάζοντες της περιβαλλοντικής καταστροφής**. Όπως το έθεσε η έκθεση Brundtland, «η φτώχεια μειώνει την δυνατότητα των ανθρώπων να χρησιμοποιούν τους φυσικούς πόρους με έναν αειφόρο τρόπο, και έτσι εντείνει την πίεση προς το περιβάλλον. Μία αναγκαία αλλά όχι επαρκής συνθήκη για την εξάλειψη της απόλυτης φτώχειας είναι η σχετικά άμεση αύξηση του κατά κεφαλήν εισοδήματος στις χώρες του Τρίτου Κόσμου».

Με τη σταδιακή υπερπήδηση των παραπάνω βασικών εμποδίων, ο δρόμος ήταν πια ανοιχτός για το «**πάντρεμα**» των όρων «**ανάπτυξη**» και «**περιβάλλον**». «*Καμία ανάπτυξη χωρίς αειφορία και καμία αειφορία χωρίς ανάπτυξη*» ήταν η φράση που εγκαθίδρυε τον παραπάνω δεσμό.

Όμως αυτή η λύση δεν ήταν τίποτα άλλο από την επανάληψη του ήδη δοκιμασμένου «τρικ» σύμφωνα με το οποίο κάθε φορά που κάποια καταστρεπτικά αποτελέσματα της ανάπτυξης αναγνωρίζονταν, ή έννοια της ανάπτυξης «ξεχείλωνε» και άλλο, ώστε να μπορέσει να

συμπεριλάβει τόσο την «πληγή» (δηλαδή το πρόβλημα), όσο και την «θεραπεία». Το ίδιο είχε συμβεί, για παράδειγμα, και στις αρχές τις δεκαετίας του '70 όταν έγινε αντιληπτό ότι το κυνήγι της ανάπτυξης ουσιαστικά συντελούσε στην αύξηση της φτώχειας. Τότε προτάθηκε η έννοια της «δίκαιης ανάπτυξης» (equitable development) ως λύση. Με την ίδια λογική, η έκθεση Brundtland, ενσωμάτωνε το ενδιαφέρον για το περιβάλλον στην έννοια της ανάπτυξης, προβάλλοντας την «αιφόρο ανάπτυξη» ως την εννοιολογική στέγη τόσο της καταπάτησης όσο και της προστασίας του περιβάλλοντος.

4.2.1 Η έκθεση Brundtland και η αιφόρος ή βιώσιμη ανάπτυξη

Σύμφωνα με την έκθεση Brundtland ένας πιο αναλυτικός ορισμός της αιφόρου/βιώσιμης ανάπτυξης, που υποδεικνύει σε μεγαλύτερο βαθμό κάποια από τα βασικά της σημεία, είναι ο εξής: (W.C.E.D. 1987)

«Η έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης συνεπάγεται όρια – όχι απόλυτα όρια αλλά περιορισμούς – που επιβάλλονται από την σημερινή κατάσταση της τεχνολογίας και κοινωνικής οργάνωσης των περιβαλλοντικών πόρων και από την ικανότητα της βιόσφαιρας να απορροφά τις συνέπειες της ανθρώπινης δραστηριότητας. Αλλά τεχνολογία και κοινωνική οργάνωση μπορούν και οι δύο να επηρεαστούν και να βελτιωθούν ώστε να οδηγήσουν σε μια νέα εποχή οικονομικής μεγέθυνσης. Η Επιτροπή πιστεύει ότι η εκτεταμένη φτώχεια δεν είναι πλέον αναπόφευκτη. ... Ένας κόσμος στον οποίο η φτώχεια θα είναι ενδημική, πάντα θα είναι επιρρεπής σε οικολογικές και άλλες καταστροφές.

Το να καλυφθούν οι ουσιώδεις ανάγκες απαιτεί, όχι μόνον μια νέα εποχή οικονομικής μεγέθυνσης για τα έθνη στα οποία η πλειοψηφία είναι φτωχοί, αλλά και μια διαβεβαίωση ότι αυτοί οι φτωχοί θα πάρουν ένα δίκαιο μερίδιο από τους πόρους που απαιτούνται για να στηριχθεί αυτή η ανάπτυξη. Μια τέτοια ισότητα θα μπορούσε να υποστηριχθεί από πολιτικά συστήματα τα οποία εξασφαλίζουν αποτελεσματική συμμετοχή των πολιτών στη λήψη αποφάσεων και από μεγαλύτερη δημοκρατία στη διεθνή λήψη αποφάσεων.

..Η βιώσιμη ανάπτυξη μπορεί να επιτευχθεί μόνον αν το μέγεθος του πληθυσμού και της οικονομικής μεγέθυνσης είναι σε αρμονία με το μεταβαλλόμενο παραγωγικό δυναμικό των οικοσυστημάτων. Τέλος, η βιώσιμη ανάπτυξη δεν είναι μια σταθερή κατάσταση αρμονίας, αλλά μάλλον μια διαδικασία αλλαγής, στην οποία η εκμετάλλευση των πόρων, η κατεύθυνση

των επενδύσεων και η θεσμική αλλαγή είναι συνεπείς με τις μελλοντικές καθώς και με τις τωρινές ανάγκες. Δεν ισχυριζόμαστε ότι η διαδικασία είναι εύκολη. Επίπονες επιλογές πρέπει να γίνουν. Έτσι, σε τελική ανάλυση, η βιώσιμη ανάπτυξη πρέπει να στηριχθεί στην πολιτική βούληση».

Η Επιτροπή (W.C.E.D.) κάνει μια **σειρά σωστών διαπιστώσεων**, για την αύξηση των ανισοτήτων, της φτώχειας, που αφορά στην πλειοψηφία των πολιτών, της υποβάθμισης του περιβάλλοντος και της ανάγκης εξάλειψής τους. Αναφέρεται στην ανάγκη συμμετοχής των πολιτών στη λήψη αποφάσεων και στη σημασία της πολιτικής βούλησης. **Αναφέρεται όμως σε μια νέα εποχή οικονομικής μεγέθυνσης**, και αντιμετωπίζει τα οικοσύστημα ως ένα παραγωγικό δυναμικό. **Περιορίζεται στην ανάγκη λήψης μέτρων ορθολογικής διαχείρισης των φυσικών διαθεσίμων** του πλανήτη, ώστε να αρκέσουν και για τις επόμενες γενεές. (Ρόκος, 2005α)

Είναι πολύ σημαντικό να διαπιστωθεί ότι και με το νέο νόημα, στην πράξη, η ανάπτυξη **παραμένει να εξυπηρετεί** πάντα τον σκοπό για το οποίον επινοήθηκε: **την αύξηση του ΑΕΠ**. Κατά αυτόν τον τρόπο, η έκθεση Brundtland καταλήγει να προτείνει την συνέχεια της ανάπτυξης με στόχο όμως αυτή τη φορά να αναχαιτίσει και την οικολογική καταστροφή για τις επόμενες γενιές. Έτσι, καινούργιες περιοχές για παρέμβαση ανοίγουν, η φύση καθίσταται ένα πεδίο πολιτικής και μία νέα τάξη τεχνοκρατών αισθάνονται την υποχρέωση να προσπαθήσουν να αποτρέψουν την ανάπτυξη από το τέλμα που έχει περιέλθει. (Sachs 1999)

Η βιώσιμη ανάπτυξη είναι και αυτή **μια μερική θεωρία** και πρακτική ανάπτυξης, γιατί αντιμετωπίζει το όλον της ολοκληρωμένης ανάπτυξης ως σύνολο αποσπασματικών ανεξάρτητων μέτρων στα πεδία της οικονομίας, της κοινωνίας, της πολιτικής, του πολιτισμού, της τεχνολογίας, του περιβάλλοντος. Είναι **θεμελιωμένη στην έννοια της βιωσιμότητας**, π.χ. της βιωσιμότητας των επιχειρήσεων με βασικό θεμέλιο την ανταγωνιστικότητα, στη βιωσιμότητα του ασφαλιστικού συστήματος με αύξηση του απαιτούμενου για σύνταξη χρόνου εργασίας, της βιωσιμότητας του εκπαιδευτικού συστήματος που επικεντρώνεται στην εξειδίκευση και στην υιοθέτηση επιχειρηματικών πρακτικών ώστε να παράγει το κατάλληλα τεχνικά και επαγγελματικά καταρτισμένο παραγωγικό δυναμικό. (Ρόκος, 2005α)

Ο ορισμός της γεννά ερωτήματα σε επίπεδο θεωρίας και πράξης. Η βιώσιμη ανάπτυξη θα αφορά όλους τους ανθρώπους σε κάθε χώρα και κάθε περιφέρειά και θα αφορά όλες τις ανάγκες τους. Ποιες όμως είναι οι ανάγκες αυτές και ποιοι τις καθορίζουν; Είναι ίδιες οι ανάγκες για κάθε γωνιά του πλανήτη και για κάθε πολιτισμό; Ποιες είναι οι ιεραρχήσεις τους στο χώρο και στο χρόνο; Ποιες είναι οι μελλοντικές ανάγκες των επόμενων γενεών, ποιος μπορεί να τις καθορίσει και με ποιον τρόπο.

4.3 Βασικά προβλήματα και αιτίες της σημερινής κατάστασης

Η **ραγδαία εκβιομηχάνιση** των δύο τελευταίων αιώνων σε συνδυασμό με την **αλόγιστη χρήση των φυσικών πόρων** προκειμένου να **ικανοποιηθούν οι ανάγκες παραγωγής**, οδήγησαν στα μεγάλα οικολογικά και όχι μόνο **προβλήματα** που αντιμετωπίζει η ανθρωπότητα σε παγκόσμιο επίπεδο σήμερα. Ανεργία, φτώχεια, πείνα που δεν αφορά μόνο στον Τρίτο Κόσμο, άσχημες συνθήκες ζωής στις μεγάλες μεγαλουπόλεις, υποβάθμιση των εδαφών, εξάντληση των ενεργειακών αποθεμάτων αποτελούν κάποια μόνο από τα προβλήματα. (Μπιτσάκης 2005, Παπαδημητρίου 2005)

Αποδείχτηκε ότι η **τεχνολογική ανάπτυξη** παρείχε στον άνθρωπο τεράστιες δυνατότητες και η εφαρμογή τους επέφερε αποτελέσματα που **ο άνθρωπος όμως δεν κατόρθωσε να ελέγξει**. Ο άνθρωπος δεν προέβλεψε τις μακροπρόθεσμες συνέπειες των επεμβάσεών του στο φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον και ακόμη και τώρα επωφελείται των δυνατοτήτων της τεχνολογίας στο έπακρο. «Οι άνθρωποι δεν βρίσκονται στο ύψος της τελειότητας των δημιουργημάτων τους, τα οποία δεν είναι σε θέση να τα ελέγξουν υπεύθυνα». (Παπαδημητρίου 2005)

Η **επιστημονική και τεχνολογική ανάπτυξη ταυτίστηκε από την αστική σκέψη με την κοινωνική πρόοδο**. Η άνοδος της αστικής τάξης άλλωστε είναι αλληλένδετη με την ανάπτυξη των νεότερων επιστημών και της τεχνολογίας. Η επιστημονική σκέψη όπως είδαμε και στα προηγούμενα κεφάλαια θεωρήθηκε ότι θα αποτελούσε μέσο διαφώτισης των ανθρώπων αλλά και την **απαραίτητη προϋπόθεση για ένα κράτος δικαίου και ορθού λόγου**. Αλλά **η γνώση είναι και δύναμη** με την οποία ο άνθρωπος μπορεί να χρησιμοποιήσει και τη φύση προς όφελός του. Είναι το θεμέλιο πάνω στο οποίο θα μπορέσει να βασιστεί η πρόοδος προκειμένου να λυτρώσει τον άνθρωπο από την ένδεια και να τον οδηγήσει στην κοινωνία της αφθονίας. Άλλαξε ιδιαίτερα αυτή η αντίληψη σήμερα; Ακόμη και σήμερα η

τεχνολογική και οικονομική ανάπτυξη ταυτίζεται από τους υποστηρικτές της με την πρόοδο. (Μπιτσάκης 2005)

Από την άποψη της οικονομικής ανάπτυξης η τεχνολογική πρόοδος είχε ως αποτέλεσμα την πρωτοφανή αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, και κατά συνέπεια την πρωτοφανή αύξηση κοινωνικού πλούτου και κεφαλαίου. Η **συσσώρευση κεφαλαίου** όμως **οδήγησε μέσω του ανταγωνισμού σε πρωτοφανή συγκεντροποίηση**. Οπότε σήμερα την παγκόσμια οικονομία την ελέγχει ένας **αριθμός πολυεθνικών** που καθορίζει σε μεγάλο βαθμό και την παγκόσμια πολιτική.

Πάντως η **παγκοσμιοποίηση γεννά νέες αντιθέσεις**, αντιθέσεις ανάμεσα στα κέντρα λήψης αποφάσεων, αντιθέσεις ανάμεσα στις καπιταλιστικές μητροπόλεις και τον Τρίτο Κόσμο, ανάμεσα στις πολυεθνικές, ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία. Σύμφωνα με τους οικονομολόγους η ελεύθερη αγορά θα λειτουργήσει εξισορροπητικά **άλλα η πραγματικότητα τους διαψεύδει**. Πάντως κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει ότι η παγκοσμιοποίηση είχε ως συνέπεια την ένταση της εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης, την ένταση της ανεργίας, και την καταστροφή των εργασιακών σχέσεων, συνεπώς την όξυνση της αντίθεσης φτώχειας και πλούτου. (Μπιτσάκης 2005) Η ανάπτυξη σήμερα κυριαρχείται από τον **ανταγωνισμό σε όλα τα επίπεδα**. Μεταξύ των αγορών, μεταξύ των κρατών και των λαών, μεταξύ των ίδιων των ανθρώπων ως επιστημόνων, ως εργαζόμενων, ως δημιουργών. Κυριαρχεί ο **στόχος της μεγιστοποίησης του άμεσου κέρδους, η ομογενοποίηση των πολιτισμών** στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης. (Ρόκος 2005α)

Βασική αιτία όμως για όλα τα παραπάνω θα μπορούσε να πει κανείς ότι είναι η συμβατική αντίληψη για την ανάπτυξη η οποία υπερισχύει των άλλων αντιλήψεων που έχουν διατυπωθεί. Η ανάπτυξη και σήμερα ακόμη συνεχίζει να έχει την **έννοια της οικονομικής μεγέθυνσης**. Δείκτης της προόδου θεωρείται η κίνηση του Ακαθαρίστου Εθνικού Προϊόντος (ΑΕΠ), οπότε **το κατά κεφαλήν ΑΕΠ μετατρέπεται σε μέτρο του βιοτικού επιπέδου**. Οπότε ως στόχοι της αναπτυξιακής προσπάθειας μιας χώρας τίθενται η αύξηση της οικονομικής παραγωγής, η μεγιστοποίηση των επενδύσεων και των πωλήσεων αγαθών. Όμως οι παραπάνω στόχοι δεν εξασφαλίζουν απαραίτητα και τη βελτίωση της ποιότητας της ζωής των ανθρώπων για τα πλατύτερα και ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα. (Παπαδημητρίου 2005)

Η αύξηση των οικονομικών μεγεθών, όπως της ζήτησης, της παραγωγής, του ΑΕΠ ως δείκτες της ανάπτυξης και της βιομηχανικής ωριμότητας μιας χώρας, συντελούν και στον διαχωρισμό των «αναπτυγμένων» χωρών από τις «υπανάπτυκτες» χώρες. (Παπαδημητρίου 2005) **Βασικό κριτήριο διάκρισης και κατηγοριοποίησης των χωρών** αποτελεί το επίπεδο, η έκταση και το βάθος της **βιομηχανικής τους δραστηριότητας**. Οπότε με βάση αυτό το κριτήριο θεωρείται μια χώρα ως αναπτυγμένη ακόμη και αν αντιμετωπίζει σημαντικά κοινωνικά προβλήματα, όπως ανεργία, αυξανόμενο ποσοστό πολιτών που ζουν κάτω από το όριο της φτώχειας, υποβάθμιση της ποιότητας των παρεχόμενων κοινωνικών υπηρεσιών κ.λ.π. Σήμερα αυτό που διαπιστώνει κανείς είναι «*ότι μέσα στον αναπτυγμένο κόσμο συμπεριλαμβάνονται και συνυπάρχουν όλο και περισσότερες περιφέρειες, (αλλά και γκέτο μεγαλουπόλεων), στις οποίες μεγάλες ομάδες πληθυσμών διαβιούν σε συνθήκες μερικώς ή απολύτως 'υποανάπτυκτες', και ότι μέσα στις υποανάπτυκτες χώρες και περιφέρειες συμπεριλαμβάνονται και συνυπάρχουν μικρές κατά κανόνα ελίτ πληθυσμών οι οποίες διαβιούν, με οικονομικούς όρους, σε συνθήκες 'υπεραναπτυγμένων' χωρών*». Οι ελίτ αυτές αποτελούν και τους φορείς επιρροής των αναπτυγμένων χωρών στις υπανάπτυκτες χώρες. (Ρόκος 2005α)

Με βάση τα καθαρά οικονομικά κριτήρια–στόχους το **χάσμα μεταξύ των «αναπτυγμένων» και υπανάπτυκτων χωρών συνεχώς αυξάνεται**. (Παπαδημητρίου 2005) Συνεχίζεται, παρόλα αυτά, στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης και της επιβολής του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, η **«καταλήστευση» των πρώτων υλών και η εκμετάλλευση της φθηνής εργατικής δύναμης** των χωρών του Τρίτου Κόσμου μέσω των επενδύσεων από τις αναπτυγμένες χώρες στη βιομηχανία και στη γεωργία τους. (Μπιτσάκης 2005) «*Το μόνο πράγμα που η «πολιτισμένη» Δύση εξάγει σε αυτές τις χώρες, αντί για πολιτισμό, είναι πραξικοπηματικές τεχνικές, όπλα και τηλεοράσεις που επιδεικνύουν καταναλωτικά πρότυπα τα οποία είναι ανέφικτα γι' αυτούς τους φτωχούς πληθυσμούς*». (Καστοριάδης 1993)

Πάντως δε θα μπορέσει να συνεχιστεί αυτή η **στάση αδιαφορίας για τη δυστυχία του Τρίτου Κόσμου** ή του αναπτυσσόμενου κόσμου επ' αόριστο. Γιατί ναι μεν ο αναπτυγμένος κόσμος βραχυπρόθεσμα αφήνει αυτούς τους ανθρώπους να λιμοκτονούν αλλά και αυτοί με τη σειρά τους θα προσπαθήσουν να αλλάξουν τη ζωή τους και θα μεταναστεύσουν. Οπότε που θα μεταναστεύσουν; Μα φυσικά στην «πολιτισμένη» Δύση. Το **φαινόμενο της μετανάστευσης**, καθώς οι δημογραφικές πιέσεις μεγαλώνουν, θα παίρνει όλο και μεγαλύτερες διαστάσεις.

«Η οικονομική μεγέθυνση, η αύξηση του όγκου της οικονομίας, η συνολική ποσότητα εμπορευμάτων και το μέγεθος του επιχειρηματικού κέρδους δεν είναι πράγματα ταυτόσημα με την ανάπτυξη ολόκληρης της κοινωνίας. Σε κάθε κοινωνία εκτός από την οικονομία υπάρχει και το πολιτικό σύστημα, το πολιτιστικό σύστημα, οι διάφορες κοινωνικές ρυθμίσεις και δομές καθώς και η γεωγραφία και η οικολογία της χώρας. Η “κατάλληλη ανάπτυξη” θα όφειλε να ασχολείται με την ισόρροπη αντιμετώπιση όλων αυτών των τομέων, ώστε να γίνει δυνατή η ικανοποίηση των πραγματικών αναγκών του πληθυσμού και όχι μόνο των στρωμάτων που διαθέτουν αγοραστική δύναμη». (Παπαδημητρίου 2005)

Μεγάλη ευθύνη πάντως φέρουν οι **πολιτικές ηγεσίες των ισχυρών κρατών** που, παρόλο που τα προβλήματα είναι εμφανή και έχουν λάβει παγκόσμιες διαστάσεις, συνεχίζουν να ακολουθούν πολιτικές που ουσιαστικά οδηγούν στην οικολογική καταστροφή απειλώντας έτσι την ίδια την ύπαρξη του ανθρώπου. Είναι μια ταυτόχρονα ανεύθυνα αλλά και παράλογη στάση γιατί αποφασίζουν ουσιαστικά για το θάνατο των λαών τους και των ίδιων. Προκειμένου μάλιστα να μην απειληθεί η πλανητική ηγεμονία κάποιων κρατών, όπως οι ΗΠΑ, να εξασφαλιστούν αγορές για τα προϊόντα τους ή η προμήθεια πρώτων υλών για την παραγωγή τους και με το πρόσχημα της εγκαθίδρυσης της δημοκρατίας και της ελευθερίας ξεσπούν **πόλεμοι**. Είτε με την ξεκάθαρη επέμβαση αυτών των κρατών όπως ο πόλεμος στο Ιράκ, είτε με την έμμεση υποστήριξη κάποιων πλευράς σε εμφύλιους πολέμους όπως οι εμφύλιοι πόλεμοι στην Αφρική. «Χρησιμοποιώντας χωρίς δισταγμό όλα τα μέσα της σύγχρονης επιστήμης και της επιστημονικής τεχνολογίας: από την προπαγάνδα των ΜΜΕ, τις υποκινούμενες δικτατορίες, μέχρι τους τοπικούς πολέμους και το ανακυκλωμένο ουράνιο. Σε ένα άλλο επίπεδο οι ΗΠΑ και οι σοσιαλδημοκρατικές ύαινες της Ε.Ε. έφτασαν με απερίγραπτο κυνισμό να μιλούν για «ανθρωπιστικούς» βομβαρδισμούς, για χρήση βίας χάριν των «αξιών» και να βομβαρδίζουν χωρίς καν να ζητούν την τυπική έγκριση του υποχείριου ΟΗΕ.» (Μπιτσάκης 2005)

Επίσης, δε γίνονται σοβαρές προσπάθειες σε παγκόσμιο πολιτικό επίπεδο για την προστασία του περιβάλλοντος. **Δεν αποφασίζεται από κοινού η τήρηση κάποιων συμφωνιών και η επιβολή κυρώσεων στην περίπτωση αθέτησης.** Οι διασκέψεις είναι αναποτελεσματικές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της αδυναμίας λήψης έγκαιρης και παγκόσμιας απόφασης αποτελεί το Πρωτόκολλο του Κιότο⁷⁴ που τέθηκε σε ισχύ στις 16 Φεβρουαρίου του 2005 ενώ

⁷⁴ Το λεγόμενο Πρωτόκολλο του Κιότο «ανέθετε» στον ανεπτυγμένο κόσμο να περιορίσει τις εκπομπές βλαβερών αερίων σε ποσοστό 5% κάτω από τα επίπεδα του 1990 και με χρονικό ορίζοντα μεταξύ του 2008 και του 2012. Μια χώρα μπορεί να

είχε ήδη προταθεί από το 1997. Μάλιστα οι ΗΠΑ με ευθύνη της κυβέρνησης Μπους αποχώρησαν από το Πρωτόκολλο, με αυτόν τον τρόπο «πήραν» μαζί τους και το 25% των παγκόσμιων εκπομπών. Επιπλέον και τα μέτρα που λαμβάνονται κρίνονται ως ανεπαρκή ως προς την προστασία του περιβάλλοντος, διότι χρησιμοποιούνται μεθοδολογίες και λύσεις ελεύθερης αγοράς που διέπονται από την έννοια της ανταγωνιστικότητας και της κερδοφορίας. Το πρόβλημα της προστασίας του περιβάλλοντος αντιμετωπίζεται με λύσεις όπως το χρηματιστήριο δικαιωμάτων εκπομπών. Τα παραπάνω ουσιαστικά θεσμοποιούν τη δυνατότητα ρύπανσης του περιβάλλοντος για τις ισχυρές βιομηχανικές χώρες, αλλά και συνεχίζουν την εκμετάλλευση και την υποβάθμιση της ποιότητας ζωής των «υπανάπτυκτων» χωρών και των χωρών του Τρίτου Κόσμου. (Ρόκος 2005α)

Βασικό επιχείρημα για την άρνηση λήψης γενικότερα κάποιων αυστηρών μέτρων αποτελεί ο ισχυρισμός ότι δεν υπάρχουν αποδείξεις για τα αίτια και τις συνέπειες των προβλημάτων. Αποτελεί όντως βασικό πρόβλημα ότι επειδή δεν είναι εφικτή η ακριβής πρόβλεψη τόσο για τις ίδιες τις συνέπειες στο περιβάλλον όσο και για το χρονικό ορίζοντά τους - το **περιθώριο της αβεβαιότητας** στα στοιχεία και τις εξελικτικές προοπτικές για το περιβάλλον της Γης είναι πολύ μεγάλο - δεν αποφασίζονται κάποια σοβαρά μέτρα αντιμετώπισης των προβλημάτων και δεν υιοθετείται μία στάση «σωφροσύνης». Δεν υπάρχει σήμερα η έννοια του «προνοού» δεδομένου ότι υπάρχει κάποιο ρίσκο ακόμη και αν αυτό δεν μπορεί με σαφήνεια να προσδιοριστεί και οι πιθανότητες να συμβεί είναι αβέβαιες. (Καστοριάδης 1993)

Εκτός όμως από τις πολιτικές ηγεσίες μεγάλη ευθύνη φέρουν και κάποιοι **πανεπιστημιακοί κύκλοι** στο σημερινό αδιέξοδο. Αντί να ασχολούνται με την επιστημονική διερεύνηση και ανάλυση του προβλήματος και να αναζητήσουν εναλλακτικές λύσεις, ουσιαστικά γίνονται και αυτοί μέρος του συστήματος, διατυπώνοντας θεωρίες που ουσιαστικά το στηρίζουν. (Μπιτσάκης 2005) Επιπλέον, η **παιδεία** όπως έχει σήμερα, μονοδιάστατη και εξειδικευμένη, ουσιαστικά αποδέχεται την κυρίαρχη ιδεολογία και προετοιμάζει τους μελλοντικούς «ενεργούς» πολίτες για να μπορέσουν να ανταπεξέλθουν στις επιταγές της ανταγωνιστικότητας και της επιχειρηματικότητας. Επίσης ο **κατακερματισμός της γνώσης** οδήγησε στην αντίστοιχη οργάνωση των πανεπιστημίων που με τη σειρά τους διαμορφώνουν

πετύχει τους στόχους που της ορίζει το Πρωτόκολλο είτε μειώνοντας τις εκπομπές της, είτε, εναλλακτικά, χρησιμοποιώντας παράλληλα και κάποιους από τους λεγόμενους «ευέλικτους μηχανισμούς» (έργα κοινής υλοποίησης, μηχανισμός καθαρής ανάπτυξης, εμπόριο άνθρακα – δικαιώματα εκπομπών) που διαθέτει το Πρωτόκολλο.

την ισχύουσα αντίληψη για την «ειδική», «επιστημονική» και «τεχνολογική» έννοια της προόδου στον κόσμο (Ρόκος 2005α)

Φυσικά, θα πρέπει εδώ να αναφερθεί ότι γίνεται και σημαντική ερευνητική και εκπαιδευτική προσπάθεια προκειμένου να βρεθούν λύσεις στο σημερινό αδιέξοδο. Γίνεται δηλαδή προσπάθεια τόσο να οριστούν σε μεγαλύτερη λεπτομέρεια και με μεγαλύτερο βαθμό βεβαιότητας οι πραγματικές διαστάσεις και προοπτικές του προβλήματος όσο και να βρεθούν κάποιες λύσεις, και παράλληλα μέσα από την εκπαιδευτική διαδικασία να γίνει συνειδητή η επίδραση της ανάπτυξης σε όλους τους τομείς της πραγματικότητας, πόσο μάλλον στο περιβάλλον, προκειμένου να τεθούν οι βάσεις για έναν ολοκληρωμένο σχεδιασμό ανάπτυξης.

Πάντως αρκετές αιχμές αφορούν και στη δράση των **οικολογικών κινήματων**, ότι περιορίζονται σε επιμέρους βελτιώσεις χωρίς να βλέπουν πέρα από τα όρια της αστικής κοινωνίας, οπότε δε θα είναι εφικτό με τις προτάσεις τους να ξεπεραστεί η αντίθεση ανθρώπου και φύσης. (Μπιτσάκης 2005) Κατηγορούνται ότι επικεντρώνονται σε ζητήματα που έχουν να κάνουν με το περιβάλλον και δεν ασχολούνται με τα «καυτά» κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα. Αυτό γίνεται και στα πλαίσια της προσπάθειάς τους να μη χαρακτηριστούν ως «δεξιοί» ή «αριστεροί». Αλλά δε γίνεται να μην παίρνει κάποιος θέση για τα πολύ σημαντικά πολιτικά ζητήματα που προκύπτουν. Με αυτό τον τρόπο τείνουν να δημιουργήσουν ένα δικό τους λόμπυ. (Καστοριάδης 1993)

Επιπλέον υπάρχει σε μεγάλο βαθμό η **αντίληψη της αποκλειστικής ευθύνης του κράτους όσον αφορά στην ανάπτυξη** αγνοώντας τις δυνατότητες αλλά και τις ευθύνες των πολιτών και των ενώσεών τους. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα στην καλύτερη περίπτωση οι εθνικοί και κοινοτικοί πόροι απλώς να «απορροφούνται» την τελευταία στιγμή. Άσχετα από τις προσωπικές πεποιθήσεις του καθενός που μάλιστα μπορεί να είναι και αντίθετες στην αντίληψη της οικονομικής μεγέθυνσης που έχει κυριαρχήσει σε παγκόσμιο επίπεδο, αναγνωρίζεται στο κράτος, σε εθνικούς σχηματισμούς, όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση, σε διεθνείς οργανώσεις, όπως η Διεθνής Τράπεζα, η κύρια ευθύνη και ο αποκλειστικός ρόλος του καθορισμού της «ιδεολογίας και της ποιότητας της ανάπτυξης» και της «αναπτυξιακής πορείας» της κάθε χώρας. (Ρόκος 2005α)

Τα τελευταία χρόνια γίνεται μια **προσπάθεια επαναπροσδιορισμού της έννοιας της ανάπτυξης** χωρίς όμως να έχει συγκροτηθεί μία συνεκτική εναλλακτική θεωρία για την

ανάπτυξη. Συνεπώς είναι **άμεση η ανάγκη διαμόρφωσης ενός κοινά αποδεκτού ορισμού της ανάπτυξης**, σύμφωνα με τον οποίο θα επηρεάζονται θετικά όλα τα επίπεδα της φυσικής και κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας. Πρέπει, δηλαδή, να υπάρξει μια συμφωνία ως προς τον ορισμό της ανάπτυξης, τις αξίες, τους στόχους, από όλους (πολιτικούς, πολίτες, κρατικούς, δημόσιους, ιδιωτικούς φορείς, επιστήμονες) σε παγκόσμιο επίπεδο, ώστε οι δράσεις να είναι συμβατές μεταξύ τους, να μην αλληλοαναιρούνται και να είναι εφικτός ένας σωστός σχεδιασμός και συντονισμός.

Σε αυτή τη συμφωνία έγκειται και η **δυσκολία του όλου εγχειρήματος**. **Υπάρχει προφανώς διαφορά στις αντιλήψεις περί ανάπτυξης** μεταξύ αναπτυγμένων και αναπτυσσόμενων χωρών, μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας αλλά υπάρχει και μια μεγάλη ποικιλομορφία αντιλήψεων στους ίδιους τους πολίτες. Ο καθένας «*με βάση τόσο το αξιακό, ιδεολογικό, κοσμοθεωρητικό, πολιτικό και πολιτισμικό, όσο και το επιστημονικό και επαγγελματικό του «ιδίωμα»* αλλά και τις εμπειρίες της καθημερινής του ζωής» αντιλαμβάνεται διαφορετικά την έννοια της ανάπτυξης και συνήθως τα όριά της περιορίζονται στα όρια των οικειότερων με αυτόν «*συμφερόντων*» του. (Ρόκος 2005α)

Οπότε **η ανάπτυξη περιορίζεται σε συγκεκριμένους τομείς**, όπως συνηθέστερα στον οικονομικό τομέα, **ή σε καθαρά τοπικό επίπεδο** αγνοώντας έτσι τις συνέπειες τυχόν μονομερών δράσεων τόσο στο ευρύτερο σύνολο όσο και στο περιβάλλον και μη συμβαδίζοντας με τις ανάγκες του ευρύτερου συνόλου. **Σε άλλες περιπτώσεις πάλι υιοθετείται το ίδιο μοντέλο ανάπτυξης παντού** αγνοώντας τις ιδιαίτερες συνθήκες μιας περιοχής.

4.4 Σχέση τεχνολογίας και ευημερίας

Δεδομένου των δυνατοτήτων που παρέχει στον άνθρωπο η τεχνολογία, αναρωτιέται κανείς κατά πόσο τεχνολογική ανάπτυξη και ευημερία μπορούν τελικά να συμβαδίσουν. Μια τέτοιου είδους διερεύνηση είναι πολύ σημαντική, δεδομένου του βασικού στόχου «*εκσυγχρονισμού*» που τίθεται για τις περισσότερες χώρες, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα. (Μπιτσάκης 2005)

Ιστορικά, **η έννοια της τεχνικής προόδου** ήταν μεν διάχυτη στις αντιλήψεις των αρχαίων φιλοσόφων, εντούτοις **κατείχε δευτερεύουσα θέση** στα συγγράμματά τους. Παρά τις

τεχνικές καινοτομίες και εφευρέσεις⁷⁵ η τεχνική πρόοδος, κυρίως λόγω δουλείας, δεν απασχόλησε σε κυρίαρχο βαθμό τους φιλόσοφους οι οποίοι λόγω της «αριστοκρατικής» αντίληψης τους για την επιστήμη παρέμεναν αποκομμένοι από την παραγωγή. Για παράδειγμα ο Πλάτων στους Νόμους μακαρίζει μια ουτοπική εποχή, τεχνολογικά καθυστερημένη, χωρίς φτωχούς και πλούσιους, χωρίς άργυρο και χρυσό. Υπήρχαν φυσικά και αντίθετες απόψεις που χαιρέτιζαν τις τεχνικές εφαρμογές της επιστήμης όπως του ρωμαίου ποιητή Αντίπατρου, που χαιρέτιζε την εφεύρεση του νερόμυλου σαν την αυγή της χειραφέτησης των γυναικών και των δούλων. Στη μεσαιωνική κοινωνία λόγω των θεοκρατικών αντιλήψεων δεν μπορούσε να γίνει λόγος γενικότερα για πρόοδο (κοινωνική, τεχνολογική, επιστημονική). Όμως «η αστική τάξη άρχισε να γεννιέται στο εσωτερικό της φεουδαρχικής κοινωνίας ως η ιστορική της άρνηση, μαζί με την ανάπτυξη των τεχνών, του εμπορίου, των πόλεων, την έναρξη των εξερευνήσεων και την εκμετάλλευση των «υποανάπτυκτων» χωρών, καθώς και με τη δημιουργία ενός εκπαιδευτικού συστήματος που θα κορυφωνόταν με την ίδρυση των πρώτων πανεπιστημίων προς το τέλος του Μεσαίωνα».

Οπότε, από την «ανιδιοτελή» αντίληψη για τη γνώση-επιστήμη της αρχαιότητας **γίνεται η μετάβαση στην ωφελμιστική αντίληψη** της ανερχόμενης αστικής τάξης. Η αστική τάξη είδε τη γνώση ως ένα χρήσιμο εργαλείο που μπορεί να χρησιμοποιήσει προς όφελός της. Επίσης είναι γεγονός ότι κυριάρχησε μια αισιόδοξη άποψη γενικότερα για την πρόοδο, «**πίστεψαν στην παντοδυναμία της γνώσης και της τεχνικής**», χωρίς όμως να σημαίνει αυτό ότι δεν υπήρχαν και εκείνοι που αναγνώρισαν και κατέγραψαν και τις αρνητικές συνέπειες της προόδου, που συνδέονταν φυσικά με τον τρόπο της μετάβασης από τη φεουδαρχική στην αστική κοινωνία και όχι με την ίδια τη φύση της τεχνολογικής ανάπτυξης. Η μετάβαση αυτή συνοδεύτηκε από διάφορες κοινωνικές αντιφάσεις. Από την πλευρά της αστικής τάξης ο πλούτος από το εμπόριο, τη βιοτεχνία, την εκμετάλλευση των αποικιών και τους πολέμους, η επιστήμη, οι καλές τέχνες, και από την άλλη στο επίπεδο της αγροτιάς και του προλεταριάτου, η φτώχεια και η αμάθεια. **Με την είσοδο πλέον στο βιομηχανικό**

---

⁷⁵ Ξέρουμε ήδη αρκετά για τις φιλοσοφικές αναζητήσεις των αρχαίων Ελλήνων, συμπεριλαμβανομένων και των Βυζαντινών, για τα καλλιτεχνικά τους δημιουργήματα, για την ιστορία τους, εντρυφώντας στα κείμενά τους ή παρακολουθώντας τις αρχαιολογικές έρευνες. Υπάρχει, όμως, μια πλευρά του πολιτισμού τους λιγότερο γνωστή, αυτή της τεχνικής και τεχνολογικής εξέλιξής τους. Κι εδώ τα επιτεύγματα ήταν λαμπρά και δείχνουν ότι κάποιοι κανόνες φυσικής, γεωμετρίας, μαθηματικών, χημείας, μηχανικής, στατικής και πολλών άλλων επιστημών δεν ήταν άγνωστοι και αποτέλεσαν τη βάση και τον οδηγό για κατασκευές, όργανα και εργαλεία που είχαν άμεση συνάφεια με την καθημερινότητά τους. Τέτοιες εντυπωσιακές για την εποχή τους εφευρέσεις είχαν να κάνουν με πολεμικές επιχειρήσεις, με τη ζωή και τη δόμηση ολόκληρης της πόλης και κάθε κτιρίου ξεχωριστά, με τις καθημερινές εργασίες τους, όπως τις γεωργικές, τις κτηνοτροφικές και άλλες, με τη διαχείριση υδάτων, με τη ναυσιπλοΐα και τη ναυπηγική, τη μίξη μετάλλων, την ψυχαγωγία, εν γένει με την εξυπηρέτηση και τη διευκόλυνση του καθημερινού ανθρώπινου βίου. (Αρχαία Ελληνική Τεχνολογία 2007)

στάδιο δημιουργούνται πρωτοφανείς δυνατότητες ανάπτυξης αλλά και πρωτοφανείς αντιθέσεις.

Γενικά το ζήτημα της ιστορικής εξέλιξης της ανθρωπότητας από την βιομηχανική επανάσταση και μετά, δεν αντιμετωπίστηκε στην ολότητά του, αλλά αντιμετωπίστηκε κυρίως ως ένα **«τεχνικό πρόβλημα παραγωγικών δυνάμεων»**, παραγνωρίζοντας «τη διαλεκτική ενότητα παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής». Μέσα σε αυτό το πλαίσιο σκέψης, **η φύση αποτέλεσε για τον άνθρωπο μια πηγή από την οποία με τα κατάλληλα εργαλεία στα χέρια του (τεχνολογία) θα «θέριζε άφθονους καρπούς».**

Το σύστημα παραγωγής ώθησε στο έπακρο την «επιστημονική» εκμετάλλευση του ανθρώπου και της φύσης. Σίγουρα οφείλει να παραδεχτεί κανείς ότι η υλική κατάσταση της εργατικής τάξης έχει βελτιωθεί, ύστερα όμως από πολύχρονους αγώνες και ανθρώπινες θυσίες. Το 19^ο αιώνα «το να ζεις», για τον εργάτη, «σήμαινε να μην πεθάνεις». Η καταστροφή των παραδοσιακών δομών της υπαίθρου παρείχε όχι μόνο πρώτες ύλες αλλά και ανθρώπινο δυναμικό «ελεύθερο» από τους φεουδάρχες αλλά στερημένο από ιδιοκτησία και διαθέσιμο για εργασία κάτω από οποιεσδήποτε συνθήκες. **Πάνω στην εξαθλίωση μέρους του πληθυσμού βασίστηκε η ανάπτυξη της βιομηχανίας των επιστημών και της τεχνικής.** Ας μην ξεχνάει κανείς ότι με στόχο την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, εφαρμόστηκαν διάφορες μέθοδοι «επιστημονικής διαχείρισής» της, όπως η μέθοδος Taylor στην παραγωγική διαδικασία⁷⁶ πολλών βιομηχανιών, θεωρώντας τον εργάτη ένα μηχανικό εξάρτημα. Από την εξατομικευμένη εργασία που επέβαλε η μέθοδος Taylor, σήμερα έχουν αρχίσει να υιοθετούνται καινούργια μοντέλα εργασίας τα οποία βασίζονται στην εργασία σε ομάδες προκειμένου να προωθηθεί η συλλογικότητα και η πρωτοβουλία στο χώρο εργασίας.

Ένα άλλο θύμα της τεχνολογικής ανάπτυξης αποτελεί η φύση. Η βιομηχανική ανάπτυξη με την χρήση της τεχνολογίας έδρασε χωρίς προοπτική, με τη **λογική της άπειρης διαθεσιμότητας των φυσικών πόρων και της απεριόριστης δυνατότητας απορρόφησης των ανθρώπινων επεμβάσεων.** Η φύση, όμως, αποτελεί **«μια ολότητα σε δυναμική ισορροπία**

⁷⁶ Κατά τον Taylor: «Η ιδέα να κάνουμε τους εργάτες, τον ένα μετά τον άλλο, κάτω από την καθοδήγηση ενός ικανού καθηγητή, να εκτελούν την εργασία τους σύμφωνα με τις νέες μεθόδους μέχρις ότου εφαρμόσουν με συνεχή τρόπο και από συνήθεια έναν επιστημονικό τρόπο εργασίας (μέθοδο που διαμορφώθηκε από κάποιον άλλο), η ιδέα αυτή, λέγω, είναι άμεσα αντίθετη με την παλαιά ιδέα, κατά την οποία κάθε εργάτης είναι το πιο κατάλληλο πρόσωπο για να καθορίσει τον προσωπικό τρόπο με τον οποίον εργάζεται.»

ανάμεσα στο έδαφος, την υδρόσφαιρα, την ατμόσφαιρα και τις μορφές ζωής: μικροοργανισμούς, ζώα, έντομα, και φυτά». Επεμβαίνοντας ο άνθρωπος με την τεχνολογία σε οποιοδήποτε από αυτά μπορεί να καταστρέψει αυτές τις ισορροπίες και να προκληθούν μη αντιστρέψιμες αλλαγές. Αυτό αποδεικνύουν άλλωστε σήμερα η ρύπανση της υδρόσφαιρας και της ατμόσφαιρας, το φαινόμενο του θερμοκηπίου, η κλιματολογική αλλαγή, η εξάντληση των φυσικών αποθεμάτων. «Ο πλανήτης τείνει να γίνει μη φιλικός προς το ανθρώπινο είδος». (Μπιτσάκης 2005) Είναι σημαντικό σε αυτό το σημείο να αναλογιστεί κανείς πώς οι άνθρωποι στις παραδοσιακές κοινωνίες παρά την έλλειψη της τεχνογνωσίας είχαν μια απλοϊκή αλλά σαφή επίγνωση της ζωτικής τους εξάρτησης από το περιβάλλον. Οι παραδοσιακές, μη τεχνοδομημένες, οικονομίες ήταν οικονομίες ανακύκλωσης, ενώ οι σημερινές είναι οικονομίες σπατάλης. (Καστοριάδης 1993)

Η εκμετάλλευση όμως δεν αφορούσε μόνο στην εκμετάλλευση του φυσικού πλούτου και της εργατικής τάξης των αναπτυγμένων χωρών αλλά και των τεχνολογικά υποδεέστερων χωρών. Μόνο που εκεί πλέον επιβάλλονται και σχέσεις εξάρτησης από τις αναπτυγμένες χώρες, δημιουργείται η αντίθεση μεταξύ αναπτυγμένου και υπανάπτυκτου και ο βαθμός εκμετάλλευσης των εδαφών, των πρώτων υλών, της φθηνής εργατικής δύναμης είναι ασύγκριτα μεγαλύτερος. (Μπιτσάκης 2005)

Όπως απέδειξε συνεπώς η ιστορία, ιδιαίτερα μέσα από τις αρνητικές συνέπειες της βιομηχανικής-τεχνολογικής επανάστασης στον άνθρωπο και ιδιαίτερα στη φύση, **η τεχνολογική πρόοδος δε συνεπάγεται απαραίτητα και την κοινωνική ευημερία.** Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού του συμπεράσματος αποτελεί το γεγονός ότι στην κούρσα της ανάπτυξης αντί να μειώνεται το χάσμα μεταξύ των πλούσιων και των φτωχών, αυτό συνεχώς αυξάνεται. Ενώ το 1960 οι χώρες του Νότου ήταν 20 φορές φτωχότερες από τις χώρες του Βορρά, η διαφορά αυτή το 1980 αυξήθηκε στο 46. Οι πλούσιες χώρες κινούνται συνέχεια γρηγορότερα και ο λόγος είναι πολύ απλός: **η προηγμένη τεχνολογία.** Η ίδια ανισότητα υφίσταται και εντός των συνόρων μίας χώρας. Η προσπάθεια να μετατραπεί ο παραδοσιακός άνθρωπος σε έναν μοντέρνο άνθρωπο απέτυχε. (Sachs 1999) Οι προσδοκίες της αστικής τάξης για μια κοινωνία του ορθού λόγου και του δικαίου δεν επαληθεύτηκαν πλήρως. Η τεχνολογία έδωσε τεράστιες δυνατότητες στους ανθρώπους. Ας μην ξεχνάμε τις θετικές εφαρμογές της τεχνολογίας όπως στον τομέα της ιατρικής, των επικοινωνιών, της ενημέρωσης, των μεταφορών, της παραγωγής ενέργειας (ανανεώσιμες πηγές ενέργειας) κ.α. Η τεχνολογία είναι ουδέτερη, αλλά ο τρόπος που τη χειρίζεται ο άνθρωπος καθορίζει τη φύση

του αποτελέσματος. Άρα δεν μπορεί να λύσει από μόνη της ούτε το ζήτημα της κοινωνικής ευημερίας σε παγκόσμιο επίπεδο άρα ούτε και το οικολογικό πρόβλημα.

Όπως αναφέρει και ο Lynn White στο «The Historical Roots of Our Ecological Crisis», **η σε μεγαλύτερο βαθμό εφαρμογή επιστήμης και τεχνολογίας δε θα βοηθήσει στην επίλυση του προβλήματος**, διότι πρέπει να αλλάξουν οι βασικές απόψεις της ανθρωπότητας για τη φύση. Πρέπει ο άνθρωπος να εγκαταλείψει την στάση «ανωτερότητας και περιφρόνησης» που τον καθιστά «πρόθυμο να την χρησιμοποιήσει για το παραμικρό του καπρίτσιο». (White 1967) «*Η επιστήμη είναι ανίκανη, ως επιστήμη, να θέσει τα όρια ή τους σκοπούς της [finalités]*». Είναι ικανή να παρέχει επιστημονικές απαντήσεις, να παρέχει τα κατάλληλα μέσα προκειμένου κάτι να είναι εφικτό αλλά δεν μπορεί να απαντήσει σχετικά με το αν κάτι είναι «καλό» ή «κακό». Η πολιτική είναι εκείνη που θα θέσει σε κίνηση και την επιστήμη στο να διερευνήσει τις συνέπειες κάποιας ενέργειας ή τους τρόπους αποφυγής κάποιου ανεπιθύμητου αποτελέσματος. (Καστοριάδης 1993)

Η **τεχνολογία στο πλαίσιο της ανάπτυξης** μπορεί να χρησιμοποιείται για καλό ή για κακό ανάλογα με το περιεχόμενο της ίδιας της ανάπτυξης. Επίσης **μια τεχνολογία μπορεί να είναι κατάλληλη για μία κοινωνική οργάνωση και ακατάλληλη για μία άλλη**. «*Κάθε ανθρώπινη κοινωνία στο χώρο και το χρόνο, διαθέτει το δικό της διακριτό πολιτισμό, έτσι ώστε τα μέλη της να συμπεριφέρονται διαφορετικά σε ορισμένα σημαντικά πεδία από τα μέλη οποιασδήποτε άλλης κοινωνίας*»⁷⁷. Κάθε κοινωνία ανάλογα με τα δίκτυα αξιών της και τους τρόπους σκέψης των μελών της, τα πρότυπα συμπεριφοράς της, καθορίζει τον τρόπο ζωής των μελών της και τον τρόπο επίλυσης των προβλημάτων που αντιμετωπίζει. Αν τώρα σε συνδυασμό με τα παραπάνω λάβει κανείς υπόψη του το γενικά αποδεκτό ορισμό της τεχνολογίας ως τη «*συστηματική εφαρμογή των διαφόρων πεδίων της ανθρώπινης γνώσης στην αντιμετώπιση πρακτικών προβλημάτων*», οδηγείται στο συμπέρασμα ότι **η τεχνολογία αποτελεί μέρος του πολιτισμού μιας κοινωνίας**. Αποτελεί συμπληρωματικό μέρος της ανθρώπινης δραστηριότητας ακολουθώντας τις εξελίξεις της επιστήμης και της τεχνικής της κάθε κοινωνικής οργάνωσης σε συγκεκριμένο χώρο, χρόνο αλλά και φάση «ανάπτυξης» της. «*Η τεχνολογία συνεπώς ολοκληρώνει συνεργιστικά την παράγωγη από την παιδεία και την έρευνα εφαρμοσμένη γνώση, με την σωρευμένη πείρα των αισθήσεων και των τεχνικών εμπειριών των μελών μιας κοινωνικής οργάνωσης, στην κατεύθυνση επίλυσης των*

⁷⁷ A.Ugrenbu (1997), στη μελέτη του «Πολιτισμός και Τεχνολογία» την οποία δημοσίευσε η Γραμματεία της «Δεκαετίας για την Πολιτιστική Ανάπτυξη» (World Decade for Cultural Development 1988-1997) του ΟΗΕ και της UNESCO.

προβλημάτων τα οποία ανακύπτουν στη ζωή και στις σχέσεις και αλληλεπιδράσεις τους με το φυσικό και κοινωνικοοικονομικό τους περιβάλλον, για την ικανοποίηση των πραγματικών αλλά και των πλασματικών αναγκών τους»⁷⁸. (Ρόκος 2005α)

Συμπερασματικά, η θεοποίηση σήμερα της τεχνολογίας και των προϊόντων και υπηρεσιών της, αφορά κυρίως στις οικονομικά εύρωστες ομάδες ή περιοχές των αναπτυγμένων κρατών, συμβάλλει στην ομογενοποίηση των πολιτισμών του πλανήτη, συνεισφέρει στην επέκταση του πεδίου του ανταγωνισμού των μεγάλων βιομηχανικών χωρών με στόχο την εκμετάλλευση των φυσικών και ανθρώπινων διαθεσίμων των τεχνολογικά «υπανάπτυκτων», φτάνοντας έως το σημείο να «αξιοποιούνται» οι τοπικές διαμάχες και συρράξεις. Ακόμη και το δημόσιο αγαθό της παιδείας προσαρμόζεται στις επιταγές της ανάπτυξης νέων προϊόντων και υπηρεσιών των επιχειρήσεων και της βιομηχανίας. Επίσης εξυπηρετεί τα συμφέροντα των πλούσιων κρατών ως προς τον προσδιορισμό και τον τρόπο αντιμετώπισης και επίλυσης της ρύπανσης και μόλυνσης του περιβάλλοντος. Τέλος, εμπνέουν το όραμα του εκσυγχρονισμού χωρίς όμως να ικανοποιούν τις πραγματικές ανάγκες της συντριπτικής πλειοψηφίας του πληθυσμού της γης για προϊόντα κατάλληλης τεχνολογίας, αποτελώντας το κριτήριο για το τι είναι σήμερα πολιτισμός, για το τι σημαίνει πρόοδος της ανθρωπότητας και για το τι είναι τελικά ανάπτυξη.

4.5 Η βιώσιμη ή αειφόρος ανάπτυξη σε αριθμούς

Προκειμένου να εξετάσουμε μια εικόνα ενδεικτική της «ανάπτυξης» σε πλανητικό επίπεδο αλλά και τη φύση και την ποιότητά της, θα χρησιμοποιηθούν στοιχεία από μια αξιόπιστη διεθνώς πηγή και συγκεκριμένα τα στοιχεία του Human Development Report Office του Προγράμματος Ανάπτυξης των Ηνωμένων Εθνών (United Nations Development Programme UNDP)⁷⁹ που παρατίθενται από τον καθηγητή Δημήτρη Ρόκο στο κείμενό του «Πολιτικές Ανάπτυξης και Περιβάλλοντος. Από τις Θεωρίες στην Πράξη» με βάση τις εκθέσεις του 1999, 2001, 2002 και 2003 σε συνδυασμό με στοιχεία από τις εκθέσεις του UNDP των ετών 2003, 2005 και 2006. Συγκεκριμένα το 1997: (Ρόκος 2005β)

⁷⁸ Ρόκος Δ. (1995). «Νέες τεχνικές στην Υδρολογική Έρευνα. Φωτοερμηνεία, Τηλεπισκόπηση. Γεωγραφικά Συστήματα Πληροφοριών», στο Γ.Τσακίρης (υπεύθυνος έκδοσης) «Υδατικοί Πόροι: Η Τεχνική Υδρολογία», Εκδόσεις Συμμετρία, Αθήνα.

⁷⁹ Το UNDP είναι το παγκόσμιο δίκτυο ανάπτυξης των Ηνωμένων Εθνών. Είναι ένας οργανισμός που προτείνει την αλλαγή και συνδέει τις χώρες με τη γνώση, την εμπειρία και τους πόρους ώστε να βοηθήσει τους ανθρώπους να χτίσουν μια καλύτερη ζωή. Δραστηριοποιείται σε 166 χώρες δουλεύοντας μαζί τους με τις δικές τους λύσεις για την αντιμετώπιση των παγκόσμιων και εθνικών αναπτυξιακών προκλήσεων. (UNDP 2007)

- το πλουσιότερο 20% του πληθυσμού της γης, μοιραζόταν το 86% του παγκόσμιου ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος (Α.Ε.Π.), το μέσων εισοδημάτων 60% μοιραζόταν το 13%, ενώ το φτωχότερο 20% μοιραζόταν μόλις το 1% του παγκόσμιου Α.Ε.Π.,
- το πλουσιότερο 20% μοιραζόταν το 82% των εξαγωγών αγαθών και υπηρεσιών, το μέσων εισοδημάτων 60% μοιραζόταν το 17% και το φτωχότερο 20% μόλις το 1%,
- το πλουσιότερο 20% μοιραζόταν το 68% των άμεσων ξένων επενδύσεων, το μέσων εισοδημάτων 60% το 31% και το φτωχότερο 20% μόλις το 1%,
- το πλουσιότερο 20% διέθετε το 93,3% των χρηστών του διαδικτύου, το μέσων εισοδημάτων 60% διέθετε το 6,5% και το φτωχότερο 20% διέθετε μόλις το 0,2%,
- οι χώρες του Ο.Ε.С.Д. με το 19% του παγκόσμιου πληθυσμού της γης είχαν το 71% του παγκόσμιου εμπορίου αγαθών και υπηρεσιών, το 58% των άμεσων ξένων επενδύσεων και το 91% του συνόλου των χρηστών του διαδικτύου.

Ακόμη, οι διακόσιοι πλουσιότεροι άνθρωποι του πλανήτη υπερδιπλασίασαν την καθαρή αξία των περιουσιών τους στα τέσσερα χρόνια ως το 1998 φθάνοντάς την σε περισσότερα από 1 τρις δολάρια, περισσότερα δηλαδή απ' όσα κατέχει το 41% του παγκόσμιου πληθυσμού, ενώ οι τρεις μεγαλύτεροι δισεκατομμυριούχοι είχαν ενεργητικό μεγαλύτερο από το Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν όλων των ελάχιστα αναπτυγμένων χωρών και των 600 εκατομμυρίων κατοίκων τους.

Παρά την πρόοδο που επιτεύχθηκε τον εικοστό αιώνα και η οποία εκτιμάται από την Έκθεση για την Ανθρώπινη Ανάπτυξη του 1999 του UNDP ως τεράστια, η φτώχεια και η κοινωνική ανισότητα εξακολουθούν να βρίσκονται παντού, τόσο στις «αναπτυσσόμενες» όσο και στις «αναπτυγμένες» χώρες. Συγκεκριμένα:

- **στις «αναπτυσσόμενες» χώρες,** με τρομακτικές και στο εσωτερικό τους ανισότητες σε περιφερειακό και πολιτικό επίπεδο αλλά και μεταξύ ανδρών και γυναικών,
  - περισσότεροι από το ένα τέταρτο των 4.5 δις κατοίκων τους εξακολουθούν να μη έχουν πρόσβαση στη γνώση και στις ελάχιστες ατομικές και δημόσιες υπηρεσίες, το δε προσδόκιμο της ζωής τους δεν ξεπερνά τα 40 χρόνια,
  - περίπου 1.3 δις του πληθυσμού τους δεν έχουν πρόσβαση σε καθαρό νερό,
  - περίπου 840 εκατομμύρια ανθρώπων υποσιτίζονται,
  - ένα στα επτά παιδιά δεν αποκτά ούτε τη στοιχειώδη εκπαίδευση κλπ.

- στις βιομηχανικές ή αλλιώς «αναπτυγμένες» χώρες απ' την άλλη μεριά, και πάλι με σημαντικότερες εσωτερικές ταξικές και περιφερειακές ανισότητες, ένας στους οκτώ κατοίκους ακόμη και των πλουσιότερων χωρών του κόσμου επηρεάζεται από κάποια από τα στοιχεία της ανθρώπινης φτώχειας, όπως η μακροχρόνια ανεργία, ένα εισόδημα κάτω από το όριο φτώχειας, η μη δυνατότητα να διαβάζουν και να γράφουν, το μέγιστο δυνατό όριο ζωής τους να είναι τα 60 χρόνια.

Αλλά και το 1998 με βάση τα στοιχεία της Έκθεσης για την Ανθρώπινη Ανάπτυξη του 2001 του UNDP:

- το πλουσιότερο 1% του πληθυσμού της γης είχε ετήσιο εισόδημα όσο και το φτωχότερο 57%,
- καθημερινά 30.000 παιδιά πέθαιναν από ασθένειες που μπορούσαν να είχαν αντιμετωπιστεί,
- 968 εκατομμύρια άνθρωποι στις αναπτυσσόμενες χώρες δεν είχαν πρόσβαση σε «βελτιωμένες υδατικές πηγές» (improved water sources),
- 2,4 δις άνθρωποι στις αναπτυσσόμενες χώρες δεν είχαν πρόσβαση σε βασικές συνθήκες υγιεινής,
- 163 εκατομμύρια παιδιά στις αναπτυσσόμενες χώρες ηλικίας κάτω των πέντε ετών ζύγιζαν λιγότερο από το κανονικό, ενώ 11 εκατομμύρια παιδιά ηλικίας κάτω των πέντε ετών πέθαιναν ετησίως από αίτια που μπορούσαν να αντιμετωπιστούν.

Ακόμη, στις χώρες του O.E.C.D. 130 εκατομμύρια άνθρωποι σύμφωνα με στοιχεία των ετών 1996-98 ζούσαν στα όρια της φτώχειας (εισόδημα μικρότερο από το 50% του στατιστικού μέσου) και 8 εκατομμύρια άνθρωποι υποσιτιζόνταν.

Με βάση τώρα τα στοιχεία της έκθεσης του 2002:

- το 1999, το εισόδημα του πλουσιότερου 5% του πληθυσμού της γης ήταν ίσο με 114 φορές το εισόδημα του φτωχότερου 5%,
- το 1999, 2,8 δις άνθρωποι ζούσαν με λιγότερο από \$2 την ημέρα. Το ποσοστό του πληθυσμού που ζούσε σε συνθήκες εξαθλίωσης το 1999 ήταν 23% (σύμφωνα με υπολογισμούς, με τους σημερινούς ρυθμούς θα χρειαζόταν 130 χρόνια για την πλήρη αντιμετώπιση της πείνας στον πλανήτη),

- το 1999, 20 χώρες της Κεντρικής και Υποσαχάριας Αφρικής, (με περισσότερο από το μισό πληθυσμό της ηπείρου) ήταν φτωχότερες σε σχέση με το 1990 (και συνολικά 25 ήταν φτωχότερες σε σχέση με το 1975),
- σε 81 χώρες με περισσότερο από το 60% του πληθυσμού της γης δεν αναμενόταν να μειωθεί η παιδική θνησιμότητα (για παιδιά ηλικίας μέχρι 5 ετών) κατά τα 2/3 μέχρι το 2015, αποτυγχάνοντας έτσι να εκπληρωθεί ο στόχος που είχε τεθεί από τα Ηνωμένα Έθνη,
- το 2000, 113 εκατ. παιδιά δεν φοιτούσαν σε σχολεία, από τα οποία το 97% κατοικούσε σε αναπτυσσόμενες χώρες. Το 60% από αυτά ήταν κορίτσια,
- το 2000, υπήρχαν 854 εκατ. αναλφάβητοι παγκοσμίως, 544 εκατ. από τους οποίους ήταν γυναίκες,
- μέχρι τα τέλη του 2000 σχεδόν 22 εκατ. άνθρωποι είχαν πεθάνει από AIDS, 13 εκατ. παιδιά είχαν χάσει τη μητέρα ή και τους δύο γονείς τους από την ασθένεια και πάνω από 40 εκατ. ζούσαν προσβεβλημένοι από τον ιό. Από αυτούς, 90% σε αναπτυσσόμενες χώρες και 75% στην Κεντρική και Υποσαχάρια Αφρική,
- το 1999, το 72% των χρηστών του Internet ζούσε στις χώρες του Ο.Ε.С.Д. στις οποίες αντιστοιχεί το 14% του παγκόσμιου πληθυσμού, ενώ 164 εκατ. από αυτούς ζούσαν στις Η.Π.Α.

Με βάση τα στοιχεία της έκθεσης του 2003, βρισκόμαστε σε μία «**αναπτυξιακή κρίση**». Τα τελευταία 30 χρόνια σημειώθηκε σημαντική πρόοδος στον κόσμο: ο προσδόκιμος μέσος όρος ζωής αυξήθηκε κατά 8 χρόνια, η αμάθεια περιορίστηκε κατά το ήμισυ και έφτασε το 25%, και στην ανατολική Ασία ο αριθμός των ανθρώπων που ζει με λιγότερο από \$1 την ημέρα μειώθηκε στο μισό σε σχέση με το 1990. Παρόλα αυτά όμως η **ανθρώπινη ανάπτυξη προχωρά με πολύ αργούς ρυθμούς και για πολλές χώρες η δεκαετία του 1990 σύμφωνα με την έκθεση για την ανθρώπινη ανάπτυξη ήταν μία δεκαετία απόγνωσης**: (Ρόκος 2005β, UNDP 2003)

- το 2002, τα 25 εκατομμύρια των πλουσιότερων Αμερικανών είχαν τόσο εισόδημα όσο περίπου τα 2 δισεκατομμύρια φτωχότεροι άνθρωποι στον κόσμο,
- στο τέλος του 20^{ου} αιώνα 1,2 δις άνθρωποι (δηλαδή ένας στους πέντε) προσπαθούσαν να επιβιώσουν με λιγότερο από \$1 την ημέρα και περισσότεροι από τους διπλάσιους, δηλαδή 2,8 δις με λιγότερα από \$2 την ημέρα,

- τη δεκαετία του '90 το κατά κεφαλήν εισόδημα μειώθηκε σε 54 χώρες του κόσμου ενώ σε 21 χώρες αυξήθηκαν τα ποσοστά του πληθυσμού που ζούσε στα όρια της πείνας,
- τη δεκαετία του 90, η παιδική θνησιμότητα (αριθμός παιδιών που πεθαίνει πριν την ηλικία των 5) ανέβηκε σε επίπεδα πρωτόγνωρα σε σχέση με τις προηγούμενες δεκαετίες σε 14 χώρες του κόσμου και σε 34 χώρες το προσδοκώμενο όριο ζωής έχει μειωθεί,
- το ίδιο χρονικό διάστημα, σε 12 χώρες μειώθηκαν οι εγγραφές μαθητών στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση,
- η παιδική θνησιμότητα στις χώρες της Αφρικής το '90 ήταν 20πλάσια από την παιδική θνησιμότητα στις χώρες του Ο.Ε.С.Д. ενώ το 2001 ήταν 25 φορές περισσότερη,
- 54 χώρες ήταν φτωχότερες το 2001 από ότι το 1990,
- σε 21 χώρες ο πληθυσμός που ζει κάτω από το όριο της πείνας αυξήθηκε,
- σε 14 χώρες αυξήθηκε ο αριθμός των παιδιών που πεθαίνουν πριν την ηλικία των 5 ετών,
- σε 12 χώρες, ο αριθμός των παιδιών που φοιτούν σε πρωτοβάθμια εκπαίδευση μειώθηκε,
- σε 34 χώρες ο προσδόκιμος μέσος όρος ζωής μειώθηκε.

Τέτοιες ανατροπές στην αναπτυξιακή πορεία ήταν στο παρελθόν πολύ σπάνιες. Ένα άλλο σημάδι που επιβεβαιώνει αυτήν την αναπτυξιακή κρίση αποτελεί το γεγονός ότι σε 21 χώρες **ο δείκτης ανθρώπινης ανάπτυξης⁸⁰ μειώθηκε.**

Η ίδια κρίση **συνεχίστηκε** και μάλιστα **αυξητικά** και μέχρι το 2003, με βάση τα στοιχεία του UNDP που εξέδωσε στην έκθεση του 2005. Το 2003, 18 χώρες με ένα συνολικό πληθυσμό 460 εκατομμυρίων ανθρώπων κατέγραψαν **χαμηλότερα αποτελέσματα στον δείκτη ανθρώπινης ανάπτυξης** σε σχέση με τα αποτελέσματα που είχαν το 1990. Ενώ η παγκόσμια οικονομία ακμάζει, 10.7 εκατομμύρια παιδιά κάθε χρόνο πεθαίνουν πριν τα 5^α γενέθλιά τους και περισσότερο από 1 δισεκατομμύριο άνθρωποι ζουν σε συνθήκες απόλυτης φτώχειας με εισόδημα λιγότερο του \$1 την ημέρα. Παράλληλα, ένα σημάδι της κρίσης αποτελεί το γεγονός της **αύξησης των ανισοτήτων**. Ακολουθούν κάποια στοιχεία για το 2003 που αποτυπώνουν τις ανισότητες: (UNDP 2005)

⁸⁰ Δείκτης Ανθρώπινης Ανάπτυξης (Human Development Index ή HDI): μία συγκεντρωτική μέτρηση των τριών διαστάσεων της ανθρώπινης ανάπτυξης: η βίωση μίας μακράς και υγιούς ζωής, η εκπαίδευση και, η με αξιοπρεπείς συνθήκες διαβίωση

- οι πλουσιότεροι 500 άνθρωποι στον κόσμο έχουν συγκεντρωτικά εισόδημα μεγαλύτερο από τους φτωχότερους 416 εκατομμύρια ανθρώπους,
- το 2003 κάποιος που ζούσε στην Ζάμπια είχε λιγότερες πιθανότητες να φτάσει την ηλικία των 30 χρονών από κάποιον που είχε γεννηθεί στην Αγγλία το 1840,
- στατιστικά, η παιδική θνησιμότητα παγκοσμίως μειώνεται μεν αλλά με επιβραδυνόμενους ρυθμούς δε. Επίσης η διαφορά παιδικής θνησιμότητας μεταξύ των πλούσιων και των φτωχών χωρών μεγαλώνει,
- οι εισοδηματικές ανισότητες (πλούσιοι-φτωχοί) αυξάνονται σε χώρες στις οποίες ζει περισσότερο από το 80% του παγκοσμίου πληθυσμού,
- παιδιά που γεννιούνται στο 20% των φτωχότερων νοικοκυριών (π.χ. στην Γκάνα ή στην Σενεγάλη) έχουν 2 με 3 φορές περισσότερες πιθανότητες να πεθάνουν πριν την ηλικία των 5 χρονών σε σχέση με τα παιδιά που γεννιούνται στο 20% των πλουσιότερων νοικοκυριών.

Και η τελευταία έκθεση του 2006 που εκδόθηκε από το UNDP επιβεβαιώνει με βάση τα στοιχεία που συλλέχθηκαν για το 2004 τόσο την **συνέχιση της «αναπτυξιακής κρίσης» όσο και τη διεύρυνση των ανισοτήτων**. Το παγκόσμιο χωριό που οραματίστηκαν οι υπέρμαχοι της παγκοσμιοποίησης μοιάζει πια να διαχωρίζεται ανάμεσα στις γειτονιές εκείνων που κατέχουν και στις γειτονιές όσων δεν κατέχουν: (UNDP 2006)

- το φτωχότερο 20% του πληθυσμού αντιστοιχεί περίπου στον πληθυσμό που ζει με λιγότερο από \$1 την ημέρα και συμβάλει στο 1.5 % του παγκόσμιου εισοδήματος. Το φτωχότερο 40% αντιστοιχεί στον πληθυσμό που ζει με λιγότερο από \$2 την ημέρα και συμβάλει στο 5% του παγκόσμιου εισοδήματος,
- το μέσο εισόδημα παγκοσμίως ανέρχεται σε \$5,533, αλλά 80% του πληθυσμού ζει με λιγότερα από αυτά. Η ανισότητα που υπάρχει παγκοσμίως αποτυπώνεται και στην μεγάλη διαφορά που υπάρχει μεταξύ του μέσου όρου του εισοδήματος και της διαμέσου (median) η οποία ανέρχεται στα \$1,700,
- οι άνθρωποι που ζουν κάτω από τα όρια της φτώχειας μπορεί να μειώνονται παγκοσμίως όμως η συγκέντρωση πλούτου που υπάρχει στην κορυφή της λίστας των εισοδηματιών είναι πολύ πιο εντυπωσιακή από την μείωση της φτώχειας που αποτυπώνεται στο τέλος της λίστας,
- οι άνθρωποι στην Νορβηγία είναι 40 φορές πλουσιότεροι από εκείνους στην Νιγηρία και απολαμβάνουν σχεδόν στο σύνολό τους (100%) πρωτοβάθμια, δευτεροβάθμια και

τριτοβάθμια εκπαίδευση σε αντίθεση με το μόλις 21% αντίστοιχο ποσοστό στην Νιγηρία που του παρέχεται η δυνατότητα εκπαίδευσης,

- για τις 31 χώρες που ανήκουν στην κατηγορία χαμηλής ανάπτυξης (στις οποίες ζει το 9% του παγκόσμιου πληθυσμού) ο προσδόκιμος μέσος όρος ζωής είναι τα 46 χρόνια, 32 δηλαδή χρόνια λιγότερα από τον αντίστοιχο προσδόκιμο μέσο όρο ζωής των χωρών υψηλής ανάπτυξης,
- τα 10.8 εκατομμύρια παιδιών που πέθαναν το 2004 βεβαιώνουν την ανισότητα που υπάρχει όσον αφορά στο πιο βασικό δικαίωμα που τους δίνεται στη ζωή: την δυνατότητα να μείνουν ζωντανοί. Μάλιστα, ο δείκτης παιδικής θνησιμότητας έρχεται να καταδείξει ότι η αύξηση στα εισοδήματα δε συνεπάγεται και τη βελτίωση της ανθρώπινης ανάπτυξης. Για παράδειγμα στην Ινδία, η οποία από την σκοπιά της αύξησης του πλούτου της αποτελεί ένα από τα «επιτυχημένα σενάρια» της παγκοσμιοποίησης, η αύξηση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ δεν συμβαδίζει με τους ρυθμούς παιδικής θνησιμότητας. Πιο συγκεκριμένα, η αύξηση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ στην Ινδία έφτασε στο 4% τον χρόνο από το 1990 και μετά. Το ίδιο χρονικό διάστημα η μείωση της παιδικής θνησιμότητας επιβραδύνεται (από 2,9% τον χρόνο το 1980 σε 2,2% το χρόνο από το 1990 και μετά),
- όσον αφορά στην αμάθεια, γυναίκες ακόμα και σήμερα αποτελούν τα 2/3 των αγράμματων ενηλίκων. Παράλληλα, 115 εκατομμύρια παιδιά είναι σήμερα εκτός σχολείων και τα 62 εκατομμύρια από αυτά είναι γυναίκες.

Η ίδια έκθεση καταδεικνύει ότι **οι ανισότητες δεν μεγεθύνονται μόνο σε παγκόσμιο επίπεδο αλλά και εντός των συνόρων μιας χώρας**. Για παράδειγμα στις ΗΠΑ μεταξύ του 1980 και του 2004 το εισόδημα του πλουσιότερου 1% των νοικοκυριών (εισοδήματα πάνω από \$721,000 το 2004) αυξήθηκε κατά 135%. Κατά το ίδιο χρονικό διάστημα οι πραγματικοί μισθοί στην βιομηχανία έπεσαν κατά 1% ενώ το μερίδιο από το εθνικό εισόδημα για το πλουσιότερο 1% διπλασιάστηκε στο 16%. Με άλλα λόγια, τους καρπούς της αυξημένης παραγωγής έδρεψαν τα πλουσιότερα τμήματα της κοινωνίας.

Στην αυγή του 21^{ου} αιώνα ζούμε σε έναν κόσμο μιας άνευ προηγουμένου ευμάρειας. Παρόλα αυτά, σύμφωνα με την παραπάνω έκθεση, 2 εκατομμύρια παιδιά πεθαίνουν κάθε μέρα με την ανάγκη καθαρού νερού και τουαλέτας. Πάνω από ένα δισεκατομμύριο άνθρωποι δεν έχουν πρόσβαση σε ασφαλές πόσιμο νερό και 2,6 δισεκατομμύρια άνθρωποι έχουν έλλειψη

επαρκών συνθηκών υγιεινής. Ταυτόχρονα η ανεπαρκής πρόσβαση σε νερό ως παραγωγικό μέσο αναγκάζει εκατομμύρια ανθρώπους να ζουν στη φτώχεια και στην ευπάθεια.

Συμπερασματικά, οι παραπάνω εκθέσεις υπογραμμίζουν και στατιστικά την «αναπτυξιακή κρίση» στην οποία βρισκόμαστε.

4.6 Μελλοντικές προοπτικές και προτεινόμενες αλλαγές

Η εποχή της ανάπτυξης σύμφωνα με τον Sachs έχει φτάσει στο τέλος της, διότι οι ιστορικές συνθήκες έχουν πλέον αλλάξει. Καταρχήν οι αναπτυγμένες χώρες, όπως οι πρωτοπόρες ΗΠΑ, οδηγούν μεν την κούρσα της ανάπτυξης, αλλά ο δρόμος της ανάπτυξης οδηγεί πλέον σε αδιέξοδο, όπως έχει γίνει προφανές από το οικολογικό πρόβλημα το οποίο έχει προκαλέσει. *«Αν όλες οι χώρες ακολουθούσαν ‘επιτυχώς’ το βιομηχανικό πρότυπο, θα απαιτούνταν 5 με 6 πλανήτες για να χρησιμεύσουν ως πηγές ενέργειας και ως σκουπιδότοποι».* Συνεπώς οι **αναπτυγμένες χώρες δεν μπορούν πλέον να αποτελούν πρότυπο**, το πιο πιθανό είναι να θεωρηθούν τελικά ως παρεκκλίσεις στην τροχιά της ιστορίας. (Sachs 1999)

Επίσης, η έννοια της ανάπτυξης χρησιμοποιήθηκε ως όπλο για την υπερίσχυση του καπιταλισμού έναντι του κομμουνισμού. Πλέον όμως, μετά την κατάρρευση του «Ανατολικού Μπλοκ» αυτή η διαμάχη δεν υφίσταται, οπότε και **η ανάπτυξη δεν μπορεί να αποτελέσει ιδεολογικό υπόβαθρο** για τον παραπάνω στόχο. Ο διαχωρισμός Δύσης–Ανατολής έχει μετατραπεί σήμερα σε διαχωρισμό πλουσίων–φτωχών, και **η ανάπτυξη δεν έχει πλέον το νόημα της προόδου αλλά της πρόληψης και αντιμετώπισης σημαντικών προβλημάτων** όπως η περιβαλλοντική υποβάθμιση, το παράνομο εμπόριο, η μαζική μετανάστευση, οι εμφύλιοι πόλεμοι κ.α.

Αμφισβητείται πλέον η ίδια η έννοια της ανάπτυξης, η επιτυχία της δεν θα αποτελούσε εν τέλει κάτι το θετικό. Βασική συνέπεια της ανάπτυξης θα ήταν η **απώλεια της ποικιλομορφίας**. Υπάρχει μια παγκόσμια τάση απλοποίησης, ενοποίησης, εξομοίωσης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο περιορισμός της διάστασης της πολιτιστικής ανάπτυξης, που έχει ως προϋπόθεση την ύπαρξη διαφορετικότητας (διαφορετικών απόψεων, μοντέλων σκέψεων, ιδανικών).

Το μοντέλο της ανάπτυξης είναι αφηρημένο, στερείται σαφών στόχων και περιεχομένου. Για αυτό ο όρος αποτελεί πεδίο διαμάχης διαφόρων πολιτικών και κοινωνικών ομάδων (αριστερών και δεξιών, ελίτ και λαϊκών στρωμάτων κ.ο.κ.) οι οποίες ταυτόχρονα τον νοσηματοδοτούν διαφορετικά. Η ανάπτυξη ως στόχος συνδέθηκε κυρίως με την οικονομική μεγέθυνση, οπότε βασικές συνιστώσες της αποτελούν η φτώχεια, η παραγωγή, η έννοια του κράτους, η ισότητα.

Όπως προκύπτει και από την παραπάνω άποψη, πλέον έχει ξεκινήσει και αμφισβητείται η ανάπτυξη πόσο μάλλον το μοντέλο της «οικονομίας της ανάπτυξης». Μάλιστα από την πλευρά της κοινωνικής οικολογίας⁸¹ θεωρείται ότι το θέμα της ανάπτυξης είναι περισσότερο **θέμα δημοκρατίας και σχέσεων εξουσίας**, οπότε δεν είναι αρκετό να αλλάξουν οι ιδέες και οι αξίες αλλά πρέπει να γίνει ένας συνολικός επαναπροσδιορισμός της έννοιας της ανάπτυξης συνοδευόμενος από ριζικές αλλαγές στις οικονομικές, πολιτικές και γενικότερα δημοκρατικές δομές. (Παπαδημητρίου 2005)

Υπάρχει η ανάγκη «μιας διεπιστημονικής, ολιστικής διερεύνησης της κοινωνικής και οικονομικής πραγματικότητας και των αξιακών και πολιτισμικών δεδομένων της κάθε χώρας για να είναι δυνατός ο βάσιμος οραματισμός ενός πραγματικά βιώσιμου και αξιοβίωτου μέλλοντος, με τη δημιουργία νέων πολιτικών δομών νέων κοινωνικών θεσμών και ενός νέου οικονομικού και τεχνολογικού σχεδιασμού που να βλέπει την οικονομία ως μέσον και όχι ως σκοπό, που να είναι σε θέση να εξυπηρετεί την ευημερία της ανθρωπότητας και να σέβεται το φυσικό περιβάλλον, προσβλέποντας σε μια κοινωνία καλύτερη από τις σημερινές αγοραίες». (Παπαδημητρίου 2005)

Δεν αρκεί να αλλάξει το περιεχόμενο και οι στόχοι της ανάπτυξης, θα πρέπει να αλλάξει και ο τρόπος λήψης των αποφάσεων. Στη σημερινή κατάσταση συντέλεσε και το γεγονός ότι οι αποφάσεις σχετικά με την κατεύθυνση της ανάπτυξης και το ρυθμό που θα ακολουθήσει, λαμβάνονται από κάποιες συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες και οργανισμούς. Προκειμένου να ικανοποιηθεί το γενικό αίτημα της αυτονομίας του ατόμου στα πλαίσια μιας δημοκρατικής πολιτείας θα πρέπει να γίνει μια ισοκατανομή της πολιτικής και οικονομικής εξουσίας στους

---

⁸¹ Η κοινωνική οικολογία, αν και κοινωνική, αναζητά τελικά τη θεμελίωσή της στη φύση. Η φύση αποτελεί το παράδειγμα, το πρότυπο για τη διατύπωση των ηθικών αξιών που πρέπει να διέπουν την ανθρώπινη συμπεριφορά. Έτσι, σύμφωνα με τον Bookchin, οι σύγχρονες επιστήμες της οικολογίας και της εξέλιξης δείχνουν ότι στη φύση τα φαινόμενα χαρακτηρίζονται από αλληλοβοήθεια, αυτοοργάνωση, ελευθερία, υποκειμενικότητα, ενότητα στη διαφορά, αυθορμητισμό και μη ιεραρχικές σχέσεις. Αυτές οι ιδιότητες της φύσης αποκτούν χαρακτήρα αυτοσκοπού και για την ανθρώπινη κοινωνία. (Βότσης 2001)

πολίτες ώστε να μπορούν να συμμετέχουν στη λήψη των αποφάσεων και την εφαρμογή τους.

Στο αναπτυξιακό μοντέλο έως τώρα κυριάρχησε η ποσοτική αντίληψη της ανάπτυξης. Όμως η ευημερία ενός λαού προϋποθέτει μεν ένα ορισμένο βαθμό οικονομικής ασφάλειας, αλλά εξαρτάται κυρίως από κάποιους ποιοτικούς παράγοντες, «*όπως είναι η αίσθηση κοινωνικής ασφάλειας, πολιτιστικής συνοχής και υπερηφάνειας, το αίσθημα του ανήκειν σε μια κοινότητα αξιών, με δεσμούς προσωπικούς, συγγενικούς, φιλικούς, σε συνθήκες κοινωνικής αλληλεγγύης*». Προκειμένου να τεθεί ως **στόχος πλέον η ποιότητα και όχι η ποσότητα** θα πρέπει να ενεργοποιηθούν οι πολίτες στο σύνολό τους και να συμμετέχουν στην αναπτυξιακή διαδικασία καθώς και στην αναζήτηση εναλλακτικών λύσεων για τα μεγάλα προβλήματα που αντιμετωπίζει σήμερα η ανθρωπότητα. Απαραίτητη όμως προϋπόθεση για την αποτελεσματική ενεργοποίηση των πολιτών είναι τόσο η εκπαίδευσή τους όσο και η σωστή και πολύπλευρη ενημέρωσή τους.

Σύμφωνα και με τα παραπάνω, θα πρέπει να υπάρξει ένα νέο κίνημα με «**επανα-αφύπνιση του δημοκρατικού προτάγματος**» όπου θα είναι απολύτως αναγκαία και η παρεμβολή της οικολογικής συνιστώσας. Αποτελεί μια **αναγκαιότητα να ληφθεί το περιβάλλον καθώς και η ισορροπία μεταξύ της ανθρωπότητας και των πόρων του πλανήτη σοβαρά υπόψη**. Η οικολογία δεν πρόκειται πάντως να παίξει το ρόλο της ιδεολογίας με την παραδοσιακή έννοια του όρου. Η **οικολογία** είναι η συνειδητοποίηση ότι η κοινωνική ζωή πρέπει να λαμβάνει σοβαρά υπόψη το περιβάλλον μέσα στο οποίο διαδραματίζεται. Πάντως θα πρέπει να υπάρξουν κάποιες πολιτικές αποφάσεις που δε θα περιορίζονται όμως αποκλειστικά σε θέματα οικολογίας. Δεν αποτελεί λύση η λήψη δραστικών μέτρων και περιορισμών ενόψει μιας οικολογικής καταστροφής από κάποιο αυταρχικό καθεστώς. Αυτό που είναι απαραίτητο είναι η επαναξιολόγηση της σύγχρονης κοινωνίας, των αξιών και των προσανατολισμών της που θα συνδυαστεί με μια σοβαρή κριτική της «ανάπτυξης» όπως έχει τώρα. (Καστοριάδης 1993)

Πρέπει να υπάρξει μια επανάσταση με την έννοια του ριζικού μετασχηματισμού των θεσμών της κοινωνίας. Αυτό όμως προϋποθέτει μια ριζική αλλαγή στην αντίληψη του κόσμου ως προς τον απώτερο σκοπό της ζωής του. Και **η αλλαγή αυτή θα πρέπει να γίνει από όλους**. Ένα σύνολο μπορεί να ασκήσει κριτική, να αφυπνίσει, να προετοιμάσει όχι όμως να κάνει πραγματικότητα την αλλαγή. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο σκέψης, η επανεμφάνιση της

φιλοσοφίας θα ήταν ωφέλιμη, επειδή ακριβώς πρόκειται για μια από τις λιγότερο φιλοσοφικές περιόδους στην περίοδο της ανθρωπότητας.

Πρέπει οι άνθρωποι να συνειδητοποιήσουν τα όριά τους, όχι μόνο τα ατομικά αλλά και τα κοινωνικά. *«Δεν είναι μόνο ότι ο καθένας μας υπόκειται στο φυσικό νόμο και ότι μια μέρα θα πεθάνει. Είναι ότι όλοι εμείς μαζί δεν μπορούμε να κάνουμε ακριβώς τίποτα: οφείλουμε να αυτό-περιοριζόμαστε. Η Αυτονομία - η αληθινή ελευθερία - είναι ο αυτό-περιορισμός που είναι αναγκαίος όχι μόνο στους κανόνες της ενδοκοινωνικής συμπεριφοράς αλλά επίσης και στους κανόνες που υιοθετούμε στη συμπεριφορά μας προς το περιβάλλον».* (Καστοριάδης 1993)

Συνεπώς το ζητούμενο αφορά στη **συνειδητοποίηση ενός νέου στόχου**. Όπως έγινε και με άλλα σοβαρά κοινωνικά ζητήματα παλαιότερα (π.χ. αργία Κυριακής, εκλογική ισότητα) ο καπιταλισμός θα «αρνηθεί» αρχικά να συμμορφωθεί με τις οικολογικές συνιστώσες αλλά τελικά «θα αφομοιώσει αυτή την επιταγή, όπως αφομοίωσε όλες τις άλλες». Άρα το σημαντικό είναι **να αποσαφηνιστεί ποιος είναι ο στόχος για το μέλλον**. Ποιο είναι το ζητούμενο; Να προβεί ο καπιταλισμός σε κάποιες μεταρρυθμίσεις προκειμένου να προσαρμοστεί στις οικολογικές απαιτήσεις ή να λάβει χώρα μια **κοινωνική, οικονομική και μορφωτική επανάσταση** που καταργεί τις επιταγές του καπιταλισμού και καθιερώνει μια **νέα σχέση των ανθρώπων με τη συλλογικότητα, το περιβάλλον και τη φύση**; Αυτοσκοπός δεν πρέπει να είναι απλώς η επιβίωση. (Gorz 1975)

Σύμφωνα με το Gorz στο παρόν σύστημα αν ξαφνικά υποχωρούσε η ανάπτυξη και η παραγωγή (λιγότερα αυτοκίνητα, λιγότερες ώρες εργασίας κ.λ.π.) χωρίς καμία άλλη αλλαγή τότε απλώς τα ρυπαντικά προϊόντα θα μετατρέπονταν σε είδη πολυτελείας για τις προνομιούχες τάξεις. Ουσιαστικά θα εντεινόταν οι ανισότητες. Θα προέκυπτε μια οικονομική κρίση, όπως η κρίση του πετρελαίου, την οποία ο καπιταλισμός θα την αντιμετώπιζε ως συνήθως: οι ισχυρές οικονομικά ομάδες θα εξαγόραζαν σε εξευτελιστικές τιμές τους αντίπαλους που θα βρισκότουσαν σε οικονομική δυσχέρεια. Η κεντρική εξουσία θα επέβαλλε την εφαρμογή των κανόνων απορρύπανσης και παραγωγής κάποιων τεχνοκρατών οπότε και ο κόσμος θα ακολουθούσε τους κανονισμούς της «προγραμματισμένης» ζωής του.

Στο πλαίσιο της σύγχρονης κοινωνίας και του σημερινού καταναλωτικού προτύπου που βασίζεται στην ανισότητα, στα προνόμια και στην κερδοσκοπία, η μη-ανάπτυξη ή η αρνητική

ανάπτυξη σημαίνει στασιμότητα, ανεργία, διεύρυνση του χάσματος ανάμεσα σε πλούσιους και φτωχούς. Η **κινητήρια δύναμη της ανάπτυξης** βρίσκεται σε αυτή τη γενικευμένη φυγή προς τα μπρος που προωθείται από μια **σκόπιμα διατηρημένη ανισότητα**, βασίζεται στον «εκσυγχρονισμό της φτώχειας». Μόλις για το πλήθος αρχίζει να διαφαίνεται η προοπτική συμμετοχής του σε ένα προνόμιο μέχρι τώρα των ολίγων, αμέσως το προνόμιο αυτό απαξιώνεται, το κατώφλι της φτώχειας ανεβαίνει και δημιουργούνται νέα προνόμια, από τα οποία το πλήθος έχει αποκλειστεί. *«Η κοινωνία, αναπαράγοντας ακατάπαυστα το σπάνιο για να αναπαράγει την ανισότητα και την ιεραρχία, δημιουργεί περισσότερες ανικανοποίητες ανάγκες από όσες ικανοποιεί», ο ρυθμός με τον οποίο αυξάνεται η στέρηση ξεπερνά κατά πολύ το ρυθμό ανάπτυξης της παραγωγής».* (Gorz 1975)

Συνεπώς πρέπει να **αντιταχθούμε στη σημερινή ιδεολογία της ανάπτυξης**, στην έννοια της απατηλής υπόσχεσης ότι κάποια μέρα το πλήθος δε θα είναι αμέτοχο των προνομίων και ότι η μη-ανάπτυξη αποτελεί την καταδίκη στη μετριότητα. *«Σε μια κοινωνία χωρίς προνόμια δεν υπάρχουν φτωχοί».* Η «ουτοπία» που προτείνεται από το Gorz παρουσιάζεται στις παρακάτω θέσεις οι οποίες επιδέχονται και διαφορετικές ερμηνείες. *«Μοναδικός σκοπός τους είναι να απελευθερώσουν τη φαντασία, σχετικά με το τι περνά απ' το χέρι μας για ν' αλλάξει η ζωή μας».* (Gorz 1975)

*«1. Η σύγχρονη καπιταλιστική κρίση οφείλεται σε μια υπερανάπτυξη παραγωγικών ικανοτήτων και στην καταστρεπτικότητα της χρησιμοποιούμενης τεχνικής η οποία προκαλεί ανυπέβλητες σπανιότητες. Η κρίση αυτή μπορεί να ξεπεραστεί μόνο με έναν **νέο τρόπο παραγωγής** που, σε ρήξη με τον οικονομικό ορθολογισμό, στηρίζεται στη διαχείριση των ανανεώσιμων πηγών και στη μείωση της κατανάλωσης ενέργειας και πρώτων υλών.*

*2. Η αναίρεση του οικονομικού ορθολογισμού και η μείωση της κατανάλωσης υλικών αγαθών μπορούν να πραγματοποιηθούν τόσο με την τεχνοφασιστική ετερορρύθμιση, όσο και με τη συμβιωτική αυτορρύθμιση. Ο τεχνοφασισμός θα αποφευχθεί μόνο με την **ανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών** που, με τη σειρά της, προϋποθέτει την εφαρμογή τεχνικής και εργαλείων που να επιτρέπουν την αυξανόμενη κυριαρχία των κοινοτήτων της βάσης.*

*3. Η σχέση «περισσότερου» και «καλύτερου», έχει παύσει να υπάρχει. Μπορούμε να έχουμε το «καλύτερο» με λιγότερα. Μπορούμε να ζήσουμε «καλύτερα» δουλεύοντας και **καταναλώνοντας λιγότερο**, με τον όρο να παράγουμε προϊόντα πιο ανθεκτικά που δεν προκαλούν καταστροφές*

και ανυπέρβλητες σπανιότητες από τη στιγμή που γίνονται προσιτά σε όλους. Αξίζει να παράγεται κοινωνικά μόνον ό,τι παραμένει καλό για τον καθένα όταν το απολαμβάνουν όλοι - και αντιστρόφως.

4. Η φτώχεια στις πλούσιες χώρες δεν οφείλεται στην ανεπάρκεια της παραγωγής αλλά στη φύση των παραγομένων αγαθών, στον τρόπο παραγωγής και στον τρόπο κατανομής. Η φτώχεια θα εξαλειφθεί όταν δεν θα παράγονται κοινωνικά «αγαθά σπάνια», από τη φύση τους ιδιαίτερα και αποκλειστικά. **Αξίζει να παράγεται κοινωνικά μόνο ό,τι δεν δημιουργεί προνόμια και δεν υποβιβάζει κανέναν.**

5. Η ανεργία στις πλούσιες κοινωνίες αντανακλά τον περιορισμό του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας. Αποδεικνύει ότι οι άνθρωποι θα μπορούσαν να **εργάζονται πολύ λιγότερο με τον όρο να εργάζονται όλοι.** Η ισότητα στην κοινωνική αναγνώριση και ανταμοιβή όλων των κοινωνικά αναγκαίων εργασιών είναι η προϋπόθεση για την κατάργηση της φτώχειας και για την **ίση κατανομή της εργασίας σε όλους όσους είναι ικανοί γι' αυτήν.**

6. Αν η κοινωνική εργασία περιορισθεί στην κοινωνικά αναγκαία παραγωγή, η ελάττωση του χρόνου εργασίας θα μπορέσει να συμβαδίσει με την **ανάπτυξη των ελεύθερων και αυτόνομων δραστηριοτήτων.** Εκτός απ' τα απαραίτητα, που θα τους έχουν εξασφαλιστεί από την κοινωνική παραγωγή, τα άτομα θα μπορούν να δημιουργήσουν, στον ελεύθερο χρόνο τους, μόνοι ή κατά ομάδες, όλα τα επιπλέον που θεωρούν επιθυμητά. Η παραγωγή απεριόριστης ποικιλίας αγαθών και υπηρεσιών στα εργαστήρια και τα συνεργεία μιας γειτονιάς θα εξασφαλίσει την ανάπτυξη της σφαίρας της ελευθερίας και θα εξασθενίσει τις εμπορευματικές σχέσεις, θ' αναπτύξει την κοινωνία των πολιτών και θα φέρει το μαρασμό του Κράτους.

7. **Η ομοιομορφία των προτύπων ζωής και κατανάλωσης θα πάψει να υπάρχει μαζί με τις κοινωνικές ανισότητες.** Τα άτομα και οι κοινότητες θα διαφοροποιηθούν και θα διαφοροποιήσουν τον τρόπο ζωής τους ξεκινώντας απ' το σημείο όπου τελειώνει η σημερινή φαντασία. Οι διαφορές τους θα προέλθουν από τη διαφορετική χρήση του ελεύθερου χρόνου και όχι από την ανισότητα των κοινωνικών αμοιβών και εξουσιών. **Η ανάπτυξη των αυτόνομων ικανοτήτων στον ελεύθερο χρόνο, θα είναι η μόνη πηγή πλούτου και διαφοροποιήσεων».**

Υπάρχει πάντως από κάποιους μια αισιοδοξία για το μέλλον. Ναι μεν η πρόοδος πραγματοποιήθηκε «με τη θυσία γενεών, τάξεων και λαών, μέσα από την εκμετάλλευση, τους

αποικιακούς και τους ιμπεριαλιστικούς πολέμους, μέσα από μια πρωτοφανέρωτη φθορά της φύσης και των ανθρώπων», αλλά η επιστήμη και η τεχνική δημιούργησαν αφάνταστες δυνατότητες για την ανθρωπότητα. Τα παραπάνω ήταν το τίμημα έως τώρα. «Αν η καπιταλιστική τεχνική ήταν η άρνηση της ενότητας του ανθρώπου με τη φύση και με τους ομοίους του, η άρνηση της άρνησης, μέσα από το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό, θα μπορούσε να αποκαταστήσει την εξαρτημένη ενότητα σε ένα υψηλότερο επίπεδο». Υπάρχει αντίσταση στο καπιταλιστικό μοντέλο που έχει επιβληθεί. Η ύπαρξη του σοσιαλιστικού μοντέλου αποτελούσε μια μορφή αντίστασης σε αυτό. Αλλά ακόμα και τώρα οι διάφορες κινητοποιήσεις, όπως το κίνημα αντίστασης στη σύνοδο των 8 στη Γένοβα στέλνουν ελπιδοφόρα μηνύματα. Ο καπιταλισμός έχει αγγίξει τα ιστορικά όριά του. Τείνει να οδηγήσει την ανθρωπότητα στην οικολογική καταστροφή, οπότε η δυναμική του είναι ασύμβατη με κάποια αειφόρο ανάπτυξη. Αλλά έτσι κι αλλιώς στόχος δεν πρέπει να είναι μια αειφόρος αλλά μια **αξιοβίωτη ανάπτυξη** «η οποία θα εξασφαλίζει μια ανώτερη ποιότητα ζωής και ένα θετικό περιεχόμενο και νόημα στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων». (Μπιτσάκης 2005)

Ως **αξιοβίωτη ολοκληρωμένη ανάπτυξη** ορίζεται η «διαχρονική πορεία προς την ταυτόχρονα οικονομική, κοινωνική, πολιτική, πολιτισμική και τεχνική/τεχνολογική ανάπτυξη, η οποία θα τελείται πάντα σε διαλεκτική αρμονία και με σεβασμό στον άνθρωπο και το 'ολικό' του περιβάλλον, φυσικό και πολιτισμικό, μέσα στο οποίο αυτός και οι συλλογικότητές του οφείλουν να εντάσσονται ειρηνικά και δημιουργικά ως αναπόσπαστα μέρη του και όχι ως κυρίαρχοι, ιδιοκτήτες και εκμεταλλευτές του». Το ολικό περιβάλλον «δεν εξαντλείται στα διοικητικά, εθνικά, ή υπερεθνικά όρια μιας περιοχής/περιφέρειας, γιατί αντικειμενικά υφίσταται πολυδιάστατες και πολυεπίπεδες επιδράσεις, έως και σε πλανητική κλίμακα, από κάθε 'αναπτυξιακή' δραστηριότητα οποιουδήποτε κράτους, οργανισμού, φορέα, επιχείρησης αλλά και κάθε πολίτη και κάθε ομάδας πολιτών, οπουδήποτε και αν αυτή τελείται και με οποιονδήποτε σκοπό, η οποία σηματοδοτεί παράλληλα αλλά και καθορίζει τις αντίστοιχες ευθύνες τους». (Ρόκος 2005β)

4.7 Η αξιοβίωτη ολοκληρωμένη ανάπτυξη

Προϋπόθεση για την επίτευξη της αξιοβίωτης ολοκληρωμένης ανάπτυξης, για μια καλύτερη δηλαδή ζωή σε έναν καλύτερο κόσμο, αποτελεί η **ύπαρξη ατομικής και συλλογικής μόρφωσης, βούλησης και δράσης** όλων των πολιτών ώστε να αξιοποιήσουν την

επιστημονική και διεπιστημονική μεθοδολογία, την τεχνολογική πρόοδο, την εργασία, τη δημιουργικότητα και τη φαντασία τους «με βάση τις πανανθρώπινες αξίες της ειρήνης, της δικαιοσύνης, της αλληλεγγύης, της πολιτικής οικονομικής και κοινωνικής δημοκρατίας και ηθικής, της δημιουργικής άμιλλας, του μέτρου και του σεβασμού στη φύση και τους πολιτισμούς των ανθρώπων». (Ρόκος 2005α)

Σύμφωνα με την αξιόβιωτη ολοκληρωμένη ανάπτυξη **οποιαδήποτε διάσταση της ανάπτυξης**, για παράδειγμα η οικονομική, **θεμελιώνεται, συμβαδίζει και συντελεί και στην ανάπτυξη όλων των άλλων διαστάσεων** της ανάπτυξης, κοινωνική, πολιτική, πολιτισμική αντίστοιχα. **Η ανάπτυξη αφορά όλους τους ανθρώπους** όπου κι αν αυτοί βρίσκονται. **Αξιοποιεί την κατάλληλη τεχνολογία** για αυτό και την αναπτύσσει **ανάλογα με τις χωρικές και χρονικές κάθε φορά συνθήκες**. Έχει ως βασικό άξονα των δράσεών της τόσο σε τοπικό, περιφερειακό, εθνικό, υπερεθνικό και πλανητικό επίπεδο την **ανάγκη προστασίας της φύσης** αναγνωρίζοντας την **ενότητα ανθρώπου και φύσης**.

Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά στην **οικονομική ανάπτυξη** αυτή δεν βασίζεται στον ασύδοτο ανταγωνισμό των «αναπτυγμένων» χωρών, δεν ρυπαίνει και δεν «αυτοσυγχωρείται» με βάση τις αρχές του «ο ρυπαίνων πληρώνει» ή μέσα από τους μηχανισμούς των «δικαιωμάτων ρύπανσης». Δεν επηρεάζει την πολιτική προκειμένου να εξυπηρετηθούν συγκεκριμένα οικονομικά συμφέροντα, δε διαφθείρει συνειδήσεις πολιτικών, επιστημόνων, καλλιτεχνών, κινημάτων, συνδικάτων. Δεν επιδιώκει παθητικούς πολίτες – καταναλωτές. Δεν ομογενοποιεί τους πολιτισμούς, τα ήθη και τις αξίες των τοπικών πολιτισμών. Δεν αλλοτριώνει τις ανθρώπινες και κοινωνικές σχέσεις μέσα από τις διαδικασίες παραγωγής. Δεν «εκμεταλλεύεται» προς όφελός της την επιστήμη, την έρευνα και την τεχνολογία χρηματοδοτώντας μόνο εμπορεύσιμα και κερδοφόρα προϊόντα και υπηρεσίες. Δε θέτει σε κίνδυνο τα φυσικά και ανθρώπινα διαθέσιμα απειλώντας την εδώ και εκατομμύρια χρόνια ασφάλεια, ακεραιότητα και ισορροπία του πλανήτη. Δεν ενισχύει την αδικία και τις ανισότητες και το χάσμα στα πρότυπα διανομής και κατανάλωσης ανάμεσα σε πλούσιες και φτωχές χώρες, ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις. Δε διατηρεί τα δεσμά της φτώχειας, της αμάθειας, της κακής υγείας και υγιεινής των κατοίκων των χωρών του Τρίτου Κόσμου, συνεχίζοντας την εκμετάλλευσή τους μέσω των δανείων και των χρεών τους που προέκυψαν στο όνομα της αναπτυξιακής βοήθειας.

Όσον αφορά στην **πολιτική διάσταση** της αξιοβίωτης ολοκληρωμένης ανάπτυξης, έχει ως βασικό στόχο την ουσιαστική συμμετοχή όλων των ανθρώπων σε όλα τα επίπεδα της πολιτικής και κοινωνικής ζωής με τέτοιο τρόπο ώστε η προαγωγή των ενδιαφερόντων και συμφερόντων να τελείται με σεβασμό στα δικαιώματα των άλλων και με στόχο ένα φιλικό και ισορροπημένο φυσικό και πολιτισμικό περιβάλλον και την ποιότητα μιας αξιοβίωτης ζωής. Θα πρέπει να έχει ως ισχυρό θεμέλιο και να εγγυάται ταυτόχρονα τη δημόσια παιδεία, μόρφωση, πολιτισμό στην οποία θα έχουν ισότιμη πρόσβαση όλοι, προϋπόθεση για την ανάπτυξη της κριτικής σκέψης των πολιτών, την απόκτηση πολιτικής και κοινωνικής συνείδησης και ευθύνης. Συνεπώς δε θα επιτρέπει την ύπαρξη σε οποιοδήποτε επίπεδο, τοπικό, εθνικό ή υπερεθνικό, μιας ανελεύθερης, εξαρτημένης πολιτικά και οικονομικά, ή διεφθαρμένης εξουσίας. Δε θα βασίζεται σε πολίτες που να μην διεκδικούν και ασκούν τα πολιτικά τους δικαιώματα, χωρίς όμως να αναλαμβάνουν και τις σχετικές υποχρεώσεις και ευθύνες τους. Επίσης ο στόχος παραμένει παγκόσμιος με την έννοια ότι δεν μπορεί να υπάρξουν σε κάποια σημεία του πλανήτη κάποιες πρότυπες πολιτείες–ουτοπικές οάσεις ενώ ταυτόχρονα σε άλλα σημεία του πλανήτη να κυριαρχεί η τυραννία, η ολιγαρχία και η διαφθορά.

Η **κοινωνική διάσταση** της αξιοβίωτης ολοκληρωμένης ανάπτυξης θα πρέπει να σέβεται τις αξίες της ειρήνης, της δικαιοσύνης, της αλληλεγγύης και του μέτρου. Προκειμένου όμως να είναι εφικτή θα πρέπει να αλλάξει ριζικά το κατεστημένο μοντέλο (παραγωγής, διανομής και κατανάλωσης), το οποίο βασίζεται στην υπερπαραγωγή, στην άνιση διανομή, στην «λεηλασία» των φυσικών και ανθρώπινων πόρων, στην ανταγωνιστικότητα και στην κερδοφορία. Η μεθοδολογία που θα πρέπει να ακολουθηθεί για τη ριζική αυτή αλλαγή δεν μπορεί να είναι εκ των άνω επιβαλλόμενη αλλά θα πρέπει να υπαγορευτεί συνειδητά από τη βάση, από τους πολίτες τους ίδιους. Αυτό προϋποθέτει όμως την κατάλληλη παιδεία και καλλιέργεια μέσα από την οποία θα προκύπτουν ανεξάρτητοι και συνειδητοποιημένοι πολίτες που δε θα υπακούουν στις σημερινές πολιτικές πολιτισμικής και πολιτικής ομογενοποίησης των ανθρώπινων κοινωνιών.

Δε θα πρέπει να περιορίζεται στις «αναπτυγμένες» μόνο χώρες και ιδιαίτερα στις προνομιούχες κοινωνικές τάξεις και ομάδες. Δε θα μπορεί να συμβαδίζει με τις συνεχώς αυξανόμενες κοινωνικές ανισότητες μεταξύ πλουσίων και φτωχών χωρών και με τις ταξικές ανισότητες εντός των συνόρων μίας χώρας. Δεν μπορεί να συνυπάρχει με τις κυρίαρχες πολιτικές και οικονομικές επιλογές των πλούσιων χωρών σύμφωνα με τις οποίες συνεχίζεται

η εκμετάλλευση των φυσικών και ανθρωπίνων διαθεσίμων του Τρίτου Κόσμου καθελώνοντας όμως την κοινωνία αυτών των κρατών μέσα από τη σχέση εξάρτησης σε κοινωνική υπανάπτυξη. Δε θα μπορεί να συμβαδίζει με το καταναλωτικό πρότυπο που έχει επιβληθεί ως παγκόσμιο πρότυπο της σύγχρονης κοινωνίας.

Η **πολιτισμική διάσταση** της αξιοβίωτης ολοκληρωμένης ανάπτυξης είναι και η ισχυρότερη των διαστάσεων της με την έννοια ότι οι διάφοροι πολιτισμοί στην ιστορία του ανθρώπου συνέβαλαν στην εξέλιξη των ιδεών, των αξιών, των δομών κοινωνικής οργάνωσης και ουσιαστικά στην ίδια την έννοια της ανάπτυξης και των αλληλεπιδρόντων διαστάσεων της. Συνεπώς μέσα από αυτή θα καθοριστούν και οι υπόλοιπες διαστάσεις της ανάπτυξης. Η πολιτισμική διάσταση σέβεται τα διάφορα στοιχεία των τοπικών πολιτισμών (αυτόχθονη γνώση, αντιλήψεις, σκέψεις, δοξασίες, έθιμα, παραδόσεις κ.λ.π.) όχι ως «*απονεκρωμένο μουσειακό υλικό τουριστικής αξιοποίησης*» αλλά ως στοιχείο ζωντανής αλληλεπίδρασης και ανάπτυξης των πολιτισμών της ανθρωπότητας. Αναγνωρίζει το δικαίωμα που έχει οποιοδήποτε μέλος μιας κοινωνικής οργάνωσης να συμμετέχει ενεργά σε οποιαδήποτε διαδικασία λήψης αποφάσεων και δράσης ανάπτυξης. Θα πρέπει να επιτελεί ένα συγκερασμό με διεπιστημονικό και δημιουργικό τρόπο των δυνατοτήτων της παιδείας, της έρευνας και της τεχνολογίας με τις παραδοσιακές γνώσεις και δεξιότητες και τις πολύτιμες εμπειρίες των ανθρώπων κάθε τόπου.

Προκειμένου να λαμβάνονται αποφάσεις για έναν τόπο θα πρέπει να εξετάζεται ο πολιτισμός του, όχι όμως μέσα από μια τεχνοκρατική καταγραφή του από «ειδικούς», και να υπάρχει μια ουσιαστική επικοινωνία με τους κατοίκους τους οποίους άλλωστε αφορά και η αλλαγή. Η ανάπτυξη θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη της «*τα στοιχεία, τα ειδοποιά χαρακτηριστικά και τα πρότυπα της πολιτισμικής οικολογίας κάθε τόπου, φυλής και έθνους*».

Όσον αφορά στην αξιοβίωτη ολοκληρωμένη ανάπτυξη μιας περιοχής αυτή έχει ως προϋπόθεση την **αξιοποίηση της κατάλληλης τεχνολογίας** για αυτή την περιοχή, η οποία εξαρτάται από τις δυνάμεις και τις δυνατότητες της συγκεκριμένης φυσικής και κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας. Ως κατάλληλη για μία κοινωνική οργάνωση, κάτω από συγκεκριμένες χωρικές και χρονικές συνθήκες, θεωρείται η τεχνολογία που είναι συμβατή με τις τοπικές, φυσικές, πολιτισμικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες και που χρησιμοποιεί κατάλληλα τα τοπικά διαθέσιμα υλικά και ενεργειακές πηγές, χρησιμοποιεί τις ήδη υφιστάμενες ή νέες, υλοποιήσιμες όμως, διαδικασίες που θα αποτελέσουν μέρος της

καθημερινής πραγματικότητας και των οποίων η διαχείριση είναι εφικτή από τα μέλη της κοινότητας.

Ένα σημαντικό πρόβλημα για τον προσδιορισμό της κατάλληλης τεχνολογίας και της σχέσης της με την ανάπτυξη, αποτελεί ο διαφορετικός τρόπος με τον οποίο αυτή προσεγγίζεται και κατανοείται από τις διάφορες επιστημονικές οπτικές. Ο μηχανικός αντιλαμβάνεται την τεχνολογία από την οπτική των μηχανών και των εργαλείων, ο οικονομολόγος ως το μηχανισμό ελάττωσης του κόστους και αύξησης του κέρδους, ο κοινωνικός επιστήμονας ως σύμβολο κοινωνικής αλλαγής, ο ανθρωπολόγος ως πολιτισμική έννοια. Η μερικότητα της ερμηνείας της τεχνολογίας σε συνδυασμό με την επίδραση της εκάστοτε πολιτικής εξουσίας, της αυτονομούμενης από την κοινωνία και την πολιτική, οικονομίας, της όλο και πιο «αδιάφορης» κοινωνίας των πολιτών, της μεγάλης αγοράς της πληροφόρησης και γνώσης και της παγκοσμιοποίησης και του ανταγωνισμού προσδιορίζουν τον τύπο και την ποιότητα, το «ήθος» της τεχνολογίας. Οι παράγοντες αυτοί καθορίζουν την τεχνολογία που αναπτύσσεται, την προνομιακή χρηματοδότησή της, την ένταση χρήσης της και το βαθμό εναρμόνισής της με τον πολιτισμό, την κοινωνία, τον άνθρωπο και τη φύση.

Είναι επιτακτική η **ανάγκη μιας διαλεκτικής ολιστικής και διεπιστημονικής προσέγγισης της τεχνολογίας σύμφωνης με το χώρο, το χρόνο και τον πολιτισμό της κοινωνικής πραγματικότητας**. Οι διαδικασίες παιδείας, έρευνας, σχεδιασμού και ανάπτυξης της τεχνολογίας θα πρέπει να εναρμονίζονται με τον άνθρωπο, την ειρηνική και δημιουργική σχέση και αλληλεπίδρασή του με το συγκεκριμένο φυσικό, κοινωνικό και πολιτισμικό του περιβάλλον. Πρέπει να τονιστεί ότι η κατάλληλη τεχνολογία αφορά σε συγκεκριμένες συνθήκες οπότε μια τεχνολογία μπορεί να «εξαχθεί» και να αξιοποιηθεί σε ένα παρόμοιο, με αυτό στο οποίο αναπτύχθηκε, περιβάλλον αλλά δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να ενσωματωθεί αρμονικά και να χρησιμοποιηθεί παραγωγικά σε ένα διαφορετικό περιβάλλον.

Συνεπώς η **αρμονική σχέση της τεχνολογικής διάστασης με τις άλλες διαστάσεις της ανάπτυξης εμπεριέχει την διαλεκτική αρμονία του ανθρώπου με το φυσικό και πολιτισμικό του περιβάλλον**. Άρα και τα **αναπτυξιακά προγράμματα** θα πρέπει να βασίζονται στην ακριβή και συστηματική διεπιστημονική, διαλεκτική και ολιστική διερεύνηση και καταγραφή των δυνάμεων και δυνατοτήτων της φυσικής και κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας και στην ενεργή συμμετοχή των πολιτών.

Η φυσική και κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα αποτελεί ένα οργανικό «όλον» και όχι ένα «σύνολο» διακριτών, ανεξάρτητων μεταξύ τους και αυτόνομων μερών τα οποία μπορούν απλά μέσα από μια μηχανιστική άθροισή τους να αποδώσουν την πραγματικότητα. Συνεπώς για να κατανοηθεί, να μελετηθεί και να αναλυθεί αυτό το «όλον» δεν αρκούν οι μερικές και ειδικές προσεγγίσεις των μερών της με τη χρήση ειδικών μεθοδολογικών εργαλείων επιμέρους επιστημών αλλά δεν αρκεί και μια «πολυεπιστημονική» μεθοδολογία που θα βασιζόταν στο άθροισμα των μερών της. Είναι αναγκαία μια ολοκληρωμένη διαλεκτική και διεπιστημονική μεθοδολογία που θα βασίζεται στην αλληλεπίδραση και τη σύνθεση των δυνατοτήτων και μεθοδολογιών όλων των κλάδων της επιστήμης (φυσικές, θετικές, κοινωνικές επιστήμες, επιστήμες των ανθρώπων) και των σχετικών τεχνολογικών εργαλείων. Η σύνθεση θα εξασφαλίζει τη βέλτιστη δυνατή αντίληψη των φαινομένων, των γεγονότων, των εξελίξεων και των διαδράσεων που συγκροτούν το «όλον» της φυσικής και κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας.

Συμπεράσματα

Η ιστορική αναδρομή στις αντιλήψεις για τη σχέση ανθρώπου και φύσης, άρα κατά προέκταση για τη σχέση ανάπτυξης και περιβάλλοντος, αποκάλυψε πώς από την έννοια της ενότητας του κόσμου προέκυψε η διάσπαση ανθρώπου και φύσης. Κατά τη γνώμη μου ο άνθρωπος ποτέ δεν έπαψε να πιστεύει στην εξάρτησή του από τη φύση, απλά υπερτίμησε τις δυνατότητες που του παρείχε η τεχνολογική ανάπτυξη ιδιαίτερα από την επιστημονική επανάσταση και πέρα, σε συνδυασμό με την αποβολή των περιορισμών και των φοβιών που του είχαν προκαλέσει ο μεσαιωνικός κυρίως χριστιανισμός. Φυσικά πρέπει να σημειωθεί ότι την αντίληψη της ανωτερότητας του ανθρώπου και της κατωτερότητας της φύσης, την καλλιέργησε κυρίως ο μεσαιωνικός χριστιανισμός μέσα από την αντίληψη ότι οτιδήποτε το υλικό αποτελεί κάτι το αμαρτωλό και ότι ο άνθρωπος είναι πλασμένος «κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση» Θεού. Η απελευθέρωση του ανθρώπου από το σκοταδισμό και την καταπίεση του Μεσαίωνα σε συνδυασμό με τις τεράστιες προοπτικές ανάπτυξης που προέκυψαν από τα επιτεύγματα της επιστήμης και της τεχνικής δημιούργησαν μια υπεραισιόδοξη στάση του ανθρώπου απέναντι στο μέλλον του, ρίχνοντας βάρος στα απτά, άμεσα αποτελέσματα και όχι στις μακροπρόθεσμες συνέπειες των δράσεών του. Κυριάρχησε η έννοια της μονοδιάστατης οικονομικής μεγέθυνσης, με το βραχυπρόθεσμο ορίζοντα μελέτης των οικονομολόγων.

Από την ιστορική αναδρομή γίνεται επίσης αντιληπτό το πώς σταδιακά υπάρχει ένας διαχωρισμός της επιστήμης και της φιλοσοφίας και πώς η ανάπτυξη συνδέεται πλέον με την ανάπτυξη των επιστημών. Διαπιστώνει κανείς ότι από το δυϊσμό ο φιλοσοφικός στοχασμός επανήλθε στην έννοια του μονισμού των αρχαίων ελληνικών χρόνων, αλλά δεν ήταν πλέον σε θέση να επηρεάσει την ανθρώπινη πραγματικότητα. Ακόμα και όταν αμφισβητήθηκε ο μηχανιστικός ντετερμινισμός των επιστημονικών θέσεων μέσα από την ίδια την επιστήμη κατά τον 20^ο αιώνα και ενώ επιχειρείται ξανά ένας συγκερασμός επιστήμης και φιλοσοφίας, για παράδειγμα στο πεδίο της κβαντομηχανικής, η κατάσταση παραμένει ανεπηρέαστη. Υπάρχει πλέον μια απομόνωση, θα μπορούσε να πει κανείς, της επιστήμης και της φιλοσοφίας από την πραγματικότητα. Αυτό που ενδιαφέρει σήμερα είναι ό,τι μπορεί να είναι εμπορικά εφαρμόσιμο και κερδοφόρο. Σε αυτά τα πλαίσια η επιστήμη αλληλεπιδρά με την πραγματικότητα.

Μια άλλη μοναδική αποκάλυψη ήταν η αλληλεπίδραση παρελθόντος, παρόντος και μέλλοντος που διαπιστώνει κανείς μέσα από τη εξέλιξη των ιδεών. Οι νέες ιδέες προκύπτουν μέσα από τη σύνθεση ιδεών του παρελθόντος με στοιχεία του παρόντος υποδηλώνοντας ταυτόχρονα και τις μελλοντικές προοπτικές εξέλιξής τους. Πολλές από τις σύγχρονες ιδέες που σχετίζονται με την ανάπτυξη και το περιβάλλον έχουν τη ρίζα τους στο παρελθόν. Όπως:

- η έννοια της διαλεκτικότητας (βλέπε Ηράκλειτο, Hegel, Μαρξ),
- η θεώρηση της ατομικότητας και ανταγωνιστικότητας ως κινητήριας δύναμης για τη δράση του ανθρώπου (βλέπε πολιτική οικονομία),
- ο σημαντικός ρόλος της εκπαίδευσης (βλέπε διαφωτισμό),
- ο καθοριστικός ρόλος των οικονομικών σχέσεων στην ιστορική εξέλιξη του ανθρώπου (βλέπε ουτοπικό σοσιαλισμό, Μαρξ),
- ο ρόλος της κρατικής παρέμβασης στην ανάπτυξη (βλέπε διαφωτισμό, πολιτική οικονομία),
- οι ουτοπικές κοινότητες αρμονικής συμβίωσης (βλέπε ουτοπικό σοσιαλισμό),
- η έννοια της πολυδιάστατης πραγματικότητας και της αλληλεπίδρασης των διαφορετικών τομέων της (βλέπε Hegel),
- η αλληλεπίδραση παρελθόντος, παρόντος και μέλλοντος (βλέπε Hegel),
- η έννοια της ορθολογικής κατανομής των αγαθών (βλέπε Μαρξ),
- ο περιορισμός των πόρων (βλέπε πολιτική οικονομία),
- τα αποτελέσματα της χρήσης της τεχνολογίας (βλέπε Μαρξ και Engels),
- η ίδια η αρχή της ενότητας ανθρώπου και φύσης, κ.α.

Όσον αφορά στα αποτελέσματα της αναπτυξιακής δραστηριότητας των τελευταίων αιώνων, όπως παρουσιάζονται αναλυτικά από την παραπομπή στο έργο του Μαρξ αλλά και σύγχρονων στοχαστών, υπήρξαν αντιφατικά. Η αλλαγή στη βιομηχανία, η αύξηση της κλίμακας και των μονάδων παραγωγής, η δημιουργία συνεχώς νέων αναγκών στον κόσμο προκειμένου να κινείται η αγορά, η προσπάθεια επιβολής προτύπων παραγωγής και ζωής στα «βάρβαρα έθνη», η αλλοίωση των παραδοσιακών κοινωνικών σχέσεων, η τάση ομογενοποίησης του κόσμου σε όλα τα επίπεδα (οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό, πολιτισμικό), το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης, η επιβολή του προτύπου της πόλης έναντι της ζωής στην ύπαιθρο, η ανθρώπινη επέμβαση στη φύση η οποία γίνεται πλέον σε μεγάλη κλίμακα με αλόγιστες συνέπειες αποτέλεσαν πτυχές αυτής της αναπτυξιακής πορείας. Η

σύγχρονη πραγματικότητα των τελευταίων αιώνων αποτελεί έναν κόσμο υπερπαραγωγής, υπερκατανάλωσης, συσσώρευσης και κοινωνικής ανισότητας.

Πάντως η μεθοδολογία που χρησιμοποιεί ο Μαρξ για την κριτική ανάλυση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, περιέχει σημαντικά στοιχεία που θα έπρεπε να περιέχει και μια σύγχρονη μεθοδολογία αναπτυξιακού σχεδιασμού. Μελετάει κείμενα που αφορούσαν σε όλες τις πτυχές της πραγματικότητας, από μια μεγάλη ποικιλία πηγών και με ένα μεγάλο εύρος θεμάτων. Επίσης η μελέτη του δεν αφορά μόνο σε σύγχρονα συγγράμματα αλλά τον ενδιαφέρει η μελέτη του παρελθόντος, ώστε να μπορέσει να εξάγει συμπεράσματα για την εξέλιξη των υπό μελέτη φαινομένων και τις αιτίες που οδήγησαν στις σύγχρονές του καταστάσεις. Κάνει αντιπαραβολή των νέων προτύπων με διαφορετικά παρελθοντικά πρότυπα προκειμένου να έχει μια πιο ορθή εικόνα όσον αφορά στις συνέπειες. Ταυτόχρονα όμως προσπαθεί να διαβλέψει τις προοπτικές για το μέλλον. Είναι πολύ σημαντικό ότι δίνει έμφαση στα μακροπρόθεσμα αποτελέσματα που θα έχει η υπό μελέτη κατάσταση. Η έρευνά του είναι πολυδιάστατη και διεισδυτική. Δεν μελετά τον κάθε κλάδο απομονωμένα από τον άλλο, αντίθετα δίνει έμφαση στις αλληλεπιδράσεις μεταξύ τους. Πρόκειται για μια ολοκληρωμένη καταγραφή της υφιστάμενης κατάστασης λαμβάνοντας σοβαρά υπόψη το παρελθόν αλλά και τις εναλλακτικές προτάσεις άλλων στοχαστών προκειμένου να καταλήξει στην πιο πλήρη κατά τη γνώμη του πρόταση.

Η ιδέα της επανάστασης είναι ιδιαίτερα επίκαιρη και σήμερα, πλέον όμως με μια ευρύτερη έννοια. Πολλοί σύγχρονοι στοχαστές θεωρούν ότι μόνο μέσω μιας «επανάστασης» θα μπορέσει η ανθρωπότητα να βγει από το αδιέξοδο στο οποίο έχει βρεθεί. Μόνο μια επανάσταση με την έννοια της ριζικής αλλαγής στον τρόπο σκέψης και ζωής του σύγχρονου ανθρώπου θα μπορέσει να δώσει μια λύση. Η αλλαγή αυτή αφορά όλους μας.

Υπάρχει μια ποικιλία απόψεων, σήμερα, σχετικά με το πώς θα πρέπει να είναι η «ανάπτυξη», και πώς θα πρέπει μπροστά στο τεράστιο οικολογικό πρόβλημα που έχει προκαλέσει, να αναθεωρήσει τους στόχους της. Σε αυτό όμως που διαφαίνεται να συμφωνεί μεγάλο μέρος, τουλάχιστον σε θεωρητικό επίπεδο, είναι ότι δεν είναι σωστό να εξετάζονται οι συνέπειες και οι προοπτικές των δράσεων σε όλους τους τομείς μονοδιάστατα και απομονωμένα αλλά θα πρέπει να εξετάζονται ταυτόχρονα όλοι οι τομείς που αλληλεπιδρούν μεταξύ τους, χωρίς να παραβλέπεται κανένας. Είναι πολύ σημαντικό να ληφθεί το παραπάνω υπόψη σε επίπεδο

πολιτικού αναπτυξιακού σχεδιασμού, όπως είναι πολύ σημαντικό να ακολουθηθεί ένα πιο αποκεντρωτικό μοντέλο διοίκησης και συμμετοχικής λήψης αποφάσεων.

Προκειμένου όμως να περάσει η έννοια της συλλογικότητας στον κόσμο, η έννοια της αυτενέργειας, η έννοια της συμμετοχής στα κοινά, της ευθύνης του ατόμου απέναντι στο μέλλον (το δικό του αλλά και των συνανθρώπων του), απέναντι στο περιβάλλον, θα πρέπει να υπάρξει η κατάλληλη εκπαίδευση και η σωστή ενημέρωση με έμφαση στο περιβάλλον. Όσον αφορά στην ενεργό συμμετοχή των πολιτών στη λήψη των αποφάσεων και στην εφαρμογή τους, θεωρώ ότι και σήμερα δίνεται σε κάποιο βαθμό αυτή η ευκαιρία, ακόμη και στην Ελλάδα. Μπορεί οι υφιστάμενοι μηχανισμοί να μην είναι οι καλύτεροι δυνατοί, αλλά βασικό πρόβλημα αποτελεί το γεγονός ότι στο πλαίσιο της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας ο πολίτης εφησυχάζει επειδή την ευθύνη την αναλαμβάνει κάποιος άλλος. Σε επίπεδο τοπικής αυτοδιοίκησης όπου εκεί υπάρχει μεγαλύτερη δυνατότητα συμμετοχής λίγοι είναι αυτοί που κάνουν χρήση αυτού του δικαιώματος. Υπάρχει έλλειψη υπευθυνότητας και πίστης ότι οι μικρές προσωπικές αλλαγές και προτάσεις μπορούν να επιφέρουν μια ευρύτερη αλλαγή.

Όμως ταυτόχρονα και η ίδια η έννοια της ανάπτυξης πρέπει να αλλάξει. Δεν μπορεί ως μέτρο της ανάπτυξης μιας χώρας να χρησιμοποιούνται πολύπλοκοι οικονομικοί όροι οι οποίοι προσπαθούν να ποσοτικοποιήσουν τα πάντα. Η ποιότητα είναι μη ποσοτικοποιήσιμο μέγεθος. Ακόμη και κάποια μέτρα που λαμβάνονται για την προστασία του περιβάλλοντος συνδέονται με οικονομικά κέρδη (βλέπε Πρωτόκολλο του Κιότο και χρηματιστήριο δικαιωμάτων εκπομπών). Η γενικότερη επικρατούσα τάση είναι η επίλυση των διαφόρων προβλημάτων (πληθωρισμός, φτώχεια) με τη χρήση των οικονομικών, ανεξαρτήτως ποια είναι τα τελικά αποτελέσματα. Τα οικονομικά τείνουν να είναι ένα σύνολο μαθηματικών τύπων και έχουν χάσει την επαφή τους με την πραγματικότητα. Για παράδειγμα η πολιτική οικονομία βασίστηκε στην ιδέα ότι η οικονομία της ελεύθερης αγοράς τείνει προς την ισορροπία, ότι δηλαδή, οι δυνάμεις της προσφοράς και της ζήτησης έχουν την τάση να ισορροπούν. Τι γίνεται όμως στις περιπτώσεις που είτε η προσφορά δεν μπορεί να αυξηθεί άμεσα είτε χρειάζεται χρόνος για να ανταποκριθεί η προσφορά στις αλλαγές των τιμών (π.χ. αγορά αγροτικών προϊόντων);

Παρόλο που επίσημες έρευνες των Ηνωμένων Εθνών υποδεικνύουν την αναπτυξιακή κρίση στην ανθρώπινη ανάπτυξη οι προσπάθειες στο όνομα της αειφόρου/βιώσιμης ανάπτυξης (sustainable development) όπως προκύπτει και από τον ορισμό της, στοχεύουν στην

οικονομική ανάπτυξη, στην αύξηση του ΑΕΠ, θεωρώντας ότι αυτό θα έχει ως συνέπεια την ανάπτυξη και των άλλων διαστάσεων που συνθέτουν τη φυσική και κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα.

Κινητήρια δύναμη του καπιταλισμού αποτελεί η αναζήτηση του κέρδους και ο ανταγωνισμός. Θα ήθελα να σταθούμε στο θέμα της ανταγωνιστικότητας, θέμα που το έθιξαν τόσο παλαιότεροι στοχαστές θεωρώντας το ως μια από τις κινητήριες δυνάμεις-πάθη του ανθρώπου για τη δράση του και η οποία αποτελεί και σήμερα βασικό αναπτυξιακό στόχο μιας χώρας. Η διαρκής όμως αναζήτηση ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων οδηγεί στην ανισορροπία των δυνάμεων που συνθέτουν ένα σύστημα (π.χ. η μείωση των τιμών οδηγεί στην πτώση της ποιότητας κλπ.). Έτσι η εσαεί ανταγωνιστικότητα οδηγεί συχνά στην δημιουργία σημαντικών αντιθέσεων και στην διεύρυνση των ήδη υπάρχοντων (π.χ. χάσμα πλούσιων και φτωχών). Επίσης, ο ανταγωνισμός ως έννοια ενέχει τη σύγκριση, τη σύγκριση με κάποιον άλλον, άρα ενέχει κάτι το εχθρικό. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα, σε επίπεδο ατόμου, να υποβάλλει κάποιος τον εαυτό του σε μια συνεχή αγωνία, δοκιμασία, να προσπαθεί να γίνεται συνέχεια καλύτερος. Το να γίνει όμως καλύτερος στη δουλειά του δε συνεπάγεται ότι γίνεται και πιο ευτυχισμένος άνθρωπος. Ένας άνθρωπος ο οποίος είναι ανταγωνιστικός στη δουλειά του καταλήγει να γίνεται πιο ανταγωνιστικός γενικότερα στη ζωή του. Η ανταγωνιστικότητα μεταλλάσσει έναν άνθρωπο, αλλάζει τις σχέσεις του με τους γύρω του, τον μεταμορφώνει και τον απομονώνει. Μέτρο της ευτυχίας του γίνεται το αποτέλεσμα της σύγκρισής του με τους γύρω του.

Κυρίαρχο παγκόσμιο πρότυπο αποτελεί το καταναλωτικό πρότυπο. Ζούμε σε μια εποχή υπερκατανάλωσης, συσσώρευσης του πλούτου αλλά και ταυτόχρονα τεράστιων ανισοτήτων. Η κατοχή περισσότερων αγαθών έχει συνδεθεί με το αίσθημα της ασφάλειας, με το αίσθημα της ευτυχίας. Μάλιστα ο καταναλωτισμός συνδέεται τελευταία όλο και περισσότερο με τη διασκέδαση (η έξοδος για αγορά ειδών καταλαμβάνει όλο και περισσότερο από τον ελεύθερό μας χρόνο) και την κοινωνικότητα (οι άνθρωποι συναντιούνται στα τεράστια εμπορικά κέντρα). Το πρόβλημα όμως είναι ότι η σημερινή γενιά δεν μπορεί να ανταπεξέλθει στα οικονομικά και περιβαλλοντικά κόστη που προκύπτουν από την υπερκατανάλωση.

Όσον αφορά στην ανάπτυξη στον Τρίτο Κόσμο, μια βασική διαφορά στην αναπτυξιακή πορεία αυτών των χωρών σε σχέση με τις αναπτυγμένες, ήταν το γεγονός ότι λόγω της οικονομικής και πολιτικής εξάρτησής τους από τις αναπτυγμένες χώρες και επειδή

αποτελέσαν ξεκάθαρα αντικείμενο εκμετάλλευσης, δεν υπήρξαν και κάποια από τα θετικά αποτελέσματα της ανάπτυξης που συντελέστηκαν στη Δύση. Άλλωστε οι συνθήκες στη Δύση ήταν διαφορετικές. Υπήρξαν αντιδράσεις, κοινωνικοί αγώνες που απαίτησαν και άλλου είδους αλλαγές. Σε αυτές τις χώρες έγινε προσπάθεια ο κόσμος να παραμείνει στην εξαθλίωση και την αμάθεια. Μια άλλη βασική διαφορά είναι ότι η Δύση «συνειδητά» επέλεξε την πρόοδο. Σε αυτές τις χώρες τους επιβλήθηκε. Είναι τεράστια διαφορά. Άλλη η ωριμότητα και ετοιμότητα απέναντι σε αλλαγές που προσδοκός και άλλη απέναντι σε πράγματα ξένα.

Είναι πάντως λυπηρό που η εκμετάλλευση και η σχέση εξάρτησης παραμένει ακόμη και σήμερα χωρίς καμία σχεδόν διαμαρτυρία για την ανισότητα αυτή από τον «πολιτισμένο» κόσμο. Τα γεγονότα αυτά είναι «μακριά από το σπίτι μας». Δεν υπάρχει ενημέρωση της κοινής γνώμης ώστε να υπάρχει και η ανάλογη αντίδραση. Όσον αφορά στις ίδιες τις χώρες-θύματα είναι ανίσχυρες απέναντι στον δυτικό ευεργέτη-καταπιεστή.

Γενικότερα κατά τη γνώμη μου υπάρχει μια αδιαφορία, μια απάθεια για τα κοινωνικά προβλήματα. Και το ενδιαφέρον για το περιβάλλον τείνει να γίνει «μόδα» χωρίς να αποτελεί ουσιαστική έγνοια των ανθρώπων. Από την άλλη όμως, πόσο κακό θα μπορούσε να πει κανείς ότι είναι αυτό όταν έστω και έτσι σιγά-σιγά προκαλεί την κινητοποίηση και το ενδιαφέρον του κόσμου; Επίσης, οφείλω να παραδεχτώ ότι υπάρχει μια κινητοποίηση μεγαλύτερη σε σχέση με τη δεκαετία του '90. Τα παραπάνω κρίνοντας κυρίως με τα δεδομένα της Ελλάδας. Στο εξωτερικό σίγουρα υπάρχει μια περιβαλλοντική παιδεία που έχει αποφέρει καρπούς. Αλλά αν κανείς θελήσει να κάνει έναν απολογισμό των προσπαθειών σε παγκόσμιο επίπεδο δεν έχουν πραγματοποιηθεί σημαντικές αλλαγές που θα έχουν άμεσα αποτελέσματα.

Είναι σημαντικό να σταθεί κανείς ξεχωριστά στο ρόλο της τεχνολογίας στην αναπτυξιακή πορεία του ανθρώπου, γιατί πραγματικά ήταν καταλυτικός. Οικονομική και τεχνολογική ανάπτυξη είχαν θετική αλληλεπίδραση η μία προς την άλλη. Ήταν μία σχέση αλληλουποστήριξης. Αυτό όμως που γίνεται ορατό προσπαθώντας να αναλύσει κανείς τις συνέπειές τους είναι πώς κάθε αλλαγή σε κάποιον τομέα προκαλεί «αλυσιδωτές αντιδράσεις» σε κάποιον άλλο τομέα και αυτός με τη σειρά του σε κάποιον άλλο. Είναι πραγματικά δύσκολο αν όχι αδύνατο σε μια πολυδιάστατη και αλληλεπιδραστική πραγματικότητα να ξεχωρίσει κανείς συγκεκριμένα αίτια και συγκεκριμένα αποτελέσματα αυτών. Δεν είναι εφικτοί οι «απόλυτοι» ορισμοί στις αιτίες των φαινομένων. Δεν υπάρχει η απόλυτη αλήθεια

των διαφωτιστών. Η οικονομική ανάπτυξη συνοδεύτηκε και υποστηρίχθηκε από συγκεκριμένες τεχνικές καινοτομίες, προκάλεσε ή υποστηρίχθηκε από συγκεκριμένες πολιτικές αποφάσεις, είχε συγκεκριμένες κοινωνικές συνέπειες ή υπαγορεύτηκε από συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες κ.ο.κ. Δεν υπάρχουν σαφή όρια και περιορισμοί για το ποιο είναι το αίτιο και ποιο το αποτέλεσμα πάντοτε. Και σίγουρα οι ιδέες, η γνώση έχουν απίστευτη δύναμη και υπαγορεύουν καταστάσεις.

Ένας προβληματισμός που δημιουργείται διαβάζοντας τις προτάσεις για ένα καλύτερο μέλλον, για μια αξιοβίωτη ανάπτυξη, είναι κατά πόσο αυτά που προτείνονται είναι εφικτά. Προσωπικά μου αρέσει να πιστεύω στις «ουτοπίες». Πιστεύω στις σταδιακές αλλαγές, που γίνονται συνειδητά. Πιστεύω ότι πρέπει να αλλάξει η νοοτροπία του κόσμου, η φιλοσοφία ζωής του. Για να μπορέσει ένας άνθρωπος πραγματικά να προσφέρει, θα πρέπει να έχει κατασταλάξει σε κάποια πράγματα, να τα έχει αποσαφηνίσει μέσα του. Για να έχουν συνέπεια και διάρκεια τα όσα πράττει. Αυτό απαιτεί την κατάλληλη εκπαίδευση και ενημέρωση. Απαιτείται όμως χρόνος για να αλλάξει η νοοτροπία μιας ολόκληρης γενιάς. Επειδή στο μεσοδιάστημα τα προβλήματα συνέχεια θα διογκώνονται θα πρέπει να επιβληθούν κάποια πράγματα από το κράτος, από τους ειδικούς. Η απειλή της οικολογικής καταστροφής απαιτεί άμεσες λύσεις. Για αυτό είναι πολύ σημαντικός ο ρόλος των «φωτισμένων» ανθρώπων για να παρακινήσουν το πλήθος παρά να παρακολουθούν αποδοκιμαστικά. Όλοι παρασυρόμαστε στην κριτική της κατάστασης αλλά πρέπει να προτείνουμε λύσεις. Η αλλαγή μπορεί να πετύχει μόνο αν γίνει στόχος όλων μας.

Σύμφωνα με τις βασικές αρχές της αξιοβίωτης ολοκληρωμένης ανάπτυξης απαιτείται ένας σχεδιασμός που θα ξεκινάει από τις ανάγκες της βάσης. Η μεθοδολογία για την καταγραφή και την ανάλυση της υφιστάμενης κατάστασης και για την αποτίμηση των εναλλακτικών σεναρίων ανάπτυξης θα πρέπει να είναι διεπιστημονική και να λαμβάνει υπόψη της το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον, να συλλαμβάνει το «όλον» της πραγματικότητας, τις διαλεκτικές και αλληλεπιδραστικές σχέσεις των στοιχείων που συνθέτουν τη φυσική και κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα. Κάθε αλλαγή έχει συνέπειες στο ευρύτερο σύνολο, γεγονός που γίνεται προφανές από τον παγκόσμιο χαρακτήρα των προβλημάτων, ταυτόχρονα όμως κάθε περιοχή έχει τη δική της ταυτότητα, τη δική της ιδιαιτερότητα, συνεπώς δεν μπορεί να εφαρμοστεί παντού η ίδια ακριβώς λύση. Ταυτόχρονα η τεχνολογία οφείλει να συμβαδίζει με τις ιδιαίτερες χωρικές και χρονικές συνθήκες του πεδίου εφαρμογής της.

Τέλος, θα ήθελα να σημειώσω ότι ένας άνθρωπος δε θα πρέπει να αυτοπεριορίζεται στα στεγανά της «ειδικότητάς» του, κυριαρχούσα αντίληψη σήμερα, αλλά να προκαλεί τον εαυτό του στο να αναζητήσει τη γνώση παντού. Έτσι θα ανακαλύψει καινούργιους κόσμους, καινούργιες αντιλήψεις, θα αποτελέσει έναν άνθρωπο με μια πιο σφαιρική αντίληψη των πραγμάτων, έναν πιο ολοκληρωμένο άνθρωπο.

Βιβλιογραφία

Βιβλία

- Αλεξανδρής Νίκος (2006). *Φιλοσοφία της Ανέλιξης στη Φυσική και τη Βιολογία*. Εκδόσεις Αντ. Σταμούλης
- Ενγκελς Φρίντριχ και Μαρξ Καρλ (1847-1848). *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*. Αρχείο των Μαρξιστών στο Internet, Ελληνικό Τμήμα
- Ενγκελς Φρίντριχ (1876). *Η Διαλεκτική της Φύσης* (μετάφραση Ευτύχη Μπιτσάκη, 1985). Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή
- Ζηζιούλας Ιωάννης (1992). *Η κτίση ως ευχαριστία. Θεολογική προσέγγιση στο πρόβλημα της οικολογίας* (Γ' Έκδοση). Εκδόσεις Ακρίτας,
- Ζήκα Φωτεινή και Κιντή Βάσω (1999). Η φύση της Φύσης. *Η φύση στην Οικολογία*, Μοδινός Μ., Ευθυμιόπουλος Η. (επιμέλεια). Αθήνα: Εκδόσεις Στοχαστής
- Μπιτσάκης Ευτύχης (2005). Η έννοια της προόδου: Η αστική και η μαρξιστική αντίληψη. *Περιβάλλον και Ανάπτυξη. Διαλεκτικές Σχέσεις και Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις*, Ρόκος Δ. (εισαγωγή και επιμέλεια). Εναλλακτικές Εκδόσεις
- Παπαδημητρίου Ευθύμης (1999). *Για μια νέα Φιλοσοφία της Φύσης. Η πρόκληση της Οικολογίας και οι απαντήσεις της Φιλοσοφίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg
- Παπαδημητρίου Ευθύμης (2005). Σκέψεις για την ανάγκη επαναπροσδιορισμού της έννοιας της ανάπτυξης και της προόδου από τη σκοπιά της φιλοσοφίας και της κοινωνικής οικολογίας. *Περιβάλλον και Ανάπτυξη. Διαλεκτικές Σχέσεις και Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις*, Ρόκος Δ. (εισαγωγή και επιμέλεια). Εναλλακτικές Εκδόσεις
- Ρόκος Δημήτρης (2005α). Αξιοβίωτη ολοκληρωμένη ανάπτυξη. Για έναν ειρηνικό και καλύτερο κόσμο. *Περιβάλλον και Ανάπτυξη. Διαλεκτικές Σχέσεις και Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις*, Ρόκος Δ. (εισαγωγή και επιμέλεια). Εναλλακτικές Εκδόσεις
- Ρόκος Δημήτρης (2005β). Πολιτικές Ανάπτυξης και Περιβάλλοντος. Από τις Θεωρίες στην Πράξη. *5^η Διεθνής Έκθεση και Συνέδριο για την Τεχνολογία Περιβάλλοντος, HELECO '05*, Στρογγυλό Τραπέζι «Περιβάλλον και Ανάπτυξη. Διαλεκτικές Σχέσεις και Αλληλεπιδράσεις», Αθήνα 3-5 Φεβρουαρίου 2005 και *Τεχνικά Χρονικά* Μάιος-Ιούνιος 2005.
- Berlin Isaiah (1995). *Καρλ Μαρξ. Η ζωή και η εποχή του* (6^η έκδοση) (μετάφραση Μέρτικας Γ.Ν., 1998). Αθήνα: Εκδόσεις Scripta
- Callinicos Alex (2004). *The Revolutionary ideas of Marx* (Second Edition, Third Reprint). Bookmark Publications Ltd
- Gorz Andre / Bosquet Michel (1975). *Ecologie et politique*. Galilee

- Marx Karl (1844). *The Economic and Philosophic Manuscripts* (translation Gregor Benton, 1974). Marxists Internet Archive
- Marx Karl (1867). *Capital. Volume One.* (translation Samuel Moore and Edward Aveling – edited by Friedrich Engels, 1887). Marxists Internet Archive
- Esteva Gustavo (1999). Development. *The Development Dictionary* (7th impression) Sachs W. (edit). Zed Books
- United Nations Development Programme (2003). *Human Development Report 2003: Millennium Development Goals: A compact among nations to end human poverty.* New York Oxford: Oxford University Press
- United Nations Development Programme (2005). *Human Development Report 2005: International cooperation at a crossroads. Aid, trade and security in an unequal world.* Hoechstetter Printing Co
- United Nations Development Programme (2006). *Human Development Report 2006: Beyond scarcity: Power, poverty and the global water crisis.* Hoechstetter Printing Co
- Sachs Wolfgang (1999). Environment. *The Development Dictionary* (7th impression) Sachs W. (edit). Zed Books
- Sachs Wolfgang (1999). Introduction. *The Development Dictionary* (7th impression) Sachs W. (edit). Zed Books
- World Commission on Environment and Development (1987). *Our Common Future.* Oxford University Press
- Άρθρα – Κείμενα - Συγγράμματα
- Αλαχιώτης Στ. Ν. (1999). Γιατί ο Δαρβίνος είχε δίκιο. Εφημερίδα *Το ΒΗΜΑ*, 12/09/1999, Σελ.: Β06, Κωδικός άρθρου: Β12695Β061
- Βαμβακάς Κων/νος Ι. (2001). Προσωκρατικοί. Οι Θεμελιωτές της Φυσικής Επιστήμης. περιοδικό *ΧΗΜΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ*, τεύχος 10, Οκτώβριος 2001
- Βήχος Παναγιώτης (2002). *Για τη σχέση Μαρξισμού και Οικολογίας.* (<http://www.politikokafeneio.com/peribalon/marks-oikologia.htm>, 09/09/2002)
- Βότσης Θεόδωρος (2001). Οι σχέσεις φυσικών και κοινωνικών επιστημών στα πλαίσια της οικολογικής προβληματικής. *Virtual School – The Sciences of Education Online*, τόμος 2, τεύχος 4, Δεκέμβριος 2001. (<http://web.auth.gr/virtualschool/>)
- Δαμασκός Παναγιώτης Κ. *Η Φύση Στην Αρχαία Ελληνική Φιλοσοφία.* Ένωση Ελλήνων Φυσικών. (<http://www.eef.gr/>)

- Καστοριάδης Κορνήλιος (1993). Η επαναστατική δύναμη της οικολογίας. Συνέντευξη στο περιοδικό *Planete Verte*, 11^ο τεύχος
- Λένιν Β.Ι. (1913). *Οι Τρεις Πηγές και τα Τρία Συστατικά Μέρη του Μαρξισμού*. Αρχείο των Μαρξιστών στο Internet, Ελληνικό Τμήμα
- Λούβη Λίνα (1998). 1848. Μαθητεύοντας στη δημοκρατία. Εφημερίδα *Το ΒΗΜΑ*, 21/06/1998, Σελ.: Β12, Κωδικός άρθρου: Β12486Β121
- Μαρούλης Απόστολος και Χατζηαντωνίου – Μαρούλη Κωνσταντίνα. *Ηθική του Περιβάλλοντος*. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
- Παλαμιώτου-Θωμαΐδου Κωνσταντίνα. *Επικαιροποιούμενα Κοσμολογικά Πρότυπα της Φιλοσοφίας των Προσωκρατικών*. Διεθνής Οργάνωση Βιοπολιτικής. (<http://www.biopolitics.gr/>)
- Ρόκος Δημήτρης (2005). *Διαλέξεις μαθημάτων «Εισαγωγή στις Επιστήμες της Ανάπτυξης και του Περιβάλλοντος» και «Μέθοδοι και Τεχνικές Παρατήρησης και Παρακολούθησης του Περιβάλλοντος»*. Δ.Π.Μ.Σ. του Ε.Μ.Π. «Περιβάλλον και Ανάπτυξη»
- Στυλιανού Άρης (2000). Σκέπτομαι, υπάρχω. Η πίστη στην ικανότητα του ανθρώπινου λογικού. Ο καρτεσιανός δυϊσμός. Η ταύτιση Θεού και Φύσης. Το ατομικό και το καθολικό. Εφημερίδα *Το ΒΗΜΑ*, 19/11/2000, Σελ.: C14, Κωδικός άρθρου: Β13117C141
- Τσακίρης Θανάσης. *Κεντρικές Θέσεις της Μαρξιστικής Θεωρίας*. (http://www.geocities.com/homo_politicus/marxism1.htm)
- White Lynn (1967). The Historical Roots of Our Ecological Crisis. περιοδικό *Science* 155: 1203-1207.

Δικτυακοί Τόποι

- Αρχαία Ελληνική Τεχνολογία (2007). <http://www.aet.com.gr>
- Διεθνής Οργάνωση Βιοπολιτικής (2007). <http://www.biopolitics.gr/>
- Ευώνυμος Οικολογική Βιβλιοθήκη (2007). <http://www.evonymos.org/greek/>
- Πύλη για την Ελληνική γλώσσα (2007). <http://www.greek-language.gr>
- Φιλοσοφία της επιστήμης (2007). <http://www.protagoras.gr/sophists.htm>
- Agenda 21 (2007). <http://www.agenda21.gr>
- Biopolitics International Organisation (2007). <http://www.biopolitics.gr/>
- Filosofia.gr (2007). <http://filosofia.gr/>
- Live-Pedia.gr (2007). <http://www.livepedia.gr>

Marxists Internet Archive (2007). <http://www.marxists.org/>

Pireas.com - Ελληνικό Ινστιτούτο Παιδείας και Νέων Τεχνολογιών. Ιστορία: Σπουδαίοι Άνθρωποι (2007). http://www.pireas.com/history/person_gr.htm

UNDP (2007). <http://www.undp.org/>

University of California Museum of Paleontology: Understanding Evolution (2007). <http://evolution.berkeley.edu/evolibrary/home.php>

Virtual School – The Sciences of Education Online (2007). <http://web.auth.gr/virtualschool/>

Wikipedia (2007). <http://www.wikipedia.org/>

WordNet, a lexical database for the English language. Princeton University (2007). <http://wordnet.princeton.edu/>

Ταινία

Hubert Sauper (2004). *Darwin's Nightmare*